

53658

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

VERŞ VE RİVAYETİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan

Mehmet Emin MAŞALI

53658

Danışman

Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN

İstanbul 1996

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	II
ÖNSÖZ	IV
KISALTMALAR	VI

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMAN B. SAİD EL-MİSRİ'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

I- YAŞADIĞI DEVİR	6
A- Hicrî İkinci Asırda İslam Dünyası	6
1- Târihî Gelişim	6
2- İlim, kültür ve medeniyet	14
a- Dil ve Edebiyat	14
b- İslâmî İlimler	15
c- Diğer İlimler	17
B- Hicrî İkinci Asırda Mısır	17
1- Tarihi ve Siyasi Durum	17
2- İlmî Hareket	22
II- HAYATI	24
III- İLMÎ ŞAHSİYETİ	27
A- Kırâat İlmindeki Yeri	27
B- Diğer İlim Dallarıyla İlgisi	30
IV- HOCALARI	31
V- TALEBELERİ	37

İKİNCİ BÖLÜM

VERŞ RİVAYETİ ve ÖZELLİKLERİ

I- VERŞ RİVAYETİNİN İSNADI	42
II- VERŞ RİVAYETİNİN TARİKLERİ	44
III- VERŞ RİVAYETİNİN İNTİŞARI	49
A- Afrika'da Kırâatın Tarihçesi	49
B- Afrika'da Kırâat-ı Seb'a'nın Durumu	51
C- Nafi' Kırâatının Afrika'daki Durumu	52
D- Verş Rivayetinin Afrika'da Yayılış Sebebi	55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
VERŞ RİVÂYETİNİN TAHLİLİ

I- İSTİÂZE	58
II- BESMELE	61
III- MED ve KASR	65
A- Medd-i Muttasıl:	67
B- Medd-i Munfasıl.....	69
C- Medd-i Lâzım.....	71
D- Medd-i Ârız	72
E- Medd-i Lîn	73
F- Medd-i Bedel.....	75
IV- CEMÎ MÎM'İ.....	80
V- RÂ'NIN HÜKMÜ	81
VI- LÂM'IN HÜKMÜ	87
VII- FETH VE İMÂLE	90
A- Zevâtü'l-Yâ.....	92
B- Zevâtü'l-Vâv	94
C- Mükerrer Râ'lar	95
D- Mukatta'a Harfleri	95
E- Müstakil Özellikteki Kelimeler.....	97
F- Kelimenin Aynü'l-Fiilindeki Elif.....	97
G- Verş'in Usûlüne Muhalefetle Naklettiği Kelimeler	98
VIII- HEMZE	99
A- Müfred Hemze	99
1- Müfred Sakin Hemze.....	99
2-Müfred Muteharrik Hemze.....	101
a- Müfred Muteharrik Hemzenin İbdâli	101
b- Müfred Muteharrik Hemzenin Nakli.....	102
c- Müfred Muteharrik Hemzenin Teshili.....	103
B- İki Hemze.....	106
1- İki hemzenin aynı kelimedede yanyana bulunması.....	106
2- İki hemzenin farklı kelimelerde ve yanyana bulunması.....	107
3-İki hemzeli kelimelerden bir cümlede iki tane bulunması	110
IX- İDĞAM.....	111
X- MÜTEKELLİM YÂ'SI	113
XI- ZÂİD YÂ.....	115

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
VERŞ İLE HAFS VE KÂLÛN RİVAYETLERİNİN MUKAYESESİ

I- VERŞ-HAFS RİVAYETLERİNİN MUKAYESESİ	120
II- VERŞ-KÂLÛN RİVAYETLERİNİN MUKAYESESİ	140
SONUÇ	141
BİBLİYOGRAFYA.....	143

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm'i layıkı vechile anlayabilmek onun lafız ve mana özelliklerini iyi kavramaktan geçer. Kıraat ilmi vahy-i metlûv olan Kur'ân'ın bizzat lafzî yönünü ele almakta, bu yönüyle de Kur'ân ilimleri arasında müstesna bir yere sahip bulunmaktadır.

Kıraatlar Hz. Peygamber (s.a.v.)'e beyan ve i'caz için vahyedilen Allah kelâmı Kur'ân-ı Kerîm'e ârız olması mümkün olan medd, kasr, tahfîf, teskîl, imâle, idğâm, izhâr, ibdâl gibi eda ve telaffuz vecihleri olup sahih mütevatir senedle Peygamberimizden nakledilmiştir. İlâhî ruhsata dayalı ve Kur'ân'ın kısa sürede müslümanlar arasında yayılıp kolayca öğrenilebilmesi gibi yüce bir gayeye bağlı olarak okunmasına izin verilen mütevatir kıraatlar, bir ilim olarak okunmakta ve okutulmakta, ancak ekserisinin halk bazında pratik bir yönü bulunmamaktadır.

Memleketimizde ve İslam ülkelerinin ekserisinde Hafs rivâyeti ile gelen Asım kırâatı okunmaktadır. Ebû Amr kırâatı ise Sudan da çok dar bir alanda da olsa varlığını sürdürmektedir. Verş rivâyeti ile gelen Nâfi' kırâatı ise Mısır hariç Kuzey Afrika'da varlığını devam ettirmekte; pratik olarak tatbik edilen en yaygın ikinci kırâat olma özelliğini taşımaktadır.

Kıraat-ı Seb'a veya Aşera şeklinde hicrî dördüncü asırdan itibaren tanımlanan ve sınırları tesbit edilen kıraat ihtilafları, çok sayıda esere konu olmuştur. Bu eserlerin hemen hemen tamamının ortak özelliği, mütevatir kıraatların ittifak ve ihtilaf yönlerini bir arada zikretmeleridir. Bu da herhangi bir kıraatın müstakil özelliklerinin bilinmesini zorlaştırmaktadır. Mütevatir kıraatlardan birini müstakil olarak ele alan çalışmaların sayısı da son derece azdır.

Varlığını pratik olarak sürdüren ve bu gün tatbikatta en yaygın ikinci kıraat olma özelliğine sahip olan Nâfi' kıraatının Verş rivâyetini genel hatlarıyla ele alan müstakil bir çalışmanın ülkemizde bulunmaması bizi Yüksek Lisans Tezi olarak böyle bir çalışmaya sevk etmiştir.

Bir giriş ve dört bölüm olarak ele aldığımız çalışmamızın ilk bölümü Verş'in hayatı ve ilmî şahsiyetiyle ilgilidir. Ancak bunu yaparken önce Verş'in yaşadığı hicrî ikinci asırda İslâm dünyasının ve hayatının büyük bir bölümünü geçirdiği Mısır'ın tarihî, siyâsî, ilmî ve kültürel yönünü, akabinden de Verş'in hayatını, ilmî kişiliğini, kıraat aldığı hocalarını ve talebelerini ele aldık. İkinci bölümde Verş rivâyetinin isnadı, tarikleri ve intişarını; üçüncü bölümde ise bu rivâyetin usûl özelliklerini açıklamaya çalıştık. Son bölüm olan dördüncü bölümde ise Verş rivâyeti ile ülkemizde ve bir çok İslâm ülkesinde okunmakta olan Âsım kıraatının Hafs rivâyeti ve Nâfi' kıraatının diğer rivâyeti olan Kâlûn rivâyeti arasındaki okuyuş farklılıklarını tablo şeklinde gösterdik.

Bu çalışmam esnasında değerli bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim danışman hocam Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN'e şükran ve minnet borcumu ifade ederim.

Kıraat ilmi noktasındaki altyapımın oluşmasında büyük emekleri geçen ve on yıldan beri kendilerinden Kur'ân ta'limi ve Kıraat-ı Aşera dersleri aldığım başta Reîsü'l-Kurrâ Abdurrahman GÜRSES hocaefendiye ve İsmail BİÇER hocama teşekkürü bir borç telakki ediyorum.

Süreli bir çalışma oluşu ve akademik çalışmalara attığım ilk adım olması hasebiyle tecrübesizliğimden kaynaklanan kusurların iyiniyetle karşılanacağını ümit ediyor; bu çalışmamın daha mükemmellerine açılan bir kapı olmasını Cenâb-ı Hak'tan niyaz ediyorum.

Mehmet Emin MAŞALI
Bursa 1996

KISALTMALAR

age	Adı geçen eser
agmd	Adı geçen madde
amlf	Aynı müellif
Bkz.	Bakınız
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
GAS	Geschichte Des Arabischen Schrifttums
r.a.	Radıyallahü anh
r.anhm	Radıyallahü anhm
s.a.v.	Sallallah alehhi ve sellem
thk	Tahkik
trc	Tercüme
ts.	Tarihsiz
U..İ.F.D.	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vd.	Ve devamı
vdğr.	Ve diğerkleri

GİRİŞ

İnsanları zulmetten nûra, dalâletten hidayete ulaştırmak maksadı ile Cenâb-ı Allah'ın, Elçisi Hz. Muhammed (s.a.v.)'e vahyettiği Kur'ân-ı Kerîm, İslâmî ilimlerin ana kaynağını oluşturmaktadır. Farklı ilim dalları, Kur'ân-ı Kerîm'in değişik yönlerini ele almakta ve ortaya koyduğu bilgileri insanlara aktarmaya çalışmaktadır. Bu ilimlerden biri olan Tefsir ilmi de Kur'ân lafızlarının delâlet ettiği manaların beyan ve tevilini kendisine konu edinmiştir.

Kur'ân'ın insanları hidayete ulaştırma, her türlü çirkinlikten onları uzak kılma şeklinde niteleyebileceğimiz ana gayesinin gerçekleşebilmesi için, bu yüce kitabın ilâhî iradeye uygun olarak açıklanması gerekmektedir. Bu açıklamanın yapılabilmesi de Kur'ân'ın çeşitli özelliklerini ve yönlerini ele alan Kur'ân ilimlerinin kapsamlı olarak bilinmesinden geçmektedir.

Kur'ân İlimlerinden biri de onun lafızlarının kıraatını ve bu lafızlarda meydana gelen farklı okuyuş şekillerini konu edinen **Kıraat İlmi**'dir.

Kur'ân terminolojisinde: "Kur'ân kelimelerinin edâ keyfiyetini ve ihtilaflarını, nakledenlere isnad etmek sûretiyle bilmek"¹ diye tarif edilen Kıraat ilmi, ancak hicrî üçüncü asırda bu alanda yapılan çalışmalarla müstakil bir ilim hüviyetine sahip olmuştur.

Kıraat farklılıkları Yedi Harf gerçeğine bağlı olarak ortaya çıkmış bir olgudur. Kur'ân'ın ilk muhataplarının içinde bulundukları sosyal yapı ve lehçeye bağlı karakteristik dil özellikleri, onların bir bütün olarak Kur'ân'ı tek harf üzere

¹ Dimyâtî, *İthâfu fudalâi'l-beşer bi'l-Kırâati'l-Erbate Aşer*, I, 5.

okumalarını zorlaştırmış; Hak Teâlâ'nın rahmet ve mağfietinin bir tecellisi olarak da Kur'ân'ın Yedi Harf'le okunabilmesi ruhsatı gerçekleşmiştir.

Sahabe bizzat Peygamber (s.a.v.)'den Kur'ân'ı almış; bunlardan bir kısmını Allah Rasûlü diğer beldelere Kur'ân muallimi olarak göndermiştir.

Hiz. Ömer'in halifeliğı döneminden itibaren gerçekleştirilen fetihler sonucu, İslâm'a girenler çoğalmış; her belde halkı kıraat bilgisi yüksek olan bir sahâbiden kıraat almaya başlamıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'in Yedi Harf üzere indirilmiş olmasına bağılı olarak, ashabın, Kur'ân'ın bazı kelime ve harflerinin edâ ve telaffuzunu türlü şekil ve ve keyfiyette nakletmeleri sebebiyle, müslümanların kıraat vecihleri de muhtelif olmuştur. Meseleye vakıf olmayanların aralarında tartıştıkları duyulunca Halife Hiz. Osman, buna bir çare olması amacıyla Zeyd b. Sâbit başkanlığında bir komisyon kurup Mushaf'ı istinsah etmelerini istedi. Komisyon Hiz. Ebû Bekr döneminde toplanan resmî Mushaf'ı esas alarak bir kaç nüsha şeklinde çoğalttı. Kur'ân'ın asıl indirildiğı lehçe olan Kureyş lehçesi esas alınarak yazılan bu mushaflar, birisi Medîne'de bırakılarak Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Yemen ve Bahreyn'e gönderildi².

Bu nüshalarda Kureyş lehçesi esas alınmakla birlikte, müslümanlar arasında yaygın olan ve daha sonra mütevatir kıraatlar bünyesinde yaşayacak olan vecihler de muhafaza edilmiştir.

Yedi Harf gerçeğine bağılı olarak sahâbenin Peygamber (s.a.v.)den kıraat alış şekil ve dereceleri farklı olduğı gibi, sahabeden kıraat alan tâbiûnun da kendilerinden sonraki nesillere kıraat aktarışları farklı olmuştur. Bu hal, mütevatir kıraatlar kendilerine nisbet edilen kıraat imamlarına kadar böyle devam etmiştir.

İşte bu denli bir tarihi akış içinde, İslâm beldelerinde kurrâdan bazıları "kıraat, zabt, adalet, emanet, sikalık, ilim ve dindeki olgunluk ve bu ilimle yoğun meşguliyet" gibi sebeblerle, diğerlerine göre bulundukları beldelerde daha meşhur olmuşlar; halk onları bu konuda önder saymış ve onlardan öğrendikleri bu kıraatları da yine onlara

² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâti'l-Aşr*, I, 7.

nisbet etmeye başlamışlardır.

Başlangıçta şifâhî olarak nakledilen kıratlar, zamanla tedvin edilmeye başlanmış; böylece ilk dönemlerden itibaren, ortaya çıkabilecek karışıklık ve düzensizliğin önüne geçilmiştir. Bu çalışmaların ilki tâbiûn döneminin sonlarına doğru Hârûn b. Mûsâ (170/786) tarafından gerçekleştirilmiş; bu şahıs sahih ve şaz kıraatları incelemiş ve bunların isnadlarından söz eden ilk kimse olmuştur. Kıraat konusundaki ilk eserin Ebû Ubeyd el-Kâsım (224/828)'e ait olduğu şeklinde yaygın bir kanaat bulunsa da , daha önce Ebû Amr (154/774), Hamza (156/772) ve Kisâf (189/805) tarafından bu sahada eserler kaleme alınmıştır³.

Hicrî dördüncü asrın başlarında Ebû Bekr b. Mücahid (324/935) *Kitâbü's-Seb'a* isimli eseriyle kıraatları yedi'ye tahsis etmiş; bu noktadan itibaren Kırâat-ı Seb'a tesbit edilmiştir. Daha sonra bu Yedi Kıraat gibi diğer üç kıraatın da mütevatir olduğu Beğavî (516/1116) ve İbnü'l-Cezerî (833/1429) tarafından ifade edilmiş; müslümanlar tarafından benimsenen bu hareket neticesinde On Kıraat (Kıraat-ı Aşera) meşhur olmuştur. Bunlar: Nâfi' b. Ebû Nüaym (169/785), Abdullah b. Kesîr (120/737), Ebû Amr b. el-A'lâ (154/770), Abdullah b. Âmir (118/736), Âsım b. Ebû'n-Necûd (127/744), Hamze b. Habîb (156/772), Ali b. Hamza el-Kisâf (189/804), Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka' (127/744), Ya'kûb b. İshâk el-Hadramî (205/820), Halef b. Hişâm (229/843) 'ın kıraatlarıdır.

Tarihi gelişimini bu şekilde özetle ifade etmeye çalıştığımız kıraatlar, bünyesinde müslümanlara yönelik çok büyük faydalar taşımaktadır. Nitekim öncelikle kıraatların farklılığı Kur'ân okumada büyük kolaylık sağlamıştır. Çeşitli lehçelere sahip, okuma-yazma bilmeyen, Kureyş lehçesini telaffuzda güçlük çeken bir çok müslüman, kıraatların sunmuş olduğu bu kolaylıktan istifade ederek Kur'ân'ı okumuşlardır.

Diğer taraftan kıraatlar Kur'ân'ın anlaşılmasında da kolaylık ve genişlik sağlamaktadır. Nitekim kimi âyetlerdeki bazı müphem ve kapalı ifadeler kıraat farklılıkları sayesinde vuzuha kavuşmaktadır⁴.

³ Bkz. Çetin, Abdurrahman, *Kıraat ve Tecvid İlimleri Bibliyografyası*, U.Ü.İ.F. D., II (1987), 310.

⁴ Çetin, Abdurrahman, *Kıraatların Tefsire Etkisi*, 76.

Kıraatlar aynı zamanda Kur'ân'ın gerçek Allah kelamı olduğunun en büyük delilidir. Zira bu denli çeşitliliğe rağmen onda tezat ve tenakuzun bulunmaması, daha da öte bu farklılıkların birbirini tasdik eder, açıklar özellikte olması bunun en güzel delilidir⁵.

Kıraatlar aynı zamanda İslâm'ın bidayetinden bu güne kadar, Kur'ân'ın muhafazası yönünde müslümanların harcadıkları çaba ve gayretlerin de birer tarihi vesikası konumundadır ki bu hiç bir kitaba nasib olmamıştır. Zira müslümanlar Kur'ân'ın içerdiği her bir harfin nasıl okunması gerektiğini, kelimelerini imlâ şekil ve telaffuzlarını, med miktarlarını, imâle, teshîl, işmâm vb. en ince ayrıntılarına varana kadar tesbit etmişler, bu konuda yüzlerce eser kaleme almışlar, bununla da yetinmeyip şifâhî olarak nesilden nesile aktarmışlardır⁶.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, kıraat imamları hocalarından aldıkları kıraatlarını kendi talebelerine aktarmışlar, bu talebeler (râvî) arasında kıraat alanındaki bilgi ve şöhreti diğerlerinin önüne geçen iki râvî her kıraat imamına nisbet edilmeye başlanmış ve mütevatir kıraatlar bu şekilde sonraki nesillere aktarılmıştır.

Nâfi' kıraatını bu şekilde aktaran râvîler, İsâ b. Mînâ (220/835) ve Osman b. Saîd el-Mısırî (197/812)'dir. Halen müslümanlar arasında en yaygın ikinci kıraat olma özelliğini taşıyan Verş rivayeti bu çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir.

⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kırââtî'l-Aşr*, I, 52.

⁶ Çetin, Abdurrahman, age, 77.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMAN B. SAİD EL-MISRÎ'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

I- YAŞADIĞI DEVİR

Osman b. Saîd el-Mısırî hicrî ikinci asrın başlarında dünyaya gelmiş ve bu yüzyılı bir bütün olarak yaşamış bir şahıstır. Bu sebeble onun yaşadığı devir olan ikinci asırda öncelikle bir bütün olarak İslâm dünyasını, akabinden de Vers'in ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği Mısır'ı tarihî olaylar ve ilim, kültür, medeniyet açısından tahlil etmeye çalışacağız. Burada maksadımız söz konusu zaman dilimini sırf tarihî açıdan ele almak olmayıp, Vers'in yetiştiği ortamın ve genel olarak İslâm aleminin mezkûr asırdaki karakteristik özelliklerini ve bu özelliklerin Vers'e ne şekilde tesir ettiğini ortaya koymak olacaktır.

A- Hicrî İkinci Asırda İslam Dünyası

1- Tarihî Gelişim

Vers'in yaşadığı döneme tekabül eden hicrî ikinci asır İslâm dünyasında Emevî devletinin hükümrânlığı söz konusudur. Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra Suriye'nin merkezi Dımaşk'ta kurulan İslâm tarihinin bu ilk hanedan devleti, adını kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân'ın mensup olduğu Benî Ümeyye kabilesinden almıştır.

Hiz. Osman zamanında 24 (645) yılında Sûriye umumi valisi olan ve Hiz. Osman'ın şehid edilmesine kadar (35/656) bu görevi yürüten Muâviye, Hiz. Osman hakkında ilgisiz kaldığını ve suç ortağı olduğu isyancıları ordusunda barındırdığını ileri sürerek Hiz. Osman'ın yerine Medîne'de halife seçilen Hiz. Ali'ye biat etmemiştir. Hatta yeni halifeye isyan etmekle kalmamış, Hiz. Osman'ın yakın akrabası olarak (zira Hiz. Osman'da Ümeyye Oğullarına mensuptur) hukuken onun kanını dava etme hakkına sahip olduğunu söylemiş ve bunu gerçekleştirmek şartıyla Şam halkından biat almıştır¹. Daha sonra Mekke'de Hiz. Aişe, Talha ve Zübeyr üçlüsü etrafında, haksız yere öldürülen halifenin kanını dava etmek için toplanan gruplarla, katillerin cezalandırılması hususunda acele edilmemesi gerektiği görüşünde olan Hiz Ali arasındaki mücadelenin sonucunu beklemeyi tercih etmiş²,

¹ Dineverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, 202.

² Dineverî, *age*, 144.

Cemel vakasında galip gelen Hz. Ali'nin kendisini tekrar itaate davet etmesi³ karşısında ona Hz. Osman'ın katillerini kendisine teslim etmesini ve halifeligi bırakarak şûra tarafından yeni bir halife seçilmesi işini sağlamasını teklif etmiş, onun bu tavrı ise iki tarafı Sıffin'de karşı karşıya getirmiştir⁴.

Aralıklarla üç ay süren savaşın son gününde çarpışmaların Hz. Ali lehine sona ermek üzere olduğunu gören Muâviye, Amr b. Âs'ın teklifiyle mızrakların ucuna Kur'ân sayfaları taktırarak savaşın durdurulmasını ve işin hakemlere havale edilmesini sağlamıştır⁵. Bunun akabinde de Hz. Ali'nin ordusunda kopmalar olmuş ve sayıları 12.000'i bulan Hâricîler ortaya çıkmıştır⁶. Hakem olayı ise işi çözümleme yerine daha karmaşık bir hale getirmiş, Hâricîler yüzünden büyük kuvvet kaybına uğrayan Hz. Ali'nin asker toplamakta zorluk çekmesinden istifade eden Muâviye durumunu daha da güçlendirmiştir. Mısır başta olmak üzere halîfeye bağlı bazı önemli yerleşim merkezlerini hâkimiyeti altına alan Muâviye, Hz. Ali'nin 40 (661) yılında bir hâricî tarafından şehid edilmesinden⁷ sonra Sûriye halkından "emîru'l-mü'minîn" ünvanıyla biat almış; Hz. Ali'nin yerine halife seçilen Hz. Hasan'ın Irak ordusuna güvenememesi ve diğer bazı sebeplerle mücadeleden vaz geçerek kendisine biat etmesiyle 41 yılı Rebûlevvel ayının sonlarında (Temmuz 661) İslâm dünyasının tamamını hakimiyeti altına almış ve böylece yaklaşık doksan yıl müslümanları idare edecek olan Emevî Devleti'ni kurmuştur⁸.

"Halîfetullah" (Allah'ın Halifesi) ünvanını kullanan Muâviye'nin hilâfet makamına geçmesiyle İslâm tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Hilâfetin saltanata dönüşmesi olarak tanımlanan bu değişiklik, Hz. Osman'ın kanını dava etmenin hilâfet meselesiyle hiç bir ilgisi olmadığı halde, sırf bu motifi kullanarak hilâfet makamına oturan Muâviye'nin, oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi⁹ ve halîfeliğin

³ Dineverî, age, 156-157; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IV, 561; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 276.

⁴ Dineverî, age, 160, 162; İbnü'l-Esîr, age, II, 279.

⁵ Dineverî, age, 189; İbnü'l-Esîr, age, II, 316.

⁶ Dineverî, age, 190-191; Taberî, age, V, 64-66; İbnü'l-Esîr, age, II, 326.

⁷ Dineverî, age, 214; Taberî, age, V, 144.

⁸ Dineverî, age, 218.

⁹ Dineverî, age, 227.

intikalinde veraset sisteminin ortaya çıkmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır¹⁰.

Gücünü kendisine samimi bir şekilde bağlı olan Suriye ordusundan alan Muâviye, İslâm toplumunun içinde bulunduğu şartları iyi bir şekilde değerlendirerek kurucusu olduğu devletin temellerini sağlamlaştırmıştır. İslâm öncesinde Bizans hakimiyeti altında yaşayan ve düzenli bir devlet müessesesine, askerî ve siyâsî disipline âşına olan Suriye halkı yeni hükümdarları Muâviye'yi de kolaylıkla benimsemişler, kendi geleneklerine göre meşrû buldukları bu saltanatı Kur'ân ve Sünnet'e uygunluğu bakımından tenkide gerek görmemişlerdir¹¹.

Muâviye'nin 60 yılı Receb (Nisan 680) ayında vefatının ardından, henüz hayatta iken yerine veliaht tayin ettiği Yezîd'e başşehir Dımaşk ve diğer merkezlerde biat edilmiş, bu konuda Medîne dışında hiç bir şehirde problem çıkmamıştır¹².

Kuruluşunu kısaca ele aldığımız bu devletin başında hicrî ikinci asra girilirken halife Ömer b. Abdülaziz bulunmaktadır. Devletin kurucusu Muâviye ile Ömer b. Abdülaziz arasında ise Yezîd b. Muâviye (60/680), Muâviye b. Yezîd (64/683), Mervân b. Hakem (64/684), Abdülmelik b. Mervân (65/685), Velîd b. Abdülmelik (86/705), Süleyman b. Abdülmelik (96/715) halifelik görevinde bulunmuşlardır.

Ömer b. Abdülaziz'den önceki bazı halifelerin debdebe ve saltanata meyyal olmaları bir takım iktisâdî ve siyâsî buhranlara yol açmıştır. İşte bu noktada Ömer b. Abdülaziz devreye girmiş, daha önceki olumsuz icraatları ıslaha çalışmıştır¹³. Emevîlere karşı isyan eden kesimler bile onun adil halîfeliği sayesinde idareden memnun kalmıştır. İki sene kadar görevde kalmasına rağmen onun icraatlarından tarihte kalan izler, bu halîfenin hakîkaten meziyyet sahibi olduğunu gösterir.

Ömer b. Abdülaziz'den sonra yerine Yezîd b. Abdülmelik devletin başına geçmiştir. Onun son derece kötü devlet yönetimi ve sefahete olan düşkünlüğü Ömer b. Abdülaziz döneminde küllenmiş bulunan hoşnutsuzluğu tekrar gündeme getirmiştir. Yezîd'in vefatından sonra yerine kardeşi Hişâm geçmiş, halîfeliği yirmi yıl kadar sürmüştür. Emevî hilafetinin ulaştığı üçüncü ikbal devresi olarak da değerlendirilen bu dönemin sonuna doğru devletin temelleri sarsılmaya başlamıştır.

¹⁰ Ferrûh Ömer, *Târîhu sadri 'l-İslâm ve 'd-Devleti 'l-Ümeviyye*, 199.

¹¹ Yiğit, İsmail, *Emevîler*, DİA, XI, 89.

¹² Dineveri, age, 227; Ferrûh, age, 132-133.

¹³ Yûsuf Uş, *ed-Devletü 'l-Ümeviyye*, 262-267.

Ciddî bir devlet adamı ve dindar bir halîfe olan Hişâm, gücünü gittikçe artıran ve mevâlî tarafından da desteklenen Abbâsî muhalefetiyle Hâricî propagandasını önleyecek tedbirler alamadığı için, vefatının üzerinden bir kaç ay geçer geçmez devlet tam bir kargaşaya düşmüştür. Hişâm'ın yerine II. Velîd (Yezîd b. Abdülmelik'in oğlu) geçmiştir. O da devlet işleriyle meşgul olmayı birtarafa iterek zevk ve safa ile günlerini geçirmiştir¹⁴. Velîd'in bu tutumu karşısında Emevî ailesi ilk defa kendi içinde parçalanmayla yüzyüze gelmiştir. Velîd'e karşı gittikçe yaygınlaşan bu hoşnutsuzluk, 126/743 senesinde Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik'in liderlik ettiği bir isyana sebep olmuş ve neticede III. Yezîd halîfeliğe getirilmiştir¹⁵. Otoritesini ülkenin ancak bir bölümünde kabul ettirebilen Yezîd'in altı ay sonra vefat etmesinin ardından yerine kardeşi İbrahim b. Velîd iş başına geçmiştir¹⁶. Bu dönemde Azerbaycan ve İrmîniye valisi olan Mervân b. Muhammed, İbrahim'in halîfeliğini kabul etmemiş, 127/744 yılında Sûriye üzerine yürüyerek Dımaşk'ı ele geçirmiş, burada halîfeliğini ilan etmiştir¹⁷.

II. Mervân'ın devletin başına geçtiği günlerde ülke son derece ağır şartlar içindeydi. Sûriye ve Irak bölgelerinde birbiri ardına isyanlar çıkmış ve bu isyanları ortadan kaldırmak için Mervân cepheden cepheye koşmuştur. İşte bu isyanlarla yorulan Emevî orduları karşılarına çıkan ve her gün biraz daha artan şiddetli muhalefete yenik düşmüşlerdir.

Şîî ve Hâricî kaynaklı isyanlar da Emevîlerin sonunu hazırlayan faktörler arasında yer almaktadır¹⁸. Arapçılık taassubuna son derece bağlı olan ve icraatlarında bu düşüncenin ağır bastığı görülen Emevî halîfelerinin Arap olmayan unsurlara karşı takındıkları adil olmayan tavır ve tutumlar da çöküşü hızlandıran sebebler arasında yer almaktadır¹⁹. Ayrıca Emevî devletinin temel gücünü teşkil eden ve onun devamını sağlayan Sûriyeli askerlerin de II. Mervân'a karşı tavır almaları ve ekseriyetle isyancılara destek çıkmaları devletin zaten azalmış olan gücünü tamamen kırmıştır. Bütün bu hususların yanında halîfelerden bir çoğunun ve özellikle de son

¹⁴ Ferrûh, age, 190.

¹⁵ Dineverî, age, 349; Ferrûh, age, 190.

¹⁶ Dineverî, age, 350.

¹⁷ Dineverî, age, 350-351; Ferrûh, age, 190-191.

¹⁸ Ferrûh, age, 199.

¹⁹ Ferrûh, age, 200.

dönem halîfelerinin dînî hayattan uzak israf içinde yaşamaları ve veliahtlık uygulaması sebebiyle hânedân mensupları arasında çıkan ihtilaflar da bu zayıflatıcı sebebler arasında gelir.

Bütün bunların yanında ve en önemlisi olarak Abbâsî ihtilal hareketini zikretmemiz gerekmektedir. Zira Abbasiler hilâfet makamını ele geçirmek için bütün bu şartları kendi lehlerine ustaca kullanmasını bilmişler, yavaş ve emin adımlarla hedeflerine doğru ilerlemişler, ülke çapında yaygın olan memnuniyetsizlikten faydalanarak, kısa zamanda Emevîler'e karşı başlatılan muhalefet hareketine yön verir hale gelmişlerdir²⁰.

Hicrî 68 (687) yılında vefat eden Abdullah b. Abbâs'tan sonra Abbâs oğulları Ali b. Abdullah'ın etrafında toplanmıştır²¹. Ali b. Abdullah Abbâsî siyasetini ilk defa dile getirmiş ve bunun gerçekleşmesi için çalışmış, Humeyme'ye yerleşmiş ve burada Emevî devletini yıkmaya yönelik siyâsî faaliyetlerini başlatmıştır²². Ali b. Abdullah 117/735 senesinde vefat ettiğinde Abbâsî da'veti başlamış, kaide ve kuralları tesbit edilmiş ve Horasan'da üslenmişti²³. Abbâsî propagandasını halk arasında yaymaya çalışan dâîler, kendilerini iktidar heveslileri olmaktan çok Allah tarafından istenilen değişikliğin araçları olarak tanıtıyorlardı²⁴.

Horasan'ı merkez edinen bu hareketin başına daha sonra Arap olmayan Ebû Müslim geçmiş ve bu andan itibaren de Abbâsî dâveti alenî ihtilal dönemine girmiştir²⁵.

Abbasiler'in bu ihtilal hareketlerine paralel olarak faaliyet gösteren Horasan şîîleri de Abbâsîler daha harekete geçmeden önce Horasan'da kuvetli bir güç olarak Emevîlere karşı faaliyet içine girmişlerdi. İşte Emevî saltanatına karşı harekete geçmiş bulunan bu iki güç Abbâsî çatısı altında birleşerek Emevî devletinin sonunu

²⁰ Atvân, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye: Mebâdî ve esâlib*, 15-16.

²¹ Terceme-i hali için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, V, 312; Belâzûrî, *Ensâbü'l-esrâf*, III, 71; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, III, 274; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, VII, 357.

²² Belâzûrî, age, III, 53; Dineverî, age, 332.

²³ İbn Sa'd, age, V, 314; Atvân, age, 15-16.

²⁴ Ahmed Hasan-Şerif İbrahim, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-asri'l-Abbâsî*, 26.

²⁵ Uş, age, 320.

hazırlamıştır²⁶. Bir takım olaylar sonunda 132/749 yılında Kûfe camiinde Ebü'l-Abbâs'a biat edilerek Abbâsî hakimiyeti tarih sahnesine çıkmıştır²⁷. Ebü'l-Abbâs II. Mervân'ı Zap Suyu yakınında mağlup etmiş, Sûriye'ye kaçan Mervân'ın peşini bırakmayarak 132/749 yılında Mısır'da öldürmüş ve Emevî devletine son vermiştir²⁸.

Şunu da belirtelim ki, Abbâsî ihtilali Emevî hanedanına karşı cephe almış çeşitli unsurların beraberce hareket etmeleri sonunda başarıya ulaşmıştır. İhtilali harekete geçiren ve başarıya ulaştıran güç ırkî bir temele değil, muhtelif menfaat gruplarının ittifakına dayanmaktadır²⁹.

Abbâsî ihtilalinin başarıya ulaşması ile birlikte Araplar ve özellikle Suriyeliler için hakimiyet devri sona ermiş oluyordu. Böylece Arap ve mevâlî arasındaki fark ortadan kalkmış, hatta mevâlî Araplara karşı üstünlük bile kazanmıştır. Zira Abbâsîler hilafeti ele geçirdiklerinde, genellikle Emevîlerin temsil ettiği "mülk-devlet" yerine, dîne dayalı devlet şeklinde gerçek halîfelik fikir ve idealini temsil eden kimseler olarak karşılanmışlardır³⁰.

Kuruluş yıllarını takip eden ilk dönemde Abbâsî dâveti canlılığını korumuş ve devlet bu ideale sıkıca sarılmıştır. Yine bu dönemde ülkenin doğusu batısı ve bütün tebaa arasında bir itikâd birliği sağlanmıştır. Eski İran dinlerini ihyâ etmek için ayaklanan zındıklara karşı çok sert davranılması ve sırf bu iş için bir dîvân kurulması bu birliği tesis yolunda gösterilen gayretlerdendir³¹.

Abbâsîler, kendilerinin ehl-i beyt olduklarını ve kendilerinden başka Peygamber ailesinin hakîkî temsilcisi bulunmadığını iddiâ etmişler ve hilâfetin meşrû vârisleri olarak idâreyi ele almışlardır. Ali evladından olan amca oğullarını dışlayarak onların hilâfet haklarının bulunmadığını söylemişler³², ve onları sindirmek

²⁶ Atvân, age, 123.

²⁷ Belâzûrî, age, II, 141; İbnü'l-Esîr, age, V, 416.

²⁸ Dineverî, age, 367; İbnü'l-Esîr, age, V, 426.

²⁹ Uş, age, 33.

³⁰ Yıldız H. Dursun, "Abbâsîler", DİA, I, 34.

³¹ Karaman Hayreddin, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, 59; Erdoğan Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 216.

³² Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, II, 25.

için çeşitli yollara başvurmuşlardır³³.

Diğer taraftan Şiîler, başarıya ulaşmasında büyük ölçüde yardımcı oldukları ihtilalden sonra Abbâsî ailesinin hilâfete geçmesini hazmedememiş, hilâfetin kendi hakları olduğunu söylemişler ve bu amaçları uğruna bir çok isyan girişiminde bulunmuşlardır³⁴.

Zulmü ortadan kaldırıp adaleti hâkim kılacaklarını, Kitap ve Sünnet'i yürürlüğe koyacaklarını vâdederek iş başına gelen Abbâsî'ler, zaman zaman Ali evlâdına karşı tutumlarında bu vaadlerini yerine getirmedikleri gibi Emevî ailesine ve onların taraftarı olarak bildikleri kimselere karşı da söz konusu vaadlerinin tam tersi davranış sergilemişlerdir. Nitekim Abbasî halifelerinin ilki olan Seffâh zamanının çoğunu Ümeyyeoğullarını destekleyen Arap komutanlarla muharebe ve Emevî ailesinin kökünü kurutma uğraşısıyla geçirmiştir³⁵.

Emevî hanedanı zamanında İslâm devletinin sınırları çok genişlemiştir. Ancak o zamanın şartları gözönüne alınacak olursa, bu kadar geniş bir imparatorluğu ayakta tutmak da son derece zor olmuştur. Nitekim Abbâsîlerin iktidara geldiği ilk yıllardan itibaren bir takım ayrılmalar meydana gelmiştir. Mesela Abbâsî katliamından kurtulabilen Abdurrahman b. Muâviye (halife Hişâm'ın torunudur) Mısır ve Kuzey Afrika yoluyla Endülüs'e geçmeye muvaffak olmuş, Endülüs'ün içinde bulunduğu karışık durumdan faydalanarak bağımsız bir tavır takınmış, halife Mansûr onun üzerine kuvvetler sevkettiyse de bir sonuç alamamış ve Abdurrahman imparatorluktan resmen koparak Endülüs'de tam bağımsız bir devlet kurmuştur³⁶. Bu tarihten itibaren Kuzey Afrika'da bazı bağımsız veya yarı bağımsız devletler ortaya çıkmaya başlamıştır.

İhtilalin ağır yükünü omuzlarında taşıyan Horasanlılar ihtilal sonrası devletin yüksek makamlarını paylaşmışlardır. Hareketin lideri Ebû Müslim büyük bir nüfuz ve iktidar sahibi olmuş, ilk Abbâsî halifesi adeta onun gölgesinde kaybolmuştur. Halife Mansûr, Ebû Müslim'in bu hakimiyetine daha fazla tahammül edemeyerek

³³ Taberî, age, VII, 425, 428; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, III, 270.

³⁴ Makrizî, *Kitâbü'l-mevâiz ve'l-i'ûbâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, II, 338.

³⁵ Dineverî, age, 374; Mes'ûdî, age, III, 207-208; Hasan, age, II, 310.

³⁶ Özdemir Mehmet, "Endülüs", DİA, XI, 212.

onu öldürtmüştür³⁷. Ancak bununla devlet içindeki İran nüfuzu kırılmamış, bu noktadan sonra da Bermekîler devlet içinde halife kadar kudret sahibi olmuşlardır. 188/803 yılında Hârûnürreşîd bir bahane ile Bermekî ailesini bertaraf etmişse de³⁸ onun ölümünden sonra oğulları Emîn ve Me'mûn arasındaki hilâfet mücadelesi, aynı zamanda Arap ve İranlı unsurun iktidar mücadelesi olmuştur³⁹. Netîcede Me'mûn'un galip gelmesi, Arapları devlet idaresinden tamamen uzaklaştırmıştır⁴⁰.

Abbâsîler devrinde fetih amaçlı savaflara pek az rastlanmaktadır. Yeni hanedan zaten çok genişlemiş olan sınırları daha da genişletmek yerine, içerde refahı sağlama yoluna gitmiş ve bunda da oldukça başarılı olmuştur. Bununla birlikte ihtilali takip eden bir kaç yıllık bir sükûnet devresinden sonra Bizans'a karşı gazâlar yeniden başlamış ve Bizans İmparatorluğu ile mücadeleye devam edilmiştir⁴¹.

Târihî gelişimini ele almaya çalıştığımız hicrî ikinci asırda târih sahnesine çıkan Abbâsîlerin, bu dönemde devlet idâresine gelen halîfeleri ve bu halîfelerin görev süreleri ise şu şekildedir: Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (132-136/749-753), Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/753-774), Muhammed el-Mehdî (158-169/774-785), Mûsâ el-Hâdî (169-170/785-786), Hârûnürreşîd (170-193/786-808), el-Emîn (193-198/808-813), el-Me'mûn (198-218/813-833).

132-656 (750-1258) yılları arasında hüküm süren ve yukarıda ikinci asra tekabül eden ilk dönemi ile ilgili kısa tarihî gelişimini özet olarak arzetmeye çalıştığımız Abbâsîler, İslâm tarihinde Osmanlılardan sonra en uzun ömürlü hânedandır⁴². İslâm medeniyeti en parlak devrini bu zamanda yaşamıştır. Abbasiler uzun müddet siyâsî sahada hâkimiyeti ellerinde tutmuşlar ve bir iki fâsıla hariç, son günlerine kadar İslâm dünyasının manevî liderliğini de sürdürmüşlerdir⁴³.

³⁷ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm* (trc. Sadrettin Gümüş vdğr.), II, 317-318.

³⁸ Hitti Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târihi* (trc. Salih Tuğ), II, 455.

³⁹ Yıldız H. Dursun, agmd, DİA, I, 34

⁴⁰ Dineverî, age, 400.

⁴¹ Hitti, age, II, 460.

⁴² Sander, Oral, *Siyâsî Tarih*, 22.

⁴³ Yıldız H. Dursun, agmd, DİA, I, 37.

2- İlim, kültür ve medeniyet

Hicrî ikinci asır ve özellikle de Abbâsî devletinin kuruluşunu takip eden yıllarda ilim, kültür ve fikir hayatında bir canlılık ve gelişme görülmektedir. Mevâlî kesimin kendi bilgi ve tecrübeleri ve acem edebiyatından, özellikle Yunanca'dan Süryânice yoluyla ve hiç bir kısıtlama getirilmeden serbestçe gerçekleştirilen tercümeler bu canlılığa büyük katkılar sağlamıştır⁴⁴.

Abbâsî dönemi İslâm uygarlığının gerçek dünya üstünlüğünü her yönüyle vurgular. Dört temel uygarlığın başarılı bir birleşimi, belki de en üstün noktası olarak değerlendirilebilir. Arapların dil, din ve hukuk; Grekler'in bilim ve rasyonal düşünce; Hintliler'in matematik ve astronomi; Persler'in de edebî ve idârî yetenekleri Bağdat potasında birleşmiştir⁴⁵.

Bu dönem ilim ve kültür hareketini farklı ilim dalları açısından bir tablile tabi tutmamız hem dönemin genel karakteristik özellikleri hem de bu özelliklerin yansıması olan ilmî ürünler hakkında bilgi sahibi olmamız açısından faydalı olacaktır.

a- Dil ve Edebiyat

Abbâsîler devrinin ilk zamanları (hicrî II. asır), İslâm kültür ve medeniyetine damgasını vuran çok önemli bir çağdır. İslâm dünyasında çeşitli müesseseler ve ilimler bu devirde şekillenmiştir. İslâm dünyasında filolojik, dînî, sosyal ve tabîî ilimler sahasındaki çalışmaların bir kısmı Emevîler devrinde başlamış olmakla birlikte, bu çalışmaların sistemli bir şekilde ele alınarak müstakil birer ilim dalı haline gelmesi bu dönemde olmuştur⁴⁶.

Hicrî ikinci asır Arap dili ve edebiyatı alanlarındaki çalışmalar bakımından çok verimli geçmiştir. İslâmî ilimlerin temelini oluşturan Kur'ân ve hadis ile ilgili çalışmalara, bağlı olarak, sözlük çalışmaları da bu devirde başlamıştır. Önceleri muhtelif konulara ve çeşitli eşyaya dair, rastgele toplanıp açıklanan kelimeler, ilk defa Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (175/791) tarafından *Kitâbü'l- 'Ayn* adlı eserde belli bir sistem içinde bir araya getirilmiştir⁴⁷.

⁴⁴ Hasan Ahmed, age, 82.

⁴⁵ Sander Oral, age, 22.

⁴⁶ Yıldız H. Dursun, agmd, DİA, I, 40-41.

⁴⁷ Hasan, age, III, 166.

Daha önce Ebü'l-Esved ed-Düclî (69/688) tarafından esasları tesbit edilen nahiv ilmi, Abbâsîler'in ilk zamanlarında Basra ve Kûfe ekolleri şeklinde teşekkül etmiş ve bu ekollere bağlı olarak bir çok nahiv alimi yetişmiştir. Basra ekolünün başlıca temsilcileri, Halîl b. Ahmed (175/791), *el-Kitâb* müellifi Sîbeveyh (180/796), *Ma'âni'l-Kur'ân* müellifi Ahfeş el-Evsat'tır (215/830). Daha sonra teşekkül eden Kûfe ekolünün ise belli başlı temsilcileri, Kisâî (189/804) ve *Ma'âni'l-Kur'ân* müellifi Ferrâ (207/822) 'dır⁴⁸.

b- İslâmî İlimler

Tefsir ve Kıraat. Tefsir faaliyeti her ne kadar sahâbe devrinde başlamış ve İbn Abbâs gibi bazı sahâbîlerin tefsir "*sahîfe*"leri olduğu ileri sürülmüşse de bunlar o dönemde rivayet halinde ve dağınık bir durumda bulunuyordu. Kur'ân tefsirinin sistemli bir şekilde ele alınışı, hicrî ikinci asrın başlarına rastlar. Emevîlerin sonu ile Abbâsîler'in ilk dönemlerini ihtiva eden bu zaman dilimi Tefsir ilminin üçüncü merhalesini (tefsirin hadisten ayrılarak müstakil bir ilim dalı haline gelmesi) gerçekleştirdiği dönem olmaktadır⁴⁹.

Tedvin sonrası Tefsir faaliyetleri ilk olarak Tefsir'in Hadis içinde bir bölüm olarak ele alınması şeklinde olmuştur⁵⁰. Zira bu diğer bütün ilim dalları için de böyledir. Hadisleri toplayanlar Tefsire dair rivayetleri de Hadisin bir bölümü olarak ele almışlar ve bu rivayetleri senedli olarak nakletmişlerdir. Bu işi gerçekleştirenlerin başında Yezîd b. Hârûn (117/735), Şu'be b. Haccâc (160/776), Veki' b. el-Cerrâh (197/812), Süfyân b. Uyeyne (198/813) gelmektedir⁵¹.

Tefsir ilmi aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren de müstakil meyvelerini vermeye başlamıştır. Mukâtil b. Süleyman'ın (150/767) *Tefsîrû'l-Kur'ân* ı, Süfyân es-Sevrî'nin (161/778) *Tefsîr*'i, Yahyâ b. Sellâm'ın (200/815) *Tefsîr*'i ve Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (211/827) *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı bize ulaşan ilk tefsirlerdir.

Ayetlerin genel yorumu yanında Kur'ân'ın metniyle ilgili çeşitli filolojik çalışmalar da bu dönemde başlamıştır. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (207/822) *Ma'âni'l-Kur'ân*'ı ve Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (210/825) *Mecâzü'l-*

⁴⁸ Hasan, age, III, 166-167.

⁴⁹ Ahmed Emin, age, II, 140; Muhammed Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 140.

⁵⁰ Ahmed Emin, age, II, 284, 290.

⁵¹ Ahmed Emin, age, II, 140; Huseyn ez-Zehebî, age, I, 141.

Kur'ân'ı bu konuda kaleme alınan ilk eserlerdir.⁵²

Abbâsîler dönemi alimlerinin meşgul olduğu ilimlerin en önde gelenlerinden biri de Kırâat ilmidir. Ezd kabîlesinin azatlısı olan Hârûn b. Mûsâ el-Basrî (170-180/786-796) bu dönemde çeşitli kırâatları, kırâatların dayandığı kaide ve senetleri hassas bir şekilde inceleyen ilk kimse olma özelliğini kazanmıştır⁵³.

Diğer taraftan, Kırâât-ı Seb'a ve Aşera imamlarının hepsi bu dönemde yaşamış ve kıraatle ilgili çalışmalar bu devirde zirveye ulaşmıştır.

Hadis. Hicrî ikinci yüzyıla girerken Halîfe Ömer b. Abdülazîz tarafından resmen başlatılan hadislerin *tedvîni* hareketi⁵⁴ İbn Şihâb ez-Zührî (124/741) 'den sonra gelişerek devam etmiş, Abbâsîler'in ilk yıllarından itibaren belli başlı islam ülkelerinde *tasnîf*⁵⁵ faaliyetleri hız kazanmıştır⁵⁶. Bu faaliyetlerin günümüze ulaşan en eski önemli ürünü, Mâlik b. Enes'in (179/795) *el-Muvatta'* isimli eseridir⁵⁷. Bundan bir müddet önce Ma'mer b. Râşid (152/769) tarafından Mekke'de meydana getirilen ve tasnif devrinin ilk mahsülü sayılan *el-Câmi'* zamanımıza intikal etmiş bulunan hadis musannefâtının en eskisi olup devrinin hadis tasnîfi hakkında vâzih bir fikir verebilecek mahiyettedir⁵⁸. Ma'mer'in bu eseri talebesi Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (211/826) *el-Musannef* adlı eserinin içinde günümüze kadar gelmektedir⁵⁹.

Fıkıh. Dört Halîfe ve Emevîler'in ilk dönemlerinde daha çok çevre ve üstat ayrılığı ile fıkıh hükümlerinin ortaya konulmasında kullanılan malzeme farklılığına dayanan Hicâziyyûn-İrâkıyyûn, yerlerini hicrî ikinci asırdan itibaren, hadis ve re'yin İslam hukukunun kaynakları arasında yer alıp almayacağı veya ne ölçüde alacağı ayırımına dayanan hadis ve re'y ekollerine (ehlü'l-hadîs - ehlü'r-re'y) bırakmıştır.

⁵² Ahmed Emin, age, II, 146.

⁵³ Çetin, Abdurrahman, *Kıraat ve Tecvid İlimleri Bibliyografyası*, U.Ü.İ.F.D., II(1987), 310.

⁵⁴ Ahmed Emin, age, II, 106.

⁵⁵ Tasnif, terim olarak, tedvîn edilmiş hadis malzemesi içinde yer alan hadisleri konularına göre ayırıp belli bâb veya bölümlerde toplamak demektir. (bkz. Çakan İ. Lütî, *Hadis Edebiyatı*, 18).

⁵⁶ Ahmed Emin, age, II, 107.

⁵⁷ Ahmed Emin, age ve yer.

⁵⁸ Çakan, İ. Lütî, *Hadis Edebiyatı*, 19.

⁵⁹ Çakan, age, 51.

Emevîler'in İslam dinini ve hukukunu ihmal ettiklerine, kendilerinin ise İslâmî hükümleri hayata hakim kılacağını iddia ederek iş başına gelen Abbâsîler, biraz da bu vaadlerini yerine getirme düşüncesiyle, İslâmî ilimleri ve fikhî desteklemek mecburiyetini hissettiler. Gerek bu anlayış, gerekse genişleyen İslam ülkesinde yeni bir çok meselenin ortaya çıkması ve bunların fikhî hükümlerinin tesbiti ihtiyacı, buna bağlı olarak Hicaz ve Irak başta olmak üzere İslam ülkesinin bir çok bölgesinde fikhin büyük bir gelişme göstermesi, bu ilim dalının söz konusu asırda bir bütün olarak ortaya çıkmasına ve tedvîn edilmesine, müctehid hukukçuların farklı yorumlarına dayanan muhtelif mezheplerin teşekkülüne yol açmıştır⁶⁰.

c- Diğer İlimler

Fetihler sebebi ile çok geniş bir sahaya yayılan müslümanlar Helenistik, İran ve kısmen de Hind kültürü ile temasları sonucu, bunlara karşı büyük ilgi duymuşlar ve antik dünyanın ilmî ve felsefî eserlerini Arapça'ya çevirme ihtiyacını hissetmişlerdir. İşte hicrî ikinci asır bu tür tercüme faaliyetlerinin hız kazandığı bir dönem olarak temâyüz etmiş, bu dönemde çeşitli ilim dallarına ait çok sayıda eser tercüme edilmek suretiyle İslam kültürünün diğer kültürlerle yakından tanışması sağlanmıştır⁶¹.

Emevîler devrinde sadece tıp, kimya, astronomi sahasına inhisar eden bu faaliyetler Abbâsîler döneminde genişleyerek cebir, geometri, mantık ve metafizik alanını da içine almıştır⁶².

B- Hicrî İkinci Asırda Mısır

1- Tarihi ve Siyasi Durum

Kuzey Afrika'da Nil boyunca uzanan geniş topraklara ad olan Mısır'ın tarihi M.Ö. dört bin yılına kadar ulaşır. İlk zamanlarından itibaren bölgenin önemi sürekli artmış, bir çok hanedan Mısır'da hüküm sürmüştür.

Hiz. Peygamber döneminde, Mısır ile siyâsî ilişki kurma teşebbüsüne girişilmiştir. Hudeybiye andlaşması sonrasında komşu ülke krallarına islâma davet

⁶⁰ Subhi Mahmasânî, *Felsefetü't-teşrî' fi'l-İslâm*, s.22-23.

⁶¹ Yıldız İ. Hakkı, agmd, DİA, 44.

⁶² Yıldız İ. Hakkı, agmd ve yer.

mektupları gönderilmiş; Bizans'ın Mısır kralı Mukavkıs'a da Hâtib b. Ebî Beltea tarafından davet mektubu iletilmiştir⁶³. Kaynaklarda, karşılıklı mektuplaşmalar dışında, Hz. Peygamber'in Mısır ile münasebetlerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Mısır'ın müslümanların eline geçmesi ise, Hz. Ömer'in halifeliği dönemine rastlamaktadır. Müslümanlar 17/639 yılında Kudüs'ü fethetmişler, şehrin Bizanslı komutanı Mısır'a kaçmıştır⁶⁴. Kudüs'ü teslim alan Halife Ömer b. el-Hattâb, burada bulunan Amr b. el-Âs'ı bir sahil şehri olan Kayseriye'nin fethine göndermiştir⁶⁵. Muhasara sırasında bu şehrin komutanının da Mısır'a kaçmasından sonra Amr b. el-Âs, bu iki Bizanslı komutanın Mısır'da bulunan Rumlardan bir ordu kurabilecekleri ve kuvvetlerini tazeledikten sonra tekrar Kudüs'e saldırabilecekleri hususunda endişelenmeye başlamıştır. Böyle bir saldırı müslümanların sadece Kudüs'teki değil, Suriye bölgesindeki hakimiyetlerini de tehlikeye düşürebilirdi. Zira tarihte Mısır ve Suriye arasında çok sıkı bir ilişki söz konusu olmuştur. Öyleki tarih boyunca bu iki bölge adeta birbirinin ayrılmaz parçası olarak telakki edilmiş; Suriye'yi elinde bulunduran devletler Mısır'ı da topraklarına katma zaruretini hissetmişlerdir. Aynı şekilde her iki bölge doğu-batı arasındaki uluslararası ticaret yolunun üzerinde bulunmaları hasebiyle de adeta birbirinin mütemmimi kabul edilmişlerdir⁶⁶. İşte bu sebeplerle Amr b. el-Âs müslümanların Suriye'deki hakimiyetini sağlama almak amacıyla Mısır'ın da fethedilmesi gerektiğini düşünmüştür⁶⁷.

Mısır'ın sahip olduğu maddi zenginliklerin de müslümanların ilgisini çekmiştir. Zira Araplardan cahiliye döneminde Mısır'a ticaret için gelip gidenler bu yörenin sahip olduğu zenginliği bilmekteydiler. Nitekim kaynaklar Amr b. el-Âs, Osman b. Affan, Muğîre b. Şu'be gibi kimselerin cahiliye döneminde Mısır'a ticaret için gittiklerini ifade etmektedir⁶⁸.

İşte bu sebepler dolayısıyla Amr b. el-Âs, halife Ömer b. el-Hattâb'ın Câbiye'ye

⁶³ İbn Sa'd, age, I, 260-261; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve ahhâruhâ*, 45-46; Muhammed Hamîdullah, *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-Nebiyyi ve'l-hilâfeti'r-râside*, 135-137.

⁶⁴ Abdülaziz Salim, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, 483-484.

⁶⁵ Belâzûrî, age, 146.

⁶⁶ Seyyide İsmail el-Kâşif, *Mısır fî fecri'l-İslâm*, s.18.

⁶⁷ Seyyide, age, s.18.

⁶⁸ İbn Abdülhakem, age, 53; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, I, 92.

geldiğini duyunca, hemen onun yanına gitmiş ve Mısır'ın fethinin müslümanlar için arzettiği önemi anlatmış ve halifeyi buna ikna etmeye çalışmıştır. İlk anda bunu kabul etmeyen Halife daha sonra diğer ordu komutanları ile yaptığı müşavere neticesinde Mısır'ın fethinin gerekliliğine inanmış ve bunu Amr'a bir mektupla bildirmiştir⁶⁹.

Bütün bunların neticesinde Amr b. el-Âs Mısır'ı fethে girişmiş ve 18-22/640-643 yılları arasında süren fetihler neticesinde de Mısır'ın tamamı müslümanların eline geçmiş ve Amr, "Mısır fâtihi" olarak tarihteki yerini almıştır⁷⁰.

Müslümanların feth hareketine giriştikleri dönemde Mısır'a Bizans hakimdi. Bizans yöre halkına (kıptilere) son derece kötü davranmakta, ağır vergiler yükleyerek onları muzdarip kılmaktaydı. İşte Bizans'ın bu kötü tutumu müslüman fetihçilerin işini kolaylaştırmıştır. Zira Mısır halkı müslümanları bir düşman değil, bilakis kendilerini Bizans zulmünden kurtaracak olan kişiler olarak görmüşlerdir. Buna bağlı olarak müslümanlar yöre halkından en ufak bir karşı koyma ile karşılaşmamış, hatta bir çok yerde onların yardımı bile olmuştur. Burada özet olarak şunu söylememiz yerinde olacaktır; müslümanlar Mısır'ı fetih hareketinde Mısır halkına karşı değil, Bizans'a karşı mücadele etmiş; yöre halkı da onların bu mücadelesini desteklemiş ve elinden gelen yardımı esirgememiştir⁷¹.

Fethini kısaca ele aldıktan sonra şimdi hicrî ikinci asırda Mısır'daki tarihi ve siyasi olayları belirtmeye çalışalım.

Mısır, fetihden sonra merkezi devletin bir parçası olmuş, halifenin atadığı valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Devletin geneline hakim olan siyasi ve ictimai yapının özellikleri Mısır'da da görülmüştür.

Bu asrın ilk çeyreğinde son derece sakin bir hal arz etmekte; doğu bölgelerde (Horasan) yaygın olan çalkantı ve hoşnutsuzluk Mısır'da gözükmemektedir. Ancak bu hal Mervân b. Muhammed'in halifeliği zamanına kadar devam etmiştir. Onun hilafet makamına geçmesiyle birlikte Mısır'da da bir takım çalkantılar baş göstermeye başlamıştır. Bunun sebebi İslam dünyasının hemen hemen tamamını etkisi altına alan kabilecilik taaassubudur ve bu taassubtan Mısır da nasibini

⁶⁹ İbn Abdülhakem, age, 57; Makrizî, age, I, 289.

⁷⁰ İbn Abdülhakem, age, 57-70; İbnü'l-Esîr, age, II, 394 vd.; Özkuyumcu Nâdir, *Fethinden Emevîlerin sonuna kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, 17 vd.

⁷¹ Abdurrahman er-Râfiî-Saîd Abdülfettah Âşûr, *Mısır fi'l-usûri'l-vustâ*, 30.

almıştır⁷². Kabileler arası mücadele, yeni halife Mervan b. Muhammed'i bazı kabilelerin destekleyip, bazılarının ona muhalefet etmesiyle ortaya çıkmıştır. Nitekim Yemenliler halifeye karşı muhalefette bulunurken, Kays ve Mudar oğulları halifeyi desteklemekteydiler⁷³. Kabileler arasındaki bu mücadele Mısır'ın siyasi yapısında da etkili olmuştur. Zira Mervan b. Muhammed halife olunca Mısır valisi bulunan Hafs b. Velid el-Hadremî kendi isteğiyle görevinden ayrılmış, halife de bunu onaylamıştır⁷⁴. Hafs'ın görevden ayrılmasının sebebi ise onun Güney (Yemen) Araplarından oluşu ve onların da yeni halifeye karşı cephe almış olmalarıdır. Buna mukabil Halife Mervan da Mısır'a yeni vali atamada kabilecilik taassubuyla hareket ederek Mısırlıların muhalifi oldukları fakat halifenin bizzat kendisinin müttefiki bulunduğu Mudar kabilesinden birini atayınca⁷⁵, Mısır'da durum daha karışık bir hal almış; yöre halkı ile yeni tayin edilen vali ve diğer görevliler arasında siyasi mücadeleler ortaya çıkmış; yöre halkı halifenin atadığı kişinin valiliğini kabul etmeyerek müstafi Hafs b. el-Velîd'i kendilerine vali yapmışlardır⁷⁶. İşte halife ve onun atadığı valilere karşı Mısır'da hakim olan bu yaygın hoşnutsuzluk Abbâsi dâvetçilerinin işine yaramıştır. Önceleri Mısır halkı İslam dünyasında cereyan eden hilafet mücadelelerine herhangi bir şekilde katılmazken, bu sefer Abbâsiler lehine tavrını ortaya koymuş; merkezi otoriteye baş kaldırarak Abbâsi dâvetine açık desteğini belirtmiştir.

Abbâsi dâvetinin Mısır'da tam olarak ne zaman başladığı ise kesin olarak bilinmemektedir. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi bu dâvet daha ziyade doğuda özellikle de Horasan'da faaliyetlerini sürdürmektedir. Kaynaklar Abbâsi dâvetinin Mısır'da ilk tezahürünün, Halife Hişam b. Abdülmelik dönemine ve Abdurrahman b. Hâlid'in Mısır valiliğine rastladığını bildirseler de⁷⁷; bu dönemde Mervan b. Muhammed'in halifelğe geçmesiyle birlikte Mısır'da ortaya çıktığını söylediğimiz Abbâsi dâveti benzeri bir harekete rastlanamamaktadır.

Mısırlıların Abbâsi dâvetine karşı yardım ve destekleri Emevî Devleti yıkılıp

⁷² Seyyide, age, 136.

⁷³ İbnü'l-Esîr, age, V, 23.

⁷⁴ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhira fî mülûki Mısır ve'l-Kâhira*, I, 302.

⁷⁵ el-Kindî, *Kitâbü'l-vülât ve Kitâbü'l-kudât*, 85.

⁷⁶ İbn Tağriberdî, age, I, 301.

⁷⁷ İbn Tağriberdî, age, I, 278.

yerine Abbâsî Devleti kurulana kadar devam etmiştir. Nitekim Mervân b. Muhammed Zab suyu savaşında yenilince kaçabileceği tek yer olarak Mısır'ı düşünmüş;⁷⁸ ancak Mısır Mervan'a kucak açmamakla kalmamış Abbâsîlerle birlikte hareket ederek Emevî Devletinin sonunu hazırlamıştır. Neticede Mısır'a kaçan Mervan b. Muhammed, Abbâsî ihtilalcileri tarafından burada öldürülmüş ve Emevî Devletine son verilmiştir⁷⁹.

Abbâsî Devleti kurulduktan sonra Emevî Devletini ihyaya çalışanlarla, iktidarın kendilerinin hakları olduğunu, Abbâsîlerin bunu gasbettiklerini iddia eden Alevîler, yeni kurulan devlete karşı muhalefet hareketine girişmişlerdir. İşte bu muhalif kesim hilafet merkezinden uzak bulunmaya gayret göstermiş ve bu hedeflerini gerçekleştirmek için Mısır'ı tercih etmişlerdir⁸⁰. Mısır'ı mesken edinen bu muhalif güçler zaman zaman Abbâsîlere karşı isyan hareketlerine girişmişlerdir. Nitekim Halife Mehdî zamanında ilk defa Emevî yanlısı olan Dihye b. Musa Mısır'da halifeliğini ilan etmiş; fakat bu şahıs öldürülerek hareketin önü kesilmiştir⁸¹.

Alevîlerin başını çektiği isyan hareketleri ise Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/753-774) zamanında (143-144/760-761) kendini göstermiştir. Nitekim bu dönemde Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Hasen b. Hasen b. Ali Mısır'a gelmiş ve gizlice Alevî isyan hareketini başlatmıştır⁸². Ancak bir süre sonra hareketin önderi öldürülerek bu isyan da bastırılmıştır⁸³. Bu tarihten itibaren Emîn'in hilafete geçmesine kadar Mısır'da sükunet hakim olmuştur.

Harunurreşid vefat etmeden önce yerine oğlu Emîn'i halife yapmış, ondan sonra halife olmak üzere de Me'mûn'u veliaht tayin etmiştir. Ancak Harunurreşid'in vefatından sonra Emîn bu ahdi bozarak kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan azlederek yerine kendi oğlu Musa'yı atamıştır⁸⁴. İşte bu noktadan itibaren Emîn-Me'mûn arasında mücadele başlamış; bu mücadeleden Mısır da nasibini almıştır. Nitekim

⁷⁸ Dineverî, age, 348.

⁷⁹ İbn Tağriberdî, age, I, 317.

⁸⁰ Seyyide, age, 152.

⁸¹ Kindî, age, 129-130; İbn Tağriberdî, age, II, 60-61.

⁸² Makrizî, age, II, 338.

⁸³ Dineverî, age, 385.

⁸⁴ Taberî, age, X, 124, 138.

Mısır'da her iki tarafın da taraftarı bulunmakta ve bu iki grup arasında bazı mücadeleler meydana gelmektedir.

Mısır'da Emîn-Me'mûn arasındaki hilafet mücadelesine bağlı olarak başlayan bu kargaşa ortamı, Emîn'in öldürülüp yerine Me'mûn'un halife yapılmasıyla son bulmamıştır. Zira Mısır'ı istiklaline kavuşturma arzusu içinde bulunan ve bu uğurda mücadele eden diğer bir grubun isyan hareketleri Me'mûn'un halife olmasıyla son bulmamış ve devam etmiştir. Yeni halife olan Me'mûn Mısır'daki bu istiklal hareketini yakından bildiğinden, bu yöreyi ihmal etmemiş; Mısır'ı merkezi otoriteye sıkı sıkıya bağlama yolunda büyük mücadeleler vermiştir⁸⁵.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, Mısır fetih hareketinden sonra İslâm Devletinin önemle üzerinde durduğu merkezlerden biri olmuş ve bu durum ikinci asır boyunca da böyle devam etmiştir. Zira Mısır, sahip olduğu maddî zenginlik ve jeopolitik konumu itibarıyla merkezî otoritenin ilgi kaynağı olmuş; halifeler bu bölgeye daha ziyade hilafet ailesi mensuplarını atayarak Mısır'daki hakimiyetlerini sağlama almaya çalışmışlardır.

Mısır, ikinci asır İslâm dünyasının içinde bulunduğu siyasi, tarihi, ilmi yönleri aksettiren bir ayna özelliği taşımış, bu yönüyle ikinci asır İslâm dünyasında yaşanan olaylar Mısır'daki siyasi harekete de yansımıştır.

2- İlmî Hareket

Mısır'da ilmî hareketin önderliğini, fetih ordusu içinde bulunan sahabe yapmıştır⁸⁶. Sahabenin Mısır'a gelmesi fetih hareketiyle sınırlı kalmamış; bu yörenin sahip olduğu maddi zenginlik sahabeden pek çok kimsenin buraya yerleşmesine sebep olmuştur.

Fetih sonrası ilmi hareketin en önde gelen ismi Abdullah b. Amr b. el-Âs'tır (65/684-85). Nitekim Makrizi bunu şu şekilde belirtmektedir: "Medineliler çoğunlukla Abdullah b. Ömer'in, Kûfeliler Abdullah b. Mesûd'un, Mısırlılar da Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın fetvalarına tabi oluyorlardı"⁸⁷.

Mısır'da ilmî hareket sahabeden sonra tabiûn tabakası tarafından

⁸⁵ Seyyide, age, 159-160.

⁸⁶ İbn Abdülhakem, age, 92-93; Süyûtî, age, I, 73.

⁸⁷ Makrizî, age, II, 332.

yürütülmüştür. Bu tarihten itibaren mevâlî ilmî hareketin öncülüğünü ele geçirmiştir⁸⁸. Nitekim Halife Ömer b. Abdülazîz Mısır'da fetvâ yetkisini Ca'fer b. Rabîa, Yezîd b. Hubeyb ve Abdullah b. Ebû Ca'fer'e vermiştir ki bunlardan son ikisi mevâlidendir⁸⁹.

Mısır, ikinci asırda İslam dünyasında meydana gelen mezhep hareketlerinden de etkilenmiştir. Bu asır çeşitli kültürlerin birbiriyle ilişkiye girdiği ve karşılıklı etkileşimlerin söz konusu olduğu bir dönemdir.

Konuyu fikhî mezhepler açısından ele aldığımızda bu asır bu gün mevcut olan dört büyük mezhebin kurulduğu bir dönemdir. Mısır'da bu asırda ilk olarak Malikî mezhebinin hakimiyeti söz konusudur. Nitekim Makrizî şöyle demektedir: "Mısır'da Hanefî mezhebinden çok Malikî mezhebi yayılmıştır. Bunun sebebi İmam Malik'in talebelerinin Mısır'da daha çok olmasıdır. Ebû Hanife'nin mezhebi ise bu yörede pek bilinmemektedir"⁹⁰.

Bu dönem Mısır'da Mâlikî ekolüne mensup çok sayıda fakih şöret kazanmıştır ki bunlar arasında Talîb b. Kâmil el-Lahmî (173/789), Ebu Abdullah Abdurrahman b. el-Kâsım (191/806), Abdullah b. Vehb b. Müslim (197/812), Abdullah b. Abdülhakem b. A'yün b. Leys (214/829) 'i sayabiliriz⁹¹.

Hanefî mezhebinin Mısır'da yayılmamasının sebebi bu yöre halkından Ebû Hanîfe'ye talebelik eden kimselerin olmamasından kaynaklanmaktadır. Nitekim kaynaklar Mısır ehlinde Ebû Hanife'ye talebelik etmiş bir isim nakletmemektedirler. Abbâsî halifelerinin Mısır'a Hanefî fakihler tayin etmesi ise bu mezhebin yörede yaygınlaşmasını sağlayamamıştır. Mesela Harunurreşid; Bağdat Kâdı'l-Kudât'ı ve Ebû Hanife'nin en önde gelen talebesi olan Ebû Yûsuf'a Şâm, Horasan ve Mısır gibi vilayetlere atayacağı kadılar hakkında danışmakta, Ebû Yûsuf ise kendi mezhebinden olan kadıları tercih etmektedir⁹². Ancak Mısır halkı Abbasi halifelerinin tayin ettiği Hanefî kadılar yerine bu yörede yaygın olan Mâlikî mezhebi alimlerinin fetvalarını tatbik etmişlerdir.

⁸⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 480-481; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, 183.

⁸⁹ Seyyide, age, 301-302.

⁹⁰ Makrizî, age, II, 324.

⁹¹ Seyyide, age, 306-308.

⁹² Karaman, age, 244.

Malikî mezhebinin Mısır'daki bu hakimiyeti ise İmam Şâfi'nin buraya gelerek yeni mezhebini tesis etmesine kadar sürmüştür. Bu andan itibaren yöre halkı İmam ve onun talebelerinin fetvalarına ittiba etmişler ve çok kısa bir sürede Şâfiî mezhebi yörenin en hakim mezhebi konumuna gelmiştir⁹³.

Bu asırda Mısır ilmî hareketinin merkezini Amr b. el-Âs camii teşkil etmektedir. Farklı ilimlerin okutulduğu bu yerde yörenin en meşhur ilim adamları yetişmektedir.

Mısır bu asırda İslâm aleminin de önde gelen ilim merkezleri arasında yer almıştır. Özellikle Afrika, Mağrib ve Endülüs'ten gelen talebeler Mısır'da ilim tahsil etmektedir. İşte bu durum söz konusu dönemde Mısır'ın dîni ilimler ve mezhepler açısından zikri geçen beldeler üzerinde tesiri sonucunu doğurmuştur⁹⁴.

II- HAYATI

Nâfi kıraatının ikinci rivâyetinin temsilcisi ve İmâm Nâfi'in en meşhûr olan râvîsi Verş'tir. Tam ismi Osman b. Saîd b. Abdullah el-Mısırî' el-Kureşî el-Kayravânî'dir⁹⁵. Ebu'l-Kâsım Osman b. Saîd b. Abdullah b. Amr b. Süleyman olarak da anılmaktadır⁹⁶. Bir diğer isim olarak tabakât kitaplarında Osman b. Saîd b. Adî b. Gazvân b. Dâvûd b. Sâbık zikredilmektedir⁹⁷. Asıl itibariyle kıptîdir. Kaynaklarda nisbeleri arasında kaydedilen "Kureşî"⁹⁸ onun Zübeyr b. Avvâm (r.a) 'ın kabîlesinin azatlısı olmasından kaynaklanmaktadır⁹⁹. Hemen hemen kaynakların tamamında

⁹³ Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, 449.

⁹⁴ Seyyide, age, 311.

⁹⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, I, 152; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, I, 502; İbn Tağriberdî, age, I, 155; Abdülhay b. el-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, I, 349; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 366; Fuad Sezgin, *GAS*, I, 35

⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII, 116; Zehebî, age, I, 152; İbnü'l-Cezerî, age, I, 502; İbn Tağriberdî, age, I, 155;; İbnü'l-İmâd, age, I,

⁹⁷ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 116; Zehebî, *Ma'rife*, I, 152; amlf., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 295; İbnü'l-Cezerî, age, II, 502; İbn Tağriberdî, age, I, 155.

⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 116; Zehebî, age, I, 152; İbnü'l-Cezerî, age, II, 502; Sezgin, Fuad, age, I, 35.

⁹⁹ Zehebî, age, I, 152; amlf., *Siyer*, IX, 295; İbnü'l-İmâd, age, I, 349.

zikredilmekte olan “Kayravânî”¹⁰⁰ nisbesi ise onun kök itibarıyla Afrika’da bulunan Kayravan¹⁰¹ şehrine mensubiyyetini ifade etmektedir¹⁰². Bir diğer nisbesi ve en meşhur olanı ise “el-Mısri”¹⁰³’dir. Bu onun Mısır’da doğup büyümesi orada hocalık yapması ve hayatının büyük bir kısmını yine burada geçirmesi sebebiyledir¹⁰⁴.

Verş’in Hicrî 110 (728) yılında Mısır’da dünyaya geldiğinde kaynaklar ittifak halindedir¹⁰⁵ ki bu Emevî halifesi Hişâm’ın hakimiyet günlerine tekabül etmektedir.

Kendisi Verş lakabıyla meşhur olmuştur. Bu lakabla lakablanmasıyla ilgili olarak iki farklı illet nakledilmektedir. Birincisi Verş’in aşırı derecede beyaz oluşu sebebiyle hocası Nâfi’ bu lakabı takmıştır¹⁰⁶. Nitekim “Verş” lügat itibarıyla süten yapılan bir çeşit peynir adıdır¹⁰⁷. Nakledilen diğer bir habere göre ise Nâfi’ onu ilkin erkek kumru ya da bir çeşit beyaz yaban güvercini anlamına gelen Verşân diye anmaya başlamış, ancak daha sonra bu ifade dile ağır geldiğinden sadece Verş diye ifade edilmiş, bu safhadan itibaren de Osman b. Saîd el-Mısri “Verş” lakabıyla anılır olmuştur¹⁰⁸. Bu rivâyete yer veren kaynaklar Verş’in kaval kemîği görünecek türde elbiseler giydiğini ve yürürken ayaklarının hareketi sebebiyle güvercini andırdığını,

¹⁰⁰ Zehebî, *Ma’rife*, I, 152; İbn Tağriberdî, age, I, 155; Fuad Sezgin, age, I, 35.

¹⁰¹ Kayravân ilk arap fütûhâtı zamanında Ukbe b. Nâfi tarafından 50 (670) senesinde, askerlerine bir ikmal ve hareket üssünün temîni ile berberîleri itâati altına alabilmek için inşâ edilmiş bir şehirdir. Kuruluşunu takîben Afrikada müslümanlarının en önemli merkezi olmuştur. (bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, IV, 420-421)

¹⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-üdebâ*, XII, 116; Zehebî, *Ma’rife*, I, 152; İbn Tağriberdî, age, I, 155; İbnü’l-İmâd, age, I, 349; Ziriklî, age, IV, 366; Sezgin, age, I, 35.

¹⁰³ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 116; Zehebî, age, I, 152; İbnü’l-Cezerî, age, II, 502; İbn Tağriberdî, age, I, 155; Sezgin, age, I, 35.

¹⁰⁴ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 116; Zehebî, age, I, 152; amlf., *Siyer*, IX, 295; İbnü’l-Cezerî, age, II, 502; İbn Tağriberdî, age, I, 155; İbnü’l-İmâd, age, I, 349; Ziriklî, age, IV, 366; Sezgin, age, I, 35.

¹⁰⁵ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 116; Zehebî, *Ma’rife*, I, 152; amlf., *Siyer*, IX, 295; İbnü’l-Cezerî, age, II, 502; İbn Tağriberdî, age, I, 155; İbnü’l-İmâd, age, I, 349; Sezgin, age, I, 35.

¹⁰⁶ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 117; Zehebî, *Ma’rife*, I, 152; amlf., *Siyer*, IX, 295; İbnü’l-Cezerî, age, II, 502; İbn Tağriberdî, age, I, 155; Dimyâtî, *İthâfû fudalâi’l-beşer bi’l-Kırââtü’l-Erbeate Aşer*, I, 20.

¹⁰⁷ Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît*, IV, 597.

¹⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 117; Zehebî, *Ma’rife*, I, 153; amlf., *Siyer*, IX, 295; İbnü’l-Cezerî, age, II, 502; İbn Tağriberdî, age, I, 155; İbnü’l-İmâd, age, I, 349.

dolayısıyla Nâfi'in onu bu sebeble Verşân lakabıyla andığını ifade etmektedirler¹⁰⁹. Rivâyetlerin ifadesine göre Verş bu lakabı asla kerih görmez, bilakis bu şekilde anılmaktan son derece memnun olur ve daima "Hocam Nâfi' bana bunu taktı" diye övünürmüş¹¹⁰.

Verş'in künyesi Ebû Saîd¹¹¹, Ebû Amr¹¹² ve Ebu'l-Kâsım'dır¹¹³.

Verş ilmî seyahatte bulunmuş, 155/771 senesinde Medîne'ye gitmiş, orada hocası Nâfi'in yanında bir ay kalmış, bu süre zarfında ondan kırâat almış ve bir aylık sürenin sonunda tekrar Mısır'a dönmüştür¹¹⁴. Verş hac ve ticaret gibi diğer bir takım gâyeler neticesinde değil, sırf Nâfi'den kırâat tahsîl edebilmek için bu seyahatı gerçekleştirmiştir. Zira Medîne'ye geldikten sonra Nâfi' ile tanışmasını sağlayan ve ondan ders alabilmesi yolunda tayassutta bulunan; kaynaklarda ismi zikredilmemekle birlikte Medîne Ca'ferîlerinin lideri olduğu belirtilen şahsın, Verş'i Nâfi'ye takdîm ederken söylediği "Bu çocuğu sana getirdim, tâ Mısır'dan kalkmış buraya gelmiş, geliş gâyesi ise ne ticaret ne de hac; sırf senden kırâat tahsîl etmek" şeklindeki ifadeleri Verş'in Medîne'ye geliş gâyesini son derece net bir şekilde ortaya koymaktadır¹¹⁵.

Kaynaklar zikrettiğimiz Medîne seyahatı dışında Verş'in bu denli uzun seyahatinden bahsetmemektedir. Ancak meskun bulunduğu Fustat'a¹¹⁶ yakın olan diğer şehirleri ara sıra gezmeye gittiği, özellikle de İskenderiye'ye çok sık gidip geldiği belirtilmektedir. Nitekim Verş'in ilk tarîkinin nisbet edildiği Ebû Ya'kûp el-Ezrak (240/854), Kur'ân'ı tahkîk ve hadr şekillerinde olmak üzere hocası Verş'e çok

¹⁰⁹ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 117; Zehebî, *Ma'rife*, I, 153; amlf., *Siyer*, IX, 295; İbnü'l-Cezerî, age, II, 502; İbn-i Tağri Berdî, age, I, 155.

¹¹⁰ Zehebî, *Ma'rife*, I, 153; amlf., *Siyer*, IX, 295; İbn Tağriberdî, age, I, 155; İbnü'l-Cezerî, age, II, 502.

¹¹¹ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 117; Zehebî, *Ma'rife*, I, 153; amlf., *Siyer*, IX, 295; İbnü'l-Cezerî, age, II, 502; İbn Tağriberdî, age, I, 155.

¹¹² Yâkût el-Hamevî, age, XII, 117; Zehebî, *Ma'rife*, I, 153; amlf., *Siyer*, IX, 295; İbnü'l-Cezerî, age, II, 502; İbn Tağriberdî, age, I, 155.

¹¹³ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 117; Zehebî, *Ma'rife*, I, 153; İbnü'l-Cezerî, age, II, 502; İbn Tağriberdî, age, I, 155.

¹¹⁴ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 118-121; Zehebî, age, I, 153; İbnü'l-Cezerî, age, II, 502; amlf., *en-Neşr fi'l-Kırââtü'l-Aşr*, I, 113.

¹¹⁵ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 119; Zehebî, age, I, 154; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, II, 503.

¹¹⁶ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, s.328.

defa arzettiğini, tahkik şeklini Verş seferde bulunmadığı zamanlarda, hadr şeklini ise hocası İskenderiye'ye giderken yolculuk esnasında gerçekleştirdiğini ifade etmekte; Ezrak'ın bu ifadesinden de Verş'in İskenderiye'ye çok sık gittiği anlaşılmaktadır¹¹⁷.

Verş hayatının ilk yıllarında meslek olarak sakatatçılık yapmış ve bu sebeble de Ravvâs (رصاص) lakabıyla anılmış; daha sonra bu mesleği terkederek Kur'ânî ilimler ve Arapça ile ilgilenmeye başlamış; zamanla bu iki sahada büyük mesafeler kaydetmek sûretiyle şöhreti etrafa yayılmıştır¹¹⁸.

Beyaz tenli, yeşil gözlü, dolgun tipli, orta boylu olduğu; ancak ayaklarını tam kapatmayacak tarzda çok uzun olmayan elbiseler giymeyi tercih ettiği de nakledilen haberler arasındadır¹¹⁹. Hicrî 197 yılında (mîlâdî 812) 87 yaşında iken doğduğu yer olan Mısır'da vefat etmiştir¹²⁰. Bütün bunlar yanında dinleyenleri son derece etkileyen muhteşem bir sese sahip olduğu da Verş'in şahsî özellikleri arasında zikredilmektedir¹²¹.

III- İLMÎ ŞAHSİYETİ

Osman b. Saîd el-Mısırî kaynakların belirttiğine göre dilci özelliği bulunan ve bu sahada üstünlüğü kabul edilen biridir. Ancak onun en fazla iştigâl ettiği, öğrenme ve öğretmeye ömrünün büyük bir kısmını ayırdığı ilim Kırâat ilmidir. Bu bakımdan ilmî şahsiyetini hem Kırâat hem de Dil açısından incelemeye çalışacağız.

A- Kırâat İlmindeki Yeri

Zamanında Mısır diyârı "Reîsü'l-Kurrâ"¹²²lık makamını ihrâz etmiş bulunan

¹¹⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 114.

¹¹⁸ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 117; Zehebî, age, I, 153; İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, II, 502; İbnü'l-İmâd, age, I, 349.

¹¹⁹ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 117; Zehebî, age, I, 153; amlf., *Siyer*, IX, 296; İbnü'l-Cezerî, age, II, 502; İbn Tağriberdî, age, I, 156.

¹²⁰ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 117; Zehebî, *Ma'rife*, I, 155; amlf., *Siyer*, IX, 296; İbnü'l-Cezerî, age, II, 503; amlf., *en-Neşr*, I, 113; İbn Tağriberdî, age, I, 155; İbnü'l-İmâd, age, I, 349; Sezgin, age, I, 35.

¹²¹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 113

¹²² Zehebî, age, I, 153; amlf., *Siyer*, IX, 296; İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, II, 503; a.mlf., *en-Neşr*, I, 113; İbn Tağriberdî, age, I, 155; İbnü'l-İmâd, age, I, 349; Dimyâtî, age, I, 20.

Verş'in kırâat noktasındaki ilmî kabiliyet ve bilgisi herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Nitekim ekserî kaynaklarda hakkında bilgi verilirken "Kırâat ilminde onunla kimsenin tartışmaya giremeyeceği"¹²³ bildirilmekte ve bu alandaki bilgisinin üstünlüğüne dikkat çekilmektedir.

Verş, kırâatı birinci derecede hocası Nâfi' (169/785)¹²⁴ den almıştır. Kırâat ilmini tahsîl için memleketi olan Mısır'dan ayrılarak hocası Nâfi'in yanına Medîne'ye gelmiş¹²⁵; 155/771 senesinde, talebenin hocanın huzurunda okuması ve hocanın dinlemesi anlamına gelen arz¹²⁶ metodu ile Kur'an-ı baştan sona dört defa hocası Nâfi'ye arzetmiş; daha sonra da memleketi Mısır (Fustat) 'a dönmüş ve tadrîs ile meşgul olmuştur¹²⁷.

Verş'in Mısır'dan ayrılıp Medîne'ye gelişi ve burada hocası Nâfi'den ders almaya başlaması ile ilgili olarak gerçekleşen olay kaynaklarda nakledilmektedir. Bu haber Verş'in kırâat ilmindeki kabiliyeti ve bu ilme karşı azmini göstermesi bakımından son derece önemli olduğundan burada zikretmeyi uygun gördük. Muhammed b. Seleme el-Osmânî'den gelen bu haber şöyledir: Muhammed b. Seleme el-Osmânî Verş'in akranı olan babasına "Verş ile samîmiyetlerinin olup olmadığını" sorar; babası da "aralarının son derece iyi olduğunu ve birbirlerine karşı muhabbet beslediklerini" bildirdikten sonra aralarındaki bu sevgi ve dostluğu destekler mahiyette, Verş'in Medîne'ye gidişi ile ilgili olarak kendisine anlattığı şu hikâyeyi onun ağzından şöyle nakleder: "Ben Nâfi'den kırâat tahsîl etmek üzere Mısır'dan ayrıldım. Medîne'ye geldiğimde Nâfi'in ders verdiği Mescid-i Nebivî'ye geldim. Bir de ne göreyim, ders için gelmiş o kadar çok talebe var ki, böyle bir kalabalıkta o zaman için ders almanın mümkün olamayacağını anladım ve ders halkasının arka yerinde bir yere oturdum. Orada bulunanlardan birine, "Nâfi'in çok sevdiği ve asla hatırını kıramayacağı kimsenin kim olduğunu" sordum o da, "Medîne'deki Ca'ferîlerin lîderi konumunda bulunan bir şahın olduğunu ve bu şahısla Nâfi'in arasının son derece iyi olup asla birbirlerini kırmayacaklarını"

¹²³ İbnü'l-Cezerî, age, I, 113; Dimyâtî, age, I, 20.

¹²⁴ Tam adı Nâfi b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym el-Leysî el-Medenî'dir

¹²⁵ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 118-121; Zehebî, *Ma'rife*, I, 153; İbnü'l-Cezerî, age, II, 502; amlf., *en-Neşr*, I, 113.

¹²⁶ Subhi Sâlih, *Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuhû* (trc. M. Yaşar Kandemir), 74.

¹²⁷ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 121; Zehebî, age, I, 153; amlf., *Siyer*, IX, 296; İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, II, 502; amlf., *en-Neşr*, I, 113.

söyledi. Bunun üzerine ben, “peki bu şahsı nasıl bulabilirim” diye sordum bana, “ben seni götürürüm” dedi. Birlikte Medîne’deki Ca’ferîlerin en önde gelen şahsiyeti olarak telakkî edilen bu zatın evine gittik. Vardığımız haber verilince yanımıza geldi; ben de “Nâfi’den kırâat dersleri alabilmek için Mısır’dan geldiğimi fakat ona ulaşamadığımı; Nâfi’in hatırını asla kıramayacağı kimselerden birinin kendileri olduğunu öğrendiğimi ve bu sebeble Nâfi’ ile irtibat kurmamda yardımcı olup olamayacaklarını öğrenmek için rahatsız ettiğimi” söyledim. Daha sonra birlikte Nâfi’ye geldik. Nâfi’in “Ebû Ruveyh” ve “Ebû Abdullah” şeklinde iki künyesi vardı. Bunlardan hangisi ile hitab edilirse karşılık verirdi. Bu zât Nâfi’ye beni göstererek, “bunu sana getirdim. Mısır’dan geliyor. Geliş gayesi ne ticaret ne de hac, sırf sende kırâat tahsîli için gelmiş” dedi. Bunun üzerine Nâfi’ bana yönelerek, “bu gece mescidde kalıp kalamayacağımı” sordu. Ben bu teklifi kabul ettim ve o gece Peygamber (s.a.v.) ’in mescidinde geceledim. Sabah namazı vakti Nâfi’ mescide gelince “o, yabancı nerede” diye beni sordu. Ben de “buradayım hocam” diye öne atıldım. Bunun üzerine, “bugünkü sabah kıraatı senin hakkın” dedi. Nâfi’in bu sözü üzerine okumaya başladım. Son derece güzel okuyor ve sesim de Peygamber (s.a.v.) ’in mescidini dolduruyordu. Otuz âyet okuduktan sonra Nâfi’, “bu kadar yeter” dedi. Bunun üzerine ders halkasındaki talebelerden bir genç kalkarak, “hocam ! Biz devamlı sizinle beraberiz, bu arkadaş ise uzaktan gelmiş, benim yerime de o okusun” dedi. Nâfi’ bunu kabul etti. Bunun üzerine ben on âyet daha okudum. Sonra yine başka bir genç aynı teklifte bulundu. Bu hal böyle devam etti. Oradaki bütün öğrenciler yerine ben okudum. Daha sonraki günlerde de derslere devam etmek sûretiyle bir kaç hatim yaptım ve bu hal ben Medîne’den ayrılana kadar devam etti¹²⁸.

Zikrettiğimiz bu ve benzer haberlerden anlaşıldığına göre Verş, kırâat ilmine karşı aşırı ilgi duymuş ve bu ilmi ehlinden tahsîl için âzamî gayreti göstermekten kaçınmamıştır.

Aynı şekilde zikri geçen bu rivâyetten anlaşıldığına göre Verş, çok kısa zaman zarfında hocası Nâfi’in takdîrini kazanmış ve kaynakların belirttiğine göre bir ay gibi kısa bir sürede Kur’ân’ı dört defa Nâfi’ye arz yoluyla hatmetme başarısını göstermiştir¹²⁹. Hocasının takdîr ve beğenisini kazanması yanında Nâfi’in diğer talebeleri de daha ilk günden onun ilmî şahsiyetine, ilim tahsîli karşısındaki azim ve

¹²⁸ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 118-121; Zehebî, *Ma’rife*, I, 154; İbnü’l-Cezerî, *Gâye*, II, 503.

¹²⁹ İbnü’l-Cezerî, age, II, 503.

gayretine ve kırâat noktasındaki maharetine hayran kalmışlardır. Nitekim kendi ders zamanlarında da haklarını Verş'e vermek sûretiyle onun derslerini bir an önce tamamlayıp memleketine dönmesinde ellerinden gelen yardımı esirgememişlerdir¹³⁰.

Yaptıkları bu fedakarlık Verş'e karşı duydukları ilgi ve alâkanın en güzel misâlidir.

Hakkında söylenenlere gelince; yukarıdan beri belirtmeye çalıştığımız gibi, herkes onun ilmi yönünü takdîr etmiş ve bu noktada muhâlif bir ses duyulmamıştır. Nitekim Zehebî (774/1372) "Verş kırâatta bir hüccet ve sikâ bir şahıstı"¹³¹ demektedir ve takdirlerini ifade etmektedir. İbnü'l-Cezerî (833/1429) de Zehebî ile aynı kanaatta olduğunu belirtmektedir¹³².

Verş'in talebesi olan Yûnus b. Abdü'l-A'lâ (264/877) bizzat ondan yaptığı nakilde, "kıraatı çok güzeldi. Kur'an okurken medleri uzatması, hemzeleri telaffuzu dinleyene asla bıkkınlık vermezdi."¹³³ demektedir.

B- Diğer İlim Dallarıyla İlgisi

Kırâat dışında nahivde de bilgi ve maharete sahip olduğu kaynaklar tarafından ifade edilmektedir¹³⁴. Nitekim daha önce belirttiğimiz gibi ilk mesleği olan sakatatçılığı bırakıp Nahiv ve Kırâata yöneldiği ve bu iki alanda da büyük mesafe katettiği bir çok kaynak tarafından ifade edilmektedir. Ancak Kırâat noktasındaki bu bilgisi rivâyet ettiği kiraat ile sabit olurken nahivle ilgili bir eseri söz konusu olmamakta, bununla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır¹³⁵.

Hadis ilmi noktasında ise Zehebî "Kırâatta huccettir ve sikadır, ancak Hadis hususunda herhangi bir rivâyetine rastlamadım" demektedir ve Hadis ilmi ile iştiğâlinin bulunmadığını ifade etmektedir¹³⁶.

¹³⁰ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 120; Zehebî, age, I, 155; İbnü'l-Cezerî, age, II, 503.

¹³¹ Zehebî, age, I, 153; amlf., *Siyer*, IX, 296.

¹³² İbnü'l-Cezerî, age, II, 503.

¹³³ Zehebî, age, IX, 296; İbnü'l-Cezerî, age, II, 503.

¹³⁴ Yâkût el-Hamevî, age, XII, 117; Zehebî, *Ma'rife*, I, 153; amlf., *Siyer*, IX, 296; İbnü'l-Cezerî, age, II, 502.

¹³⁵ Zehebî, *Ma'rife*, I, 153; İbnü'l-Cezerî, age, II, 502; Kastalânî, *Letâifü'l-işârât li-fünûni'l-kirâât*, I, 100.

¹³⁶ Zehebî, *Siyer*, IX, 296.

IV- HOCALARI

Verş'in hocası olarak kaynakların bize naklettiği tek isim Nâfi' b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym b. Ebû Ruveyym'dir¹³⁷. Nitekim Verş 155/771 senesinde Mısır'dan ayrılmış, Nâfi'den kırâat tahsili için Medine'ye gelmiş; bir ay zarfında O'na Kur'ân'ı dört defa arzylemiş ve akabinde ise tekrar Mısır'a dönmüştür¹³⁸. Belirttiğimiz gibi kaynaklarda Verş'in Nâfi' dışında hiç bir hocası zikredilmemektedir. Fakat Verş'in kırâat sahasındaki bilgi ve becerisi göz önünde bulundurulduğunda, bütün bu bilgilerini hocası Nâfi'den elde ettiğini ve bunu da bir ay gibi kısa bir sürede gerçekleştirdiğini söylemek mümkün olmamaktadır. Hal böyle olunca Verş'in, döneminin özelliği olarak, ilk planda bulunduğu muhitteki ulemâdan istifâde ettiğini, daha sonra ilmini genişletmek için hocası Nâfi'in yanına gittiğini ve ondan kıraatı aldığını söyleyebiliriz.

Verş'in Nâfi dışında bazı kimselerden de ilim tahsil ettiğini, onun kırâatının bir takım özelliklerinden de elde etmemiz mümkün olmaktadır. Nitekim Verşle Kâlûn arasında ve aynı şekilde Nâfi'in diğer râvîleriyle Verş arasında bir takım okuyuş farklılıkları söz konusudur¹³⁹. Bu ihtilâflar bazan öyle bir noktaya ulaşmaktadır ki Verş hocasından yaptığı nakilde münferid kalmakta, diğer râvîlerden hiç birinin rivâyeti Verş'in rivâyetine uygun düşmemektedir. Aynı kaynaktan rivâyette bulunmalarına rağmen râvîler arasında bu denli farklılıkların olması belli bir sebebe dayanmalıdır. Bunun açıklaması olarak Nâfi'in şu özelliğini zikretmemiz mümkün olacaktır. Nâfi', farklı beldelerden gelen öğrencilerin, kendi beldelerindeki kurrâ'dan öğrendikleri kırâatların, kendisinin hocalarından aldığı kırâatlardan birine uyması halinde öğrencilerini bu okuyuşlarında serbest bırakıyordu¹⁴⁰. Bu durum Verş'in Nâfi'ye gelmeden önce bulunduğu beldedeki kurrâdan kırâat aldığını, bu kırâatlardan bir kısmının Nâfi'in bazı hocalarından aldığı kırâatlarla paralellik arzettiğini ve bu sebeble Nâfi'in onu bu okuyuşlarında serbest bıraktığını; netice itibariyle Verş'in Nâfi'den başka kaynaklardan da kırâat aldığını gözler önüne sermektedir. İşte Verş ile diğer râvî Kâlûn arasındaki farklılığın kaynağı da budur. Yanî Nâfi' in bazı hocalarından aldığı kırâatlarla Verş'in Nâfi'den önce yöresi kurrâsından aldığı bir

¹³⁷ Zehebî, *Ma'rife*, I, 153; İbnü'l-Cezerî, age, I, 502; İbn Tağriberdî, age, I, 155; Fuad Sezgin, age, I, 35.

¹³⁸ Zehebî, age, I, 153; İbnü'l-Cezerî, age, I, 502; amlf, *en-Nesr*, I, 113

¹³⁹ Zîrâ Verş'le Kâlûn arasında bu nevî'den olmak üzere üç binden fazla ihtilâf zikredilmektedir.

¹⁴⁰ Abdülfettâh Şelebî, *el-İmâle fi'l-kirâât ve'l-lehecâtü'l-arabiyye*, 130-131.

takım vecihler birbirine uygun düşmesi halinde bu vecihlerde Verş'e serbestiyet tanımış ve söz konusu vecihlerin nakline cevaz vermiştir. Nâfi' haddi zatında farklı yörelere mensub talebelerine farklı vecihleri öğretmiş, buna bağlı olarak da Kâlûn ile Verş arasında söz konusu farklılıklar meydana gelmiştir.

Bu noktada Verş'in Nâfi dışında hocalardan ders aldığını kabul etmemiz halinde, bu hocalarının niye hiç bir kaynakta zikredilmediği şeklinde bir soru ile karşılaşmaktayız. İşte bu sorunun cevabı olarak şunu belirtmemiz gerekir ki, Nâfi' Verş'in üzerinde en etkin şahıs olmuş; onun ilminin şekillenmesinde birinci planda rol almış; bu özelliklerinden dolayı da Verş'in hocası olarak kaynaklarda tek o zikredilmiştir. Aynı şekilde Verş'in Nâfi' kırâatını rivayetle meşhur oluşu ve bu yönünün onda ağır basması da bu soruya cevap teşkil etmektedir.

Netice olarak şunu belirtmek gerekir ki, Verş'in hocası olarak kaynakların naklettiği tek isim Nâfi'dir. Ancak başta Verş'in rivâyet ettiği kırâatı olmak üzere bir takım bilgiler, onun Nâfi' dışında başka kaynaklardan da istifade ettiğini göstermektedir.

Verş'in rivâyet ettiği kırâatın Nâfi'ye mensub oluşu ve Verş'in hocası olarak kaynakların zikrettiği tek şahıs olması dolayısıyla Nâfi'yi bir başlık altında ele almayı uygun gördük.

NÂFÎ': Tam adı Nâfi b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym b. Ebû Ruveym'dir¹⁴¹. Künyesi, Ebû Abdullah, Ebü'l-Hasen, Ebû Naîm ve Ebû Ruveym¹⁴²'dir. Bu künyelerinden en meşhur olanı ise Ebû Ruveym künyesidir¹⁴³. Ca'vene b. Şeûb el-Leysî'nin azatlısıdır¹⁴⁴. Bu sebepten Ebû Abdurrahman el-Leysî olarak da anılmaktadır.

Hicrî 70 yılı sonlarında dünyaya gelmiş olan Nâfi' Isbahan asıllıdır¹⁴⁵. Siyah tenli olmasına rağmen son derece nurlu bir yüze sahip, şakacı özelliği bulunan bir

¹⁴¹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 53; Zehebî, age, I, 107; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, II, 330; İbnü'l-İmâd, age, I, 270; Muhammed İbn Hibbân el-Bustî, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 141; Abdullah b. Es'ad el-Yâfiî, *Mirâtü'l-cenân*, I, 373.

¹⁴² Zehebî, age, I, 107; İbnü'l-Cezerî, age, II, 330; İbnü'l-İmâd, age, I, 270.

¹⁴³ Zehebî, age I, 107.

¹⁴⁴ İbn Mücâhid, age, 53-54; Zehebî, age, I, 107; İbnü'l-Cezerî, age, II, 330; İbnü'l-İmâd, age, I, 270.

¹⁴⁵ İbn Mücâhid, age, 53; Zehebî, age, I, 107; İbnü'l-Cezerî, age, II, 330.

kimsedir¹⁴⁶.

Kaynakların belirttiğine göre Nâfi' konuşmaya başladığında etrafa ağzından son derece güzel kokular yayılmış¹⁴⁷. Nitekim talebelerinden biri ona, "hocam ! Siz derse gelmeden önce koku mu sürünüyorsunuz? diye sormuş, o da "bırak kullanmayı kokuya yaklaşmam bile; fakat bir gün rüyamda Allah Rasûlü (s.a.v.) 'nün ağzımın içine doğru Kur'an okuduğunu gördüm. İşte o gün bugündür, bu kokular saçılmaktadır" diye cevap verir¹⁴⁸.

İshâk el-Müseyyibî (160/776) de diyor ki, "Nâfi'ye ne kadar nurlu bir yüzü ne de hoş bir yaratılışı olduğunu" söyledim. O da "Allah Rasûlü (rüyamda) beni kucaklamış ve ben de O'na Kur'an okumuşken bu dediklerinin olmaması mümkün mü?" dedi¹⁴⁹. Talebesi Kâlûn (220/835) onunla ilgili olarak şöyle demektedir: "Nâfi yaratılışca insanların en temiz ve kırâatı da en mükemmel olanı idi. Zühd sahibi cömert bir kişiliği vardı. Nitekim o, altmış yıl boyunca Allah Rasûlü'nün mescidinde namaz kılmıştır"¹⁵⁰.

Sekerâtü'l-mevt halinde iken çocukları ondan vasiyyette bulunmasını istemişler; o da فاتقوا الله واصلحوا ذات بينكم واطيعوا الله ورسوله ان كنتم مؤمنين¹⁵¹ âyetini okumuş ve akabinde de ruhunu teslim etmiştir¹⁵². Onun bu davranışı hayatının son anında bile Kur'an'la hemhal olduğunu, kırâatıyla olduğu kadar ahkâmıyla da ilgili bulunduğunu göstermektedir.

Şahsî özelliklerini bu şekilde özetleyebileceğimiz Nâfi'in ilmî yönü ile ilgili olarak çok şeyler söylenmiş, ilmî kariyeri, özellikle de Kırâat İlmi noktasındaki bilgi ve mahareti herkes tarafından övgüyle anılmıştır.

Nâfi', Medîne Tâbiûnundan bir cemaattan kırâatı arz yoluyla almıştır. Kırâatı

¹⁴⁶ Zehebî, age, I, 107; İbnü'l-Cezerî, age, II, 330.

¹⁴⁷ Zehebî, age, I, 107.

¹⁴⁸ Zehebî, age, I, 108; İbnü'l-cezerî, age, II, 332; İbnü'l-İmâd, age, I, 270.

¹⁴⁹ Zehebî, age, I, 108-109; İbnü'l-cezerî, age, II, 332.

¹⁵⁰ İbnü'l-cezerî, age, II, 332.

¹⁵¹ İbnü'l-cezerî, age, II, 333.

¹⁵² Enfâl 8/1

¹⁵³ İbn Mücâhid, age, 63; Zehebî, age, I, 110-111; İbnü'l-cezerî, age, II, 333-334.

aldığı kimseler arasında önde gelen şu isimleri zikretmemiz mümkündür¹⁵³:

Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rac (117/735), Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka' (127/744), Şeybe b. Nisâh (130/747), Yezid b. Rûmân, Müslim b. Cündeb (110/728), Sâlih b. Huvât, el-Esba' b. Abdülazîz en-Nahvî, Abdurrahman b. Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekr es-Sıddîk, İbn Şihâb ez-Zührî (124/741).

Nitekim bir rivayette Ebû Kurre b. Mûsâ b. Târik, Nâfi'in şöyle dediğini söylemektedir¹⁵⁴: "Ben Tâbiûndan yetmiş kişiden ders aldım". İbnü'l-Cezerî, Tâbiûn tabakasına mensup bu yetmiş şahıs arasında yukarıda isimlerini zikrettiğimiz ilk beş şahısla ilgili rivâyetlerin tevâtür derecesinde olduğunu ifade etmektedir¹⁵⁵.

İshâk el-Müseyyibî (160/776), ise Nâfi'in şöyle dediğini nakletmektedir: "Ben bir çok kimseden kırâat tahsîl ettim. Kırâat aldığım bu şahıslardan herhangi ikisi bir okuyuşta birleştiğinde bu okuyuşu aldım; bir şahıs münferiden nakilde bulunursa terkettim ve sonunda da işte bu kırâatımı oluşturdum"¹⁵⁶. Bu ifade, Nâfi'in kırâatını oluşturmada takîp ettiği metodu ve bu noktadaki hassasiyyetini anlatması bakımından önemlidir.

Nâfi' farklı beldelerden gelen çok sayıda talebeye tâbiûn tabakasından aldığı kırâatını aktarmış ve bu iş için yıllarını vermiştir. Nitekim kaynaklar ondan arz veya semâ yolu ile rivâyette bulunanlardan bazılarını zikretmektedirler¹⁵⁷. Bu isimleri beldelerine göre şu şekilde sıralamak mümkün olmaktadır:

Medîne ehlinden olanlar:

İsâ b. Verdân (160/776), Süleyman b. Müslim b. Cemmâz (170/786), Mâlik b. Enes (179/795)¹⁵⁸, İsmâil b. Ca'fer (180/796), Sa'd b. İbrahim (201/816), Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (209/824), Ya'kûb b. Ca'fer, İsâ b. Mînâ (220/835), İsmâil b. Ebû Üveys (227/841), Ebû Bekr b. Ebû Üveys (230/844), Zübeyr b.

¹⁵³ İbn Mûcahid, age, 54; Alemüddîn es-Sehâvî, *Cemâlû'l-kurrâ ve kemâlû'l-ikrâ*, II, 442; Zehebî, age, I, 107; İbnü'l-cezerî, age, II, 330.

¹⁵⁴ İbn Mûcahid, age, 61; Sehâvî, age, II, 444-445; Zehebî, age, I, 107; İbnü'l-Cezerî, age, II, 330.

¹⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, age, II, 330.

¹⁵⁶ İbn Mûcahid, age, 61-62; Sehâvî, age, II, 442; Zehebî, age, I, 109; İbnü'l-Cezerî, age, II, 331.

¹⁵⁷ İbn Mûcahid, age, 63-64; Zehebî, age, I, 108; İbnü'l-Cezerî, age, II, 331.

¹⁵⁸ Bu ilk dört şahıs akranıdır.

Âmir¹⁵⁹.

Mısır Yöresinden:

Mûsâ b. Târik Ebû Kurre¹⁶⁰, Harice b. Mus'ab el-Horasânî (168/784), Seklâb b. Şeybe (191/806), Osman b. Saîd(197/812), Abdullah b. Vehb (197/812), Hâlid b. Mahled el-Kutvânî (211/826), Abdülmelîk b. Garîb el-Esmeî (216/831).

Şam Yöresinden:

Utbe b. Hammâd eş-Şâmî¹⁶¹, Ebû Müshir ed-Dimeşkî, el-Velîd b. Müslim (195/810), Arrâk b. Hâlid (200/815).

Nâfi' yetmiş küsür sene ilim tadrîsi ile uğraşmış; bunun neticesi olarak farklı beldelere mensup çok sayıda talebe yetiştirmiştir.

Nâfi', Medîne "Reîsü'l-Kurrâ"lık makamını ihrâz etmiş bir kırâat alimidir¹⁶². Nitekim Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (224/838) "Medîne kırâatı Nâfi'de son bulmuş (son şeklini almıştır)"¹⁶³ demektedir.

Ebû Bekr İbn Mücâhid (324/935) ise "Allah Rasûlü'nün şehri olan Medîne'de tâbiûndan sonra kırâatla iştiğal eden kişi İmam Nâfi'dir. Zira o, kendinden önceki Medîne kurrasının yolunu takib eden ve kırâat vecihlerini hakkıyla kavramış bulunan âlim bir şahıstır"¹⁶⁴ demekte; Nâfi'in kırâat sahasındaki konumuna işaret etmektedir.

Onunla ilgili olarak Saîd b. Mansûr, Mâlik b. Enes (179/795) 'in şöyle dediğini nakletmektedir¹⁶⁵: "Medîne ehlinin kırâatı sünnettir." Bu sözü üzerine, "peki, Nâfi' kırâatı hakkında ne diyorsun" diye sorulunca "evet, bu Nâfi kırâatı için de böyledir" demiştir.

Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah diyor ki: "Babama hangi kırâatı daha çok beğendiğini sordum. O da Medîne kırâatı olduğunu söyledi. İkinci derecede hangisi

¹⁵⁹ Bkz. İbnü'l-Cezerî, age, I, 293.

¹⁶⁰ Bkz. İbnü'l-Cezerî, age, II, 319.

¹⁶¹ Bkz. İbnü'l-Cezerî, age, I, 498.

¹⁶² İbn Mücâhid, age, 63; İbnü'l-Cezerî, age, II, 331

¹⁶³ İbnü'l-Cezerî, II, 331.

¹⁶⁴ İbn Mücâhid, age, 54.

¹⁶⁵ İbn Mücâhid, age, 62; Zehebî, age, I, 108; İbnü'l-Cezerî, II, 331.

olduğunu sorduğumda ise Âsım kırâatı diye cevap verdi¹⁶⁶. Rivâyete göre İmam Mâlik'e besmele ile ilgili bir soru sorulmuş, O da "Her şeyi ehline sorun, kırâatta en yetkili şahıs İmam Nâfi'dir"¹⁶⁷ demiştir.

el-Leys b. Sa'd (175/791), 113/731 senesinde hac ibadetini gerçekleştirdiğini ve o dönemde Nâfi'in Medine kırâatının imamı addolunduğunu söylemektedir¹⁶⁸. Aynı şekilde Esmâî (216/831) de ismini zikretmediği bir kimsenin hicrî 100 senesinde Medîne'ye gittiğini, bu şahsın o dönemde Nâfi'in Medîne'de "Reîsü'l-Kurrâ"lık makamında bulunduğunu söylediğini nakletmektedir¹⁶⁹.

Esmâî (216/831), "Nâfi'ye البئر والذنب kelimelerinin hemzenin tahkîki ile mi yoksa hemzenin nakli ile mi okunması gerektiğini sorduğunu; onun da "şayet Arablar bu kelimeleri hemzeli okurlarsa senin de hemzeli okuman gerekir" dediğini belirtmektedir¹⁷⁰. Bu rivayet Nâfi'in bir kelimenin Arablar tarafından kullanımına verdiği önemi göstermektedir.

Hadis ilmi ile de iştigal etmiş bulunan Nâfi'in bu yönü de kaynaklarda ele alınmış ve bu noktada hakkında farklı şeyler söylenmiştir. Nitekim Yahyâ b. Maîn, O'nun sikâ olduğunu söylemiş¹⁷¹, Nesâî de "hadisi لا بأس به¹⁷² dir" demiştir¹⁷³.

İbn Ebû Hâtim (327/938), "Nâfi' son derece doğru sözlü biridir" derken; Ahmed b. Hanbel onun "leyyinü'l-hadîs"¹⁷⁴ olduğunu ifade etmiş; fakat bununla

¹⁶⁶ Zehebî, age, I, 108; İbnü'l-Cezerî, age, II, 332.

¹⁶⁷ Sehâvî, age, II, 444; İbnü'l-Cezerî, age, II, 333.

¹⁶⁸ İbn Mücâhid, age, 62; Sehâvî, age, II443; İbnü'l-İmâd, age, I, 270.

¹⁶⁹ İbn Mücâhid, age, 63; Zehebî, age, I, 109.

¹⁷⁰ Zehebî, age, I, 109.

¹⁷¹ Zehebî, age, I, 110; İbnü'l-Cezerî, age, II, 333

¹⁷² Bir hadis ıstılahı olarak bu ifade hadis alimleri tarafından farklı manalar için kullanılmıştır. Bu sığa bir kısım usûlcüye göre cerhin üçüncü, diğer bir kısma göre ise beşinci mertebesinde bulunan bir râvî için kullanılmaktadır. Buna göre böyle bir râvînin rivâyet ettiği hadis itibâr için alınır. İbn Maîn ve Ebû Zur'a ed-Dımeşkî ise bu sığayı Sikâ manasına kullanmaktadırlar. (Bkz. Aydınli Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 86)

¹⁷³ İbnü'l-Cezerî, age, II, 333.

¹⁷⁴ Irâkî'ye göre cerhin beşinci, İbn Hacer ve Sehâvî'ye göre ise altıncı derecesindeki bir râvînin rivâyeti için kullanılan bir sığadır. Hadis alimleri tarafından bunun dışında rivâyet ettiği hadis çok az bulunmakla beraber bu hadisler arasında, onun hadîsinin terkedilmesine sebep olacak kadar zaîf olanlar da bulunan râvî için kullanılmaktadır. (Bkz. Aydınli Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s.89)

birlikte Nâfi'in İbn Ömer ve A'rac'tan, onların da Ebû Hureyre ve diğer sahâbeden nakillerini rivâyet etmiştir¹⁷⁵. Kuvvetli bir hadis bilgisine sahip olmakla birlikte Kütüb-i Sitte'de rivâyeti bulunmaması onun bütün ağırlığını kırâat ilmine kanallere etmesine yorulmuştur¹⁷⁶. Nitekim İbn Adiy, "Nâfi'in A'rac'tan naklettiği 100 hadisi içeren bir hadis nüshası ile, aynı şekilde Nâfi' — Ebû'z-Zinâd — A'rac silsilesinde 100 den fazla hadis ihtivâ eden ikinci bir hadis nüshasının olduğunu, bunun yanında farklı konularla ilgili olarak 50 kadar hadisi olduğunu nakletmekte; bütün bu rivayetler arasında "münker" bir habere rastlamadığını, bundan dolayı Nâfi'in hadisi alınır olduğunu" ifade etmektedir¹⁷⁷.

Görüldüğü gibi Nâfi', özellikle kırâat sahasında devrinin en önde gelen isimlerinden biri olup bu sahadaki bilgisini yıllar boyunca farklı beldelerden gelen talebelerine aktarma gayret ve azmi içinde olan bir şahıstır. Bununla birlikte Hadis İlmine de vâkıf olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.

V- TALEBELERİ

Daha önce zikrettiğimiz gibi, kaynaklar Verş'in 155 senesinde Medîne'ye gittiğini, hocası Nâfi'den kırâatı aldıktan sonra tekrar Mısır'a döndüğünü ve o tarihten itibaren talabeler yetiştirdiğini nakletmektedir. Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Verş 40 yıl kadar bir süre tedris ile meşgul olmuş ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Verş'in talebesi olarak kaynakların belirttiği kimseler şunlardır¹⁷⁸:

1- Arz yolu ile kırâatı alanlar:

Ahmed b. Sâlih el-Hâfız (248/862)

Ebû Ca'fer Ahmed b. Sâlih 170/786 senesinde dünyaya gelmiştir. Verş ve Kâlûn'dan kırâat tahsil etmiş; her ikisinden de rivayette bulunmuştur. Kendisinden ise Ahmed b. Muhammed b. Haccâc er-Raşdîni, el-Hasen b. Ebû Mihrân, el-Hasen b. Kâsım b. Abdullah gibi şahıslar kırâat almışlardır¹⁷⁹.

¹⁷⁵ İbnü'l-Cezerî, age, II, 333.

¹⁷⁶ İbnü'l-Cezerî, age, II, 333.

¹⁷⁷ Zehebî, age, I, 110; İbnü'l-Cezerî, age, II, 333.

¹⁷⁸ Zehebî, age, I, 153; amlf., *Siyer*, IX, 296; İbnü'l-Cezerî, age, I, 502-503.

¹⁷⁹ Zehebî, Ma'rife, I, 184; İbnü'l-Cezerî, age, I, 62.

İbn Uyeyne, İbn Vehb ve daha pek çok kimseden hadis dinlediği rivayet edilmektedir¹⁸⁰.

Dâvûd b. Ebû Tîbe (223/837)

Tam adı Dâvûd b. Ebû Tîbe Hârûn b. Yezîd Ebû Süleyman'dır. Verş'ten kıraat almış olup talebelerinin önde gelenlerindendir. Kendisinden ise oğlu Abdurrahman, Mevâs b. Sehl, Habîb b. İshâk el-Kureşî rivâyette bulunmuştur¹⁸¹.

Ebû Ya'kûp el-Ezrak (240/854)

Tam adı, Ebû Ya'kûp Yûsuf b. Amr b. Yesâr el-Medenî el-Mısırî¹⁸²dir. Ancak o, Ezrak lakabıyla tanınmaktadır. Kırâatı Verş'ten arz yolu ile almıştır¹⁸³. Zira o, Verş'e hadr ve tahkîk şekillerinde olmak üzere Kur'ân'ı yirmi defa hatmetmiştir¹⁸⁴. Sikâ ve muhakkik bir alimdir. Uzun süre Verş'le birlikte bulunmuş ve ondan kırâatı sağlam bir şekilde tahsîl etmiş; Verş'in vefatından sonra da onun hayatta iken sürdürmüş olduğu kırâat derslerini o devam ettirmiş; bu yönüyle de hocasının yerini almıştır¹⁸⁵. İsmâîl Abdullah en-Nehhâs (280/893), Muhammed b. Saîd el-Enmâtî, Ebû Bekr Abdullah b. Mâlik b. Seyf (307/919) ve Mevâs b. Sehl gibi kişiler başta olmak üzere bir çok kimse ondan rivâyette bulunmuştur¹⁸⁶.

Abdussamed b. Abdurrahman b. el-Kâsım (231/845)

Tam adı Abdüssamed b. Abdurrahman b. el-Kâsım b. Hâlid Ebu'l-Ezher el-Atîk el-Mısırî'dir. İmam Malik'in talebelerindendir. Kıraat alanında da meşhur bir alimdir. Nitekim kıraatı Verş'ten arz yoluyla almıştır. Hamze kıraatından da bazı vecihleri Dâvûd b. Ebû Tîbe ve Ali b. Kîse kanalıyla nakletmiştir. Kendisinden de kıraatı arz ve sema yoluyla alanlar olmuştur. Bunların başında, Bekr b. Sehl ed-Dimyâtî, Habib b. İshâk el-Kureşî, İbrahim b. Bâzî ve İsmail b. Abdullah en-Nehhâs

¹⁸⁰ İbnü'l-İmâd, age, II, 117.

¹⁸¹ Zehebî, age, I, 182-183; İbnü'l-Cezerî, age, I, 279-280.

¹⁸² İbnü'l-Cezerî, age, I, 109; Kastalânî, age, I, 112; İbnü'l-İmâd, age, II, 95.

¹⁸³ İbnü'l-Cezerî, age, I, 114.

¹⁸⁴ İbnü'l-Cezerî, age, I, 114.

¹⁸⁵ Zehebî, *Ma'rife*, I, 181; İbnü'l-Cezerî, age, II, 402; İbnü'l-İmâd, age, II, 95.

¹⁸⁶ Zehebî, age, I, 181; İbnü'l-Cezerî, age, II, 402.

gelmektedir. 231/845 yılında Receb ayında vefat etmiştir¹⁸⁷.

Yûnus b. Abdü'l-A'lâ (264/877)

Yunus b. Abdü'l-A'lâ Ebû Mûsâ es-Sadeî el-Mısırî. Fakih, muhaddis bir şahıstır. 93 senelik uzun bir ömür sürmüştür. İbn Uyeyne ve İbn Vehb'den rivayette bulunmuş, İmam Şâfi'den fıkıh tahsil etmiştir. Kaynaklar İmam Şâfi'in onun zekasını övdüğünü nakletmektedirler. Kıraatı Verş'ten arz yoluyla almıştır. Kıraat ve fıkıh okutmuş; bulunduğu beldenin meşihat makamını elde etmiştir. Son derece takva sahibi bir kimse olduğu da kaynaklar tarafından nakledilen haberler arasındadır¹⁸⁸.

Âmir b. Suayd el-Ceraşî

Kıraatı arz yoluyla Verş'ten almıştır. Kendisinden ise Muhammed b. Abdürrahîm el-İsbahânî rivayette bulunmuştur. İsbahânî, ona Kur'ân'ı iki defa arzettim üçüncüye başladıktan bir süre sonra vefat etti, demiştir. Dâni onun 100 yaşından fazla yaşadığını bildirmektedir¹⁸⁹.

Süleyman b. Dâvûd el-Mehrî (253/867)

Süleyman b. Dâvûd b. Hammâd b. Saîd Ebu'r-Rabi' er-Raşdî el-Mehrî el-Mısırî. Sika bir şahıstır. Kıraatı Verş'ten arz yolu ile almıştır. 178/794 yılında dünyaya gelmiştir. Kendisinden ise Muhammed b. Abdurrahîm el-İsbahânî kıraatı arz yolu ile almıştır. 253/867 yılında vefat etmiştir¹⁹⁰.

Muhammed b. Abdullah b. Yezîd el-Mekkî

Tam adı Muhammed b. Abdurrahman Abdullah b. Yezîd Ebû Yahya el-Mekkî'dir. Sika bir kimsedir. Kendisine ise Muhammed b. Abdurrahîm el-İsbahânî talebelik etmiştir. İsbahânî ona Mekke'de Kur'ân'ı bir hatim etmek suretiyle 253/867 yılında Mescid-i Haram'da arzettiğini, talebelerine ondan kıraat almalarını emrettiğini ve onun huzurunda diğer talebelere kıraat okuttuğunu nakletmektedir¹⁹¹.

2- Semâ yolu ile kırâatı alanlar:

¹⁸⁷ İbnü'l-Cezerî, age, I, 389.

¹⁸⁸ Zehebî, age, I, 189-190; İbnü'l-İmâd, age, II, 149.

¹⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 349-350.

¹⁹⁰ Zehebî, age, I, 183-184; İbnü'l-Cezerî, age, I, 313.

¹⁹¹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 188.

Abdullah b. Vehb (197/812)

Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb el-Fehrî'dir. 125/742 yılında dünyaya gelmiştir. Tahsil hayatına ise 140/757 yılından sonra başlamıştır. İbn Cüreyc, Amr b. el-Hâris ve daha pek çok kimseden rivâyette bulunmuştur. İmam Mâlik (179/795) ve el-Leys (175/791)'ten fıkıh tahsil etmiştir. Ahmed b. Sâlih el-Mısri hakkında şöyle demektedir: "İbn Vehb 100.000 hadis tahdîs etmiştir; ondan daha çok hadis bilen gömedim". Bu rivayet İbn Vehb'in hadis sahasındaki bilgi ve otoritesini anlatması bakımından önemlidir. Yûnus b. Abdü'l-A'lâ'nın naklettiği bir habere göre de İbn Vehb'e kadılık teklif edildiği halde o bunu kabul etmemiştir¹⁹².

İshâk b. Haccâc

Kaynaklarda ismi dışında bir bilgiye rastlayamadık.

Görüldüğü gibi bu şahısların bir kısmı Verş'ten kırâatı arz yoluyla alırken diğer bir kısmı semâ yolu ile almıştır. Nitekim onun talebesi olan ve Verş rivâyetini kendisinden sonrakilere aktaran Ebû Ya'kûp el-Ezrak kırâatı arz yolu ile Verş'ten almış ve bu noktada rivâyetin en meşhur tarîkı olarak önem kazanmıştır¹⁹³.

¹⁹² İbnü'l-İmâd, age, I, 347-348.

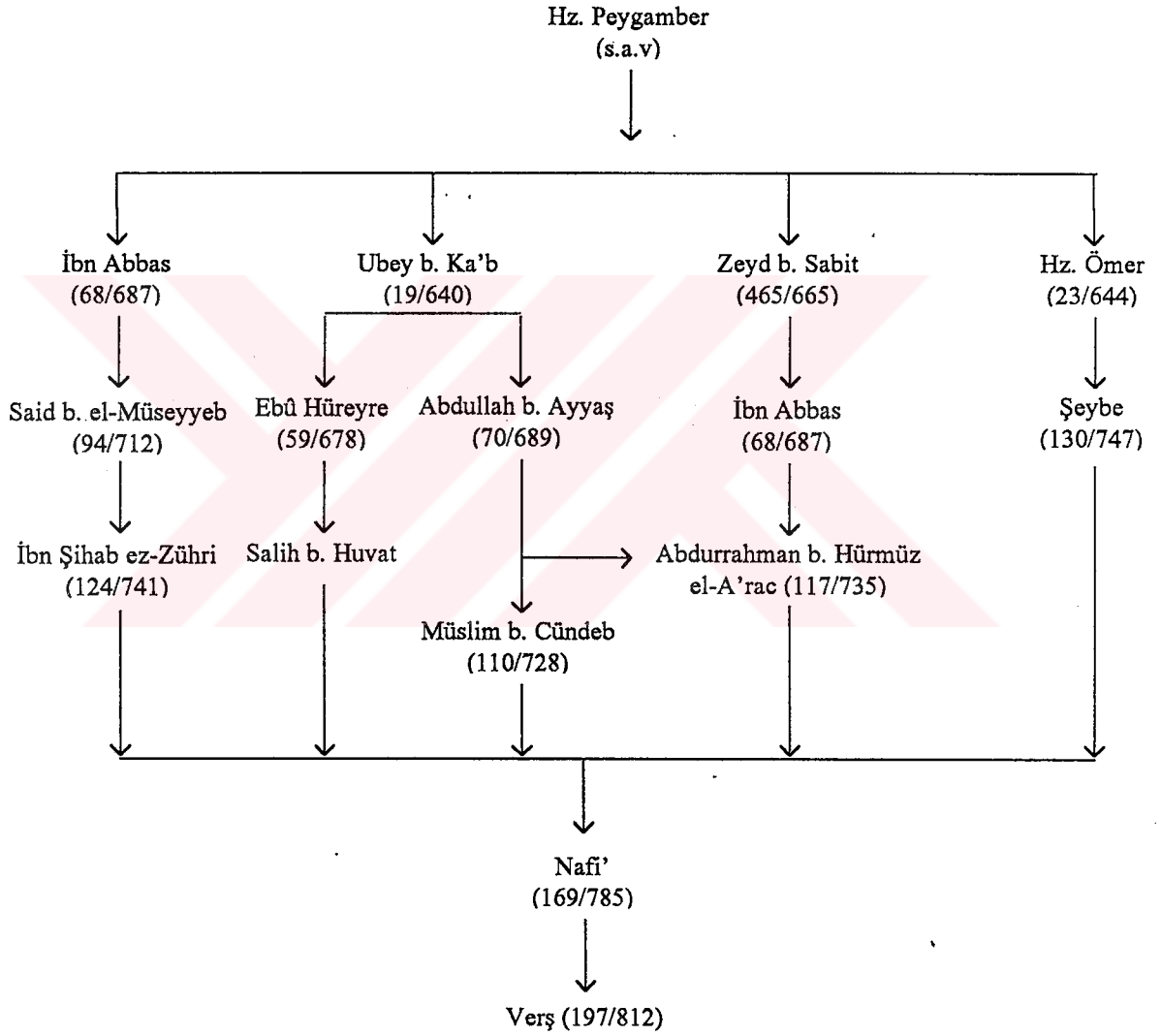
¹⁹³ İbnü'l-Cezerî, *en-Nesr*, I, 114.

İKİNCİ BÖLÜM

VERŞ RİVAYETİ ve ÖZELLİKLERİ

I- VERŞ RİVAYETİNİN İSNADI

Rivâyetin isnadından kasdımız Verş rivâyetini Hz. Peygamber (s.a.v.)'e bağlayan senedir. Rivâyetin meşrûluğunu ve mûteberliğini sağlayan bir vesîka mesâbesinde olan bu sened zincirini şu şekilde şematize etmemiz mümkün olmaktadır¹.

¹ Bkz. İbn Mücâhid, age, 55; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teyşîr fi'l-Kirââtî's-Seb'*, 8; İbnü'l-Cezerî, age, I, 112.

Bu isnad zincirini oluşturanlardan Ubeyy b. Ka'b hem Hz. Peygamber (s.a.v.)'e okumuş, hem de bazı âyetleri O'ndan dinleyerek öğrenmiştir². Abdullah b. Mes'ûd da Hz. Peygamber (s.a.v.)'den okumuş, O'nun mübarek ağızlarından yetmiş sûre ezberlemiştir³. Zeyd b. Sâbit ise Kur'ân'ı Rasûlullah (s.a.v.)'den bizzat almış⁴, Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken Kur'ân'ı cem etme başarısını göstermiştir⁵. Hepsi de sahâbî olan bu şahısların bir diğer ortak yönü de Allah Rasûlü'nün vahiy kâtipliğini yapmış olmalarıdır⁶. Zeyd b. Sâbit ise aynı zamanda son arzada bulunmuş ve Kur'an tarîhi açısından çok büyük önemi hâiz bulunan bu olaya şahid olma şerefini elde etmiş, bu özelliği sayesinde ise Kur'an-ı Kerîm'in Hz. Ebû Bekr döneminde cem'i ve Hz. Osman döneminde de istinsahı ameliyyelerinde birinci derecede rol almış bir sahâbîdir⁷. Abdullah b. Abbâs da Kur'an'ın tamamını hem Ubeyy b. Ka'b'a hem de Zeyd b. Sâbit'e arzetmiştir⁸. Ebû Hureyre (r.a.) ise bizzat hem Peygamber (s.a.v.)'e okumuş, hem de Kur'ân'ı arz yoluyla Ubeyy b. Ka'b'dan almıştır⁹.

Tâbiûn tabakasından olan Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rac (117/735) ise arz yolu ile kıraatı sahâbeden Ebû Hüreyre (r.a.) ve İbn Abbâs (r.a.) ile tâbiûn tabakasından Abdullah b. Ayyâs b. Ebû Rabîa el-Mahzûmî (70/689)'den almıştır¹⁰. Yine tâbiûn tabakasının ileri gelenlerinden olan ve isnad zincirinde ismi geçen Saîd b. el-Müseyyeb el-Mahzûmî (94/712), Ebû Hüreyre (r.a.) ve İbn Abbâs (r.a.) hazretlerine Kur'ân'ı arz etmiş, aynı şekilde Hz. Ömer, Hz. Osman ve Zeyd b. Sâbit (r. anhüm)'ten de rivâyette bulunmuştur¹¹. Müslim b. Cündeb (110/728)¹²,

² Zehebî, age, I, 28-32; İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, I, 31-32.

³ Zehebî, age, I, 32; İbnü'l-Cezerî, age, I, 458.

⁴ İbnü'l-Cezerî, age, I, 296, 507, 546.

⁵ İbnü'l-Cezerî, age, I, 296.

⁶ Ahmed b. Ebû Ya'kûb, *Târîh*, II, 64; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IX, 18.

⁷ Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, VI, 314-316.

⁸ Zehebî, age, I, 46; İbnü'l-Cezerî, age, I, 426.

⁹ İbn Mücâhid, age, 55; Zehebî, age, I, 43; İbnü'l-Cezerî, age, I, 370.

¹⁰ İbn Mücâhid, age, 54; Zehebî, age, I, 77; İbnü'l-Cezerî, age, I, 381.

¹¹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 308.

¹² İbnü'l-Cezerî, age, II, 297.

Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rac (117/735)¹³, Sâlih b. Huvât¹⁴, Şeybe b. Nisâh (130/742)¹⁵, Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka' (127/744)¹⁶ ve Yezîd b. Rûmân (120/738) Nâfi'in kîrâatı kendilerinden arz yoluyla aldığı tâbiûn tabakasına mensup alimlerdir¹⁷. Bunlardan Ebû Ca'fer kîrâatı Abdullah b. Abbas, Ebû Hüreyre ve Abdullah b. Ayyâş b. Ebû Rabîa'dan almıştır¹⁸. Yezîd b. Rûmân ise kîrâatı arz yoluyla Abdullah b. Ayyâş b. Ebû Rabîa'dan almış ve Abdullah b. Abbâs'dan da rivayette bulunmuştur¹⁹.

II- VERŞ RİVAYETİNİN TARİKLERİ

Kîrâatta nasıl ki imam olan şahsın râvîleri varsa bu râvîlerin de kîrâatlarını sonraki nesillere aktaran tarikleri mevcuttur. Bu sebeble kîrâat imamlarından her birinin iki meşhûr râvîsi, bu râvîlerin de iki asıl tarîki söz konusudur. Râvîlerin tarîki konumunda bulunanlar da ikişer koldan olmak üzere kendi içinde alt bölümlere ayrılmaktadır²⁰.

Yukarıda her bir rivâyetin iki meşhûr tarîki olduğunu ifade etmiştik. Şimdi konumuz olan Verş rivâyetinin tariklerini ele almaya ve bu noktada Verş rivâyetinin durumunu ifade etmeye çalışalım.

Nâfi' kîrâatının Verş rivâyetini nakleden iki meşhûr tarîk şunlardır²¹:

1-Ebû Ya'kûp Yûsuf b. Ömer el-Ezrak (240/854) tarîki.

2- Ebû Bekr el-İsbahânî (296/908) tarîki.

Bu tariklerden ilkinin kendisine nisbet edildiği el-Ezrak'ın tam adı, Ebû

¹³ İbnü'l-Cezerî, age, I, 381.

¹⁴ İbnü'l-Cezerî, age, I, 332.

¹⁵ İbnü'l-Cezerî, age, I, 329-330.

¹⁶ Zehebî, age, I, 72.

¹⁷ İbn Mucâhid, age, 54.

¹⁸ İbn Mucâhid, age, 56.

¹⁹ İbn Mucâhid, age, 61.

²⁰ Dimyâtî, age, I, 76.

²¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 106, 109; Dimyâtî, age, I, 76.

Ya'kûp Yûsuf b. Amr b. Yesâr el-Medenî el-Mısırî²²dir. Ancak o, Ezrak lakabıyla tanınmaktadır. Kırâatı Verş'ten arz yolu ile almıştır²³. Zira o, Verş'e hadr²⁴ ve tahkîk²⁵ şekillerinde olmak üzere Kur'ân'ı yirmi defa hatmetmiştir²⁶. Sikâ ve muhakkik bir alimdir. Uzun süre Verş'le birlikte bulunmuş ve ondan kırâatı sağlam bir şekilde tahsîl etmiş, Verş'in vefatından sonra da onun hayatta iken sürdürmüş olduğu kırâat derslerini devam ettirmiş, bu yönüyle de hocasının yerini almıştır²⁷. İsmâîl Abdullah en-Nehhâs (280/893), Muhammed b. Saîd el-Enmâtî, Ebû Bekr Abdullah b. Mâlik b. Seyf (307/919) ve Mevâs b. Sehl gibi kişiler başta olmak üzere bir çok kimse ondan rivâyette bulunmuştur²⁸.

Rivâyetin ikinci meşhûr tarîkinin nisbet edildiği Isbahânî'nin tam adı ise, Muhammed b. Abdurrahîm b. İbrahim b. Yezîd b. Hâlid b. Kurre b. Abdullah²⁹tır. Isbahânî kırâatı doğrudan Verş'ten almamış, onun talebelerinden ya da talebelerinin talebelerinden almıştır³⁰.

Verş'le bizzat görüşmemesine, kırâatı doğrudan ondan almamasına ve bu rivâyeti Verş'ten bizzat alarak rivâyette bulunanlar olmasına rağmen, Verş rivâyetinin Isbahânî'ye nisbet edilmesi akılda soru işareti oluşturmaktadır. Kaynaklar bu sorunun cevabı meyanında şu bilgiyi nakletmektedirler. Isbahânî Mısır'da Verş rivâyetini tahsil ettikten sonra Bağdad'a dönmüş, mezkûr kırâatı bu yolla Irak'a taşımıştır. Öyle ki bu yönüyle o, Verş rivâyetini Irak topraklarına sokan ilk şahıs olma özelliğini elde etmiştir. Isbahânî, Bağdad ve havalisinde Verş rivâyetini

²² İbnü'l-Cezerî, age, I, 109; Kastalânî, age, I, 112.

²³ İbnü'l-Cezerî, age, I, 114.

²⁴ Lügat manası süratli hareket etmek demektir. Tecvid ilminde kullanılan bir ıstılah olarak ise, Kur'ân'ı Kerîm'i tecvid kaidelerine uymak sûretiyle en hızlı şekilde okumaktır. (Bkz. Çetin Abdurrahman, *Kur'ân Okuma Esasları*, 116)

²⁵ Kelime olarak, bir şeyin hakkını ziyade ve noksansız yerine getirme noktasında aşırı ihtimam göstermek demek olan bu kelime, Tecvid ilminde kullanılan bir ıstılah olarak ise, her bir harfin hakkını vermek, medleri mertebelerine uygun bir şekilde uzatmak, hareketleri birbirinden ayırmak, şeddeleri tam telaffüz etmek ve gunnelerin hakkını vermek manasına gelmektedir. (Bkz. Karaçam İsmail, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 176)

²⁶ İbnü'l-Cezerî, age, I, 114.

²⁷ Zehebî, age, I, 181; İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, II, 402.

²⁸ Zehebî, age, I, 181; İbnü'l-Cezerî, age, II, 402.

²⁹ Zehebî, age, I, 233; İbnü'l-Cezerî, age, II, 169.

³⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 111.

okutmaya başlamış ve yöre halkı da bu rivâyeti ondan tahsilde azami gayret göstermiştir. Zamanla durum öyle bir hal almış ki, Irak ahalisi Isbahânî tarîki dışında Verş rivâyetini düşünemez derecede bu rivâyete bağlılık kesbetmiş, bunun neticesi olarak da Verş rivâyeti, Isbahânî ile Verş arasındaki bağlantıyı oluşturan kimselerden hiç biri zikredilmeksizin doğrudan ona isnad edilir olmuştur³¹.

Kaynaklar Isbahânî'nin Verş rivâyetini tahsîl ettiği Verş'in talebeleri olarak şu isimleri zikretmektedir³²:

Ebü'r-Rebi' Süleyman b. Dâvûd b. Hammâd er-Raşdînî (253/867), Ebû Yahya Muhammed b. Abdurrahman Abdullah b. Yezîd el-Mâlikî, Ebü'l-Eş'as Âmir b. Suayd el-Ceraşî, Ebû Mesûd el-Medenî, Yûnus b. Abdü'l-A'lâ el-Mısrî (264/877), Abdurrahman b. Dâvûd b. Ebû Tîbe (223/837). Isbahânî bunlardan Yûnus b. Abdü'l-A'lâ'dan semâ yoluyla, diğerlerinden ise arz yoluyla kırâatı almıştır³³.

Isbahânî'nin Verş'in talebelerinden kırâat aldığı gibi onun talebelerinin talebelerinden de çeşitli şekillerde kırâat tahsîl ettiğini daha önce ifade etmiştik. Verş'in talebelerinin talebelerinden olup da Isbahânî'nin kendilerinden kırâat aldığı kimselerden de şu isimleri kaynaklar nakletmektedir³⁴:

Ebü'l-Kâsım Mevâs b. Sehl el-Müâfirî³⁵, Ebü'l-Abbâs el-Fadl b. Ya'kûb b. Ziyâd el-Hamrâvî³⁶, Ebû Ali el-Hüseyn b. el-Cenîd el-Mekfûr³⁷, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman.

Isbahânî kırâat tahsîline karşı son derece istekli ve bu noktada varını yoğunu harcayacak kadar da azimli bir kimsedir³⁸.

Ebü Amr ed-Dânî (444/1052) onun hakkında "Verş rivâyeti noktasında

³¹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 114

³² Zehebî, age, I, 232; İbnü'l-Cezerî, age, I, 111; amlf., *Ğâye*, II, 169.

³³ Zehebî, age, I, 232; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 111; amlf., *Ğâye*, II, 169.

³⁴ İbnü'l-Cezerî, age, II, 169; Kastalânî, age, I, 116.

³⁵ Bkz. İbnü'l-Cezerî, age, II, 316.

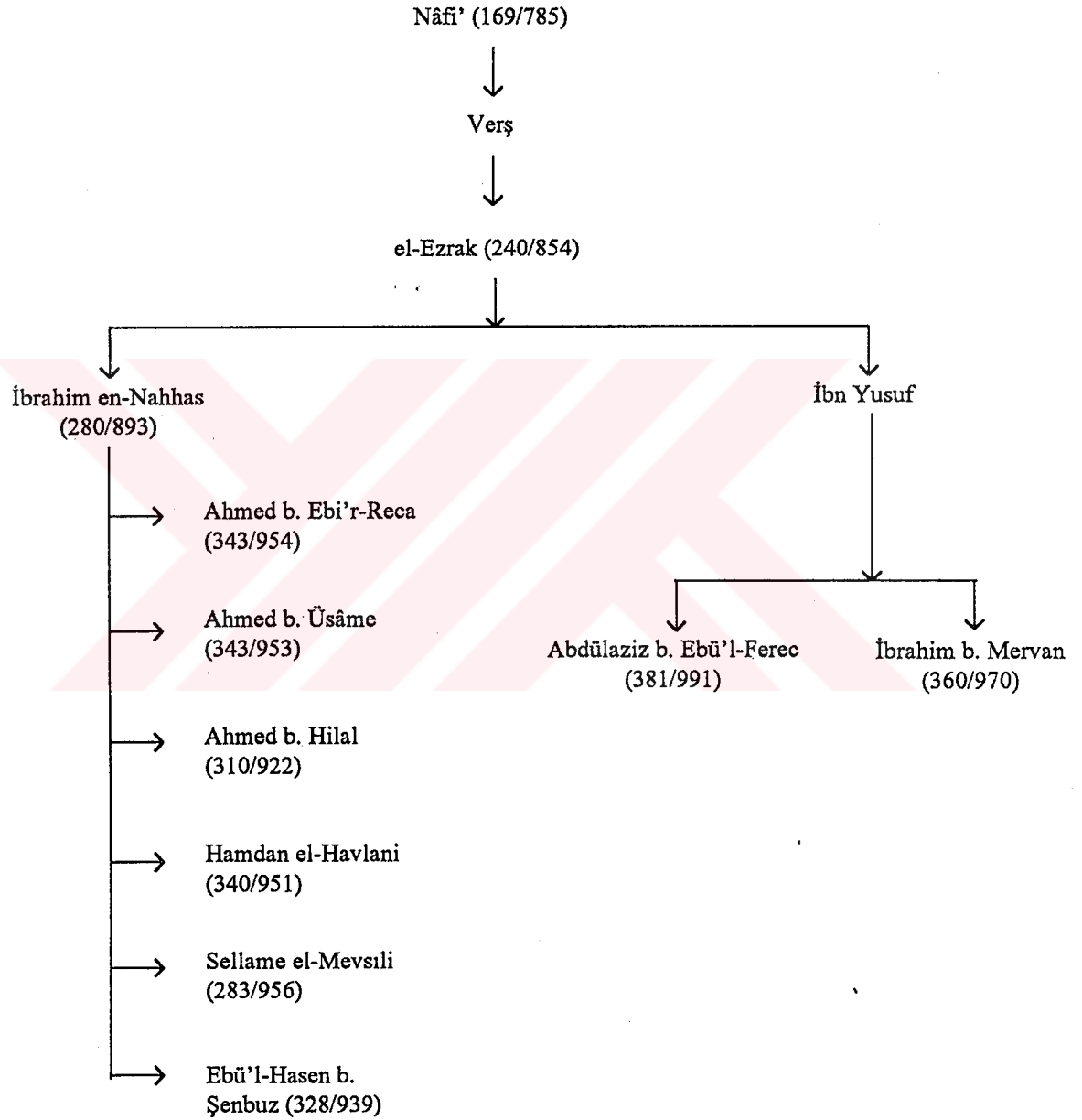
³⁶ Bkz. İbnü'l-Cezerî, age, II, 12.

³⁷ Bkz. İbnü'l-Cezerî, age, I, 239.

³⁸ Zehebî, age, I, 233.

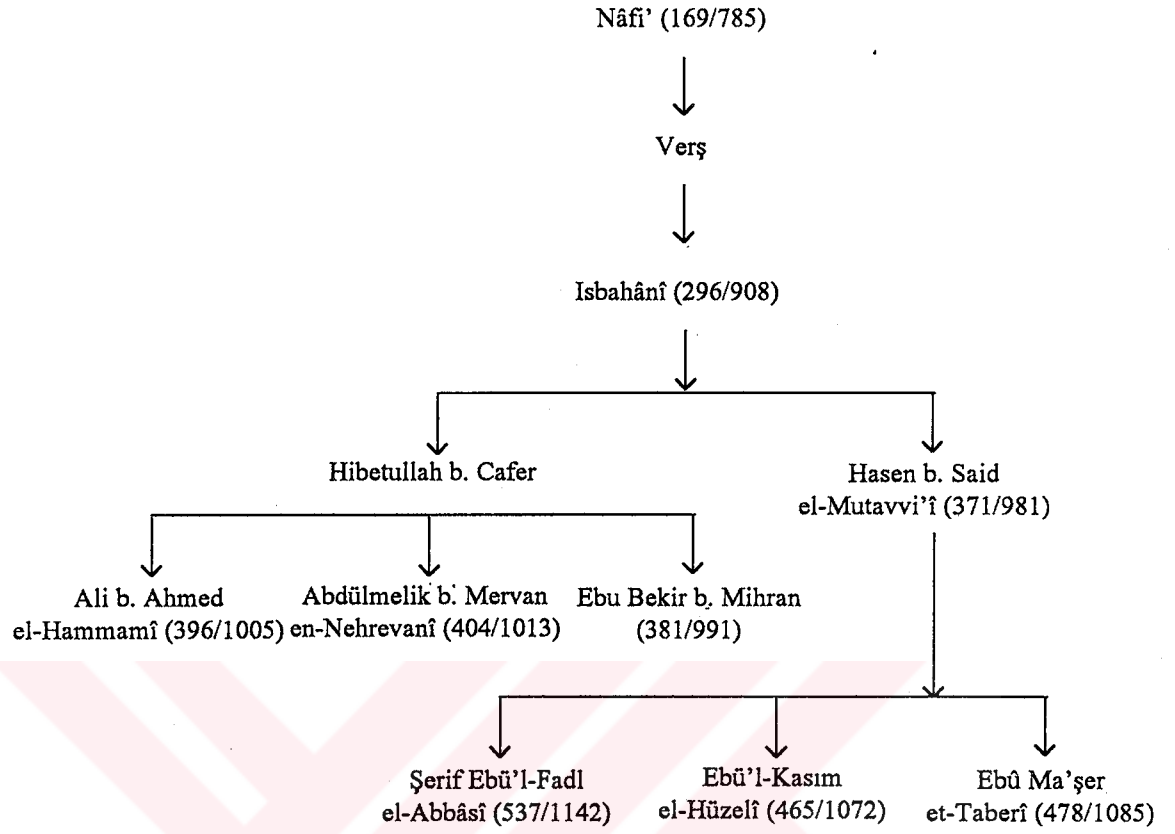
zamanının önderidir, bu konuda akranlarından hiçbiri onunla tartışamaz” demiştir³⁹.

Verş rivâyetinin meşhur tariklerini ve bu tariklerin nisbet edildiği söz konusu alimleri bu şekilde naklettikten sonra, rivâyetin mezkûr tariklerinin görünümelerini şematik olarak şu şekilde belirtmemiz mümkün olmaktadır⁴⁰.

³⁹ Zehebî, age ve yer.

⁴⁰ Bu tarikler ve bunların alt bölümleriyle ilgili olarak bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 106-112; Kastalânî, age, I, 116.

III- VERŞ RİVAYETİNİN İNTİŞARI

Bugün gerek yedi ve gerekse on kıraat ve bunların dışında kalan diğer kıraatlar bir ilim olarak okunmakta ve okutulmakta, halk bazında pratik bir yönü bulunmamaktadır. Dünya müslümanları arasında bizzat tatbik edilen kıraatlar ise, Asım kıraatının Hafs rivâyeti, Nâfi' kıraatının Verş rivâyeti ve Ebû Amr kıraatı olmak üzere üç noktada toplanmaktadır.

Memleketimizde ve İslam ülkelerinin ekserisinde Hafs rivâyeti ile gelen Asım kıraatı okunmaktadır. Ebû Amr kıraatı ise Sudan da çok dar bir alanda da olsa varlığını sürdürmektedir. Verş rivâyeti ise Mısır hariç Kuzey Afrikada varlığını devam ettirmekte; pratik olarak tatbik edilen en yaygın ikinci kıraat olma özelliğini taşımaktadır⁴¹.

A- Afrika'da Kıraatın Tarihçesi

Verş rivayetinin intişarına geçmeden evvel, Afrika'da kıraatın târihî gelişimini ele almayı uygun gördük.

Bu günkü bildiğimiz şeklini (Verş rivayetinin hakimiyeti) alana kadar Afrika da Kıraat üç merhale geçirmiştir:

1- İlk merhalede Afrikalılar kıraatı sahabe ve tâbiûn tabakasından almışlardır. İlki Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh komutasında hicrî 27 senesinde gerçekleşen Afrika'nın feth hareketine sahâbe ve tâbiûn alimlerinden çok sayıda kimse katılmıştır. Bu şahıslardan bazıları özellikle Kur'ân ve kıraat üzerindeki ihtisaslarıyla tanınmaktadırlar⁴². Nitekim bunlar arasında sahabeden; Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh (27/647), Abdullah b. Zübeyr (73/692), Abdullah b. Ömer (74/693), Abdullah b. Amr (69), Abdullah b. Abbas (68/687) ve Ukbe b. Âmir'i⁴³; tâbiûndan ise; İsmâil b. Ubeydullah b. Ebû'l-Muhâcir (132/749), Ca'sel b. Hâân (115/733), Süleyman b. Yesar (94/725), Ebû Mansûr el-Fârisî'yi sayabiliriz.

Abdullah b. Sa'd'ın bu feth hareketinden bir süre sonra, bölgede irtidat olaylarının baş göstermesi üzerine Muaviye b. Hudeyc önderliğinde ikinci bir ordu

⁴¹ Çetin Abdurrahman, *Kur'ân İlimleri*, 169-170.

⁴² Ebû'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm, *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiyye ve Tûnus*, 68.

⁴³ Ebû'l-Arab, age, 70.

yine Afrika üzerine yürümüştür⁴⁴. Muaviye b. Ebû Süfyan zamanında hicrî 45 yılında gerçekleşen bu feth hareketine de yine ashabın ileri gelenlerinden Abdullah b. Ömer (73), Abdullah b. Zübeyr (73) gibi şahıslar katılmıştır⁴⁵.

Feth ordularıyla birlikte Afrika'ya sahabeden bir çok kimse geldiği gibi, daha pek çok sebeble de bu yöreye gelen ve hatta yerleşerek hayatını burada devam ettiren sahabelerin olduğu da kaynaklarda ifade edilmektedir⁴⁶.

Bu ilk merhalede herhangi bir şehrin veya herhangi bir imamın kırâatının hakimiyetinden bahsetmek mümkün değildir. Zira her kırâat alimi bağlı bulunduğu şehrin kırâatını yöre halkına öğretmektedir.

2- Afrika'da kıraatın geçirdiği ikinci merhale Ömer b. Abdülazîz'in gönderdiği bir ilim heyeti tarafından kırâatın bu yöre insanlarına aktarılması şeklinde gerçekleşmiştir. Yaygın olan kanaata göre Ömer b. Abdülaziz, 99/717⁴⁷; bir diğer rivayete göre de 100/718⁴⁸ yılında Afrikaya bir ilim heyeti göndermiştir. Ömer b. Abdülaziz'in bu heyeti göndermesinin sebebi, Afrika halkına dini öğretmeleridir. Pek tabidir ki, bunun içinde Kur'ân Kıraatı da bulunmaktadır⁴⁹. Kıraatların Afrika'ya girişinin ikinci merhalesi olarak telakki edilen bu dönemde, kıraatlar arasında tercih yapılmaya başlanmış; bu tercihlerde ise Mushaf-ı Osman'a uygunluk temel dayanak olmuştur⁵⁰.

3- Üçüncü merhale ise Afrikalıların Kıraat-ı Seb'ayı benimseme dönemidir. Kıraat-ı Seb'a içinde de ilk başlarda Hamze Kıraatı, daha sonraki dönemlerde ise Nafi'kıraatının Verş rivayeti bu yörede daha çok rağbet görmüştür⁵¹.

Zikrettiğimiz bu üç merhalenin yöredeki hakimiyeti zaman dilimi açısından eşit süreli olmamıştır. Zira ilk iki merhale yaklaşık iki asırdan biraz fazla sürmüş; fakat üçüncü merhale, yani Verş rivâyetinin hakimiyeti, içinde bulunduğumuz zaman

⁴⁴ Ebû'l-Arab, age, 71

⁴⁵ Ferruh Ömer, age, 130.

⁴⁶ Ebû'l-Arab, age, 73-78.

⁴⁷ Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkıyye*, 125.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, age, IV, 160.

⁴⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, II, 79; Süyûtî, age, I, 298.

⁵⁰ Hind, age, 125.

⁵¹ Muhammed İbnü'l-Fardî, *Târihu'l-ulema ve'r-ruvat li'l-ilmi bi'l-Endelüs*, II, 112-113.

dilimine kadar devam etmiştir. Şimdi çok uzun bir zaman dilimini içeren ve bu gün de varlığını devam ettiren bu merhaleyi daha detaylı bir şekilde ele almaya çalışalım.

B- Afrika'da Kıraat-ı Seb'a'nın Durumu

Bu bölümde önce Hamze, daha sonra da Nafi' kıraatının yöredeki durumunu kısaca ele alacağız.

Muhammed İbnü'l-Fardî (403/1012), Muhammed b. Ömer b. Hayrûn (306/918) un tercüme-i halini naklederken şunları söylemektedir: "Bu şahıs Nafi' kıraatını Afrika'ya getiren kimsedir ki daha önce bu yöre halkının ekserisinin kıraatı Hamze kıraatıydı. O Afrika'ya gelene kadar da Nafi' kıraatı ancak havas tarafından okunmaktaydı"⁵².

İbnü'l-Fardî'nin bu ifadesinden şu sonuçları çıkarmamız mümkündür:

- 1- Hicri üçüncü asrın sonlarında Afrika'da farklı kıraatlar bulunmaktadır; fakat en yaygın olanı Hamze kıraatıdır.
- 2- Hamze kıraatının bu hakimiyeti aynı asrın ikinci yarısına kadar sürmüştür.
- 3- Nafi' kıraatının yayılması da yine üçüncü asrın ikinci yarısına tekabül etmektedir.

Afrika'da ilk dönemlerde Hamze kıraatının hakim olmasının sebebini açıklayabilmemiz için aynı dönemde bu yöredeki diğer şartları, özellikle de hakim olan fikhî mezhebi bilmemiz gerekmektedir. Zira bir bölgedeki fikhî mezheple, o bölgede hakim olan kıraat arasında büyük bir irtibat söz konusudur.

Hamze kıraatının Afrika'da yaygın olduğu dönemlerde bu yörede Hanefî mezhebi hakimdir. Tabi burada Hanefî mezhebinin Afrika'da ne zaman yayılmaya başladığını araştırarak değiliz. Ancak şunu bilmemiz gerekir ki Hanefî mezhebi Afrika'ya Esed b. el-Furât (213/828)⁵³ vasıtasıyla girmiştir⁵⁴. Bu şahıs Kayravan'da Hanefî mezhebini yayma çalışmalarında bulunmuştur⁵⁵. Aynı şekilde bu dönemde Ağlebilerin hakimiyeti söz konusudur ve onlar da Hanefî mezhebini

⁵² İbnü'l-Fardî, age ve yer.

⁵³ Ebü'l-Arab, age, 163-166; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, I, 254-273.

⁵⁴ Mâlikî, age, I, 263; Muhammed Ebû Zehra, *Târihu'l-mezahibi'l-İslamiyye*, 365.

⁵⁵ Ebu Zehra, age, 405.

desteklemektedirler⁵⁶.

İşte bu ilk dönemlerde Hanefi mezhebinin bölgedeki hakimiyetine bağlı olarak, bu mezhebin imamının mensup olduğu şehrin kıraatı olan Hamze Kıraatı da yaygınlık kazanmıştır.

Hamze kıratının Afrika'da yayılmasının bir diğer sebebi de bu yöre halkından bir takım kimselerin ilim seyahatleri esnasında Hamze'nin talebelerinden bazı şahıslarla karşılaşp, onlardan Hamze kıratını almalarıdır⁵⁷. Bu konuda Abdullah b. Ferrûh el-Fârîse (176/792)'yi örnek olarak zikredebiliriz. Afrika'nın önde gelen alimlerinden olan bu zat İmam Hamze'nin talebesi Süfyân es-Sevrî ile görüşmüş ve ondan kıraat almıştır⁵⁸.

Ancak yukarıda İbnü'l-Fardî'nin ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, Hamze kıraatının Afrika'daki hakimiyeti üçüncü asrın ikinci yarısına kadar devam etmiş; daha sonra bu hakimiyet Nafi' kıraatına geçmiştir.

C-Nafi' Kıratının Afrika'daki Durumu

Nafi' kıratının Afrikada yayılmasında ise başta bu bölge şahıslarından Nafi'ye talebelik edenler rol oynamıştır. Nitekim Kerdem b. Halid el-Mağribî⁵⁹, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Yezîd el-Mukrî (213/828), Ebû Yahya Zekeriyâ b. İbrahim el-Vakar (254/868) Afrika'ya Nafi' kıraatını ilk sokan kimseler olarak bilinmektedir⁶⁰.

Nafi' kıraatının Afrikada yayılmasının diğer sebeblerini ise şu maddelerle özetlemek mümkündür:

1- Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bir yöredeki kıraat o yöredeki fikhî mezheple yakından alakalıdır. Yani fikhî mezhep hangi şehre (Hicaz, Irak vb.) mensupsa, o mezhebin hakim olduğu yerlerde de aynı şehrin kıraatı hakim olmaktadır. İşte bu noktadan baktığımızda Afrikada Nafi' kıraatının intişarının en önde gelen sebebi olarak, Malikî mezhebinin bu yörede hakim konuma geçmesini görürüz.

⁵⁶ Ebu Zehra, age, 365.

⁵⁷ Ebû'l-Arab, age, 107.

⁵⁸ Ebû'l-Arab, age, 163-166; Mâlikî, age, I, 254-273.

⁵⁹ Bkz. İbnü'l-Cezerî, age, II, 32.

⁶⁰ Hind, age, 223.

Maliki mezhebini Afrika'da yaygınlaştıran kimse İbn Sühnûn'dur⁶¹. İbn Sühnûn bu mezhebi Ali b. Ziyad el-Hımsî⁶², Behlül b. Raşid⁶³ ve İbn Vehb⁶⁴ gibi kimselerden aldıktan sonra Afrika'ya taşımıştır⁶⁵.

Maliki mezhebi Kayravan'a girdiği dönemde Ağlebiler'in hakimiyeti söz konusudur ve buna bağlı olarak da resmi mezheb Hanefi mezhebidir. Ancak bazı Hanefi kadılarının halka zulümde bulunması Maliki mezhebinin hüsnü kabul görmesini sağlamıştır⁶⁶.

Afrika ilk dönemlerde büyük bir mezheb çatışmasına sahne olmuş, Haricî, Şîî ve İ'tizâlî akımlar zihinleri bulandırmıştır. Bu hengâmeden bıkan ve bitkin düşen yöre halkı açık, basit ve zoraki tevillerden uzak; yalın olarak İslamı ele alan bir anlayış arayışı içine girmiştir. İşte onların bu taleplerine en güzel cevabı Mâlikî mezhebi vermiştir. Nitekim İbn Haldûn da bu noktaya temasla şöyle demektedir “Mağrib ve Endülüs müslümanlarının medenî seviyeleri Irak'a nisbetle daha sade ve ibtidâî olduğu için Hicazlıların mezhebi (Mâlikî mezhebi) bünyelerine uygun gelmiştir⁶⁷. Bu noktadan itibaren de imam Mâlik onlar için her türlü meselede kendisine uyulan örnek şahıs olmuş; onun güzel saydığını güzel, çirkin kabul ettiğini de çirkin kabul etmişler ve her alanda onun çizgisinde hareket eder olmuşlardır.

Nafi' kıraatına karşı İmam Malik'in tutum ve davranışları ise, söz konusu kıraatın bu yörede yayılmasında etkin rol oynamıştır. Nitekim İmam Malik Nafi'in kıraatta imam olduğunu ifade etmiştir⁶⁸. Bir başka rivayette ise İmam Malik “Medine kıraatı sünnettir” demiş, bunun üzerine kendisine “Peki, Nafi' kıraatı hakkında ne dersin” diye sorulunca “o da öyledir” şeklinde cevap vermiştir⁶⁹.

İşte İmam Malik'in Nafi' kıraatına yönelik bu medhiyeleri, İbn Sühnûn'un

⁶¹ Terceme-i hali için Bkz: Ebû'l-Arab, age, 184-187.

⁶² Ebû'l-Arab, age, 115.

⁶³ Ebû'l-Arab, age, 126-138.

⁶⁴ Ebû'l-Arab, age, 185.

⁶⁵ Mâlikî, age, I, 250.

⁶⁶ Hind, age, 224-225.

⁶⁷ İbn Haldûn, age, 392.

⁶⁸ İbnü'l-Cezeri, Gaye, II, 333.

⁶⁹ Zehebi, Ma'rife, I, 108; İbnü'l-Cezeri, age, II, 331-332.

aşağıda ele alacağımız görüşleri ile bir arada ele alınınca Maliki mezhebinin Afrika'da hakimiyeti ile Nafi' kıraatının bu yörede yayılması arasındaki sıkı bağ daha iyi anlaşılmış olur.

Mâlikî mezhebini İmam Mâlik'in talebeleri olan Ali b. Ziyâd (183/799), Behlûl b. Râşid (183/799) gibi şahıslardan aldıktan sonra bu mezhebin Afrikada önderliğini yapan ve yayılmasını sağlayan⁷⁰ İbn Sühnûn (240/854) "*Âdâbü'l-müallimîn*" isimli eserinde, "hocanın en güzel kırâat olan Nâfi' kırâatından bildiklerini talebelerine öğretmesi boynunun borcudur"⁷¹ demektedir. Bu noktada akla şöyle bir soru gelmektedir: Acaba İbn Sühnûn'un Nâfi' kırâatı ile ilgili bu söyledikleri veya bir başka ifade ile onun bu kırâatı en güzel kırâat şeklinde tanımlaması ve böyle kabul etmesinin sebebi nedir? Nâfi' kırâatında diğer kırâatlarda bulunmayan bir takım özellikler mi vardır? Yoksa Nâfi' kırâatı esere (sünnete) dayanıyor da diğer kırâatlar dayanak olarak eserden yoksun olup ictihâdî bir karakter mi arzediyor? Akla gelen ve gelmesi mümkün olan bu tür soruların tamamının cevabı menfî olmaktadır. Zira bütün mütevatir kırâatların ilk dayanağı sünnettir. Nitekim dilci olan Ebû Amr b. A'lâ (154/770) bile kırâatında eseri temel almış ve bunu aşılmaz bir sınır telakkî etmiştir⁷². Bütün kırâatlar için de durum bundan farklı değildir. Hal böyle olunca Nâfi' kırâatının İbn Sühnûn tarafından diğer kırâatlara tercihinde bu kırâatın esere dayanması özelliği rol oynamış olamaz. Binaahaleyh Nâfi' kırâatının Afrikalılar nazarında hususi bir imtiyaza sahip olmasının, sırf İmam Mâlik'in bu kırâatın okunmasını tercihinden başka bir sebebi kalmamaktadır. Bu yöre halkının İmam Mâlik'e karşı olan bağlılıkları, onun tercih ettiği kırâata karşı da bir bağlılığa yol açmış ve netice olarak Nâfi' kırâatı Afrikada yaygınlık arz etmiştir.

Başta İmam Malik olmak üzere İbn Sühnûn gibi ilim adamlarının Nafi' kıraatına karşı gösterdikleri bu ilgi, alaka ve söz konusu kıraata yönelik övücü ifadeleri, halk arasında bu kıraata karşı bir taassubun doğmasına yol açmıştır.

2- Nafi' kıratının Afrika'da yayılmasının bir diğer sebebi de yörenin emir ve kadılarının bu kıraatın okutulması hususundaki emir ve uygulamalardır. Nitekim Kâdî Abdullah b. Talib, Kayravan camiinde kıraat dersleri veren İbn Bergûs'a,

⁷⁰ Hind, age, 224.

⁷¹ İbn Sühnûn, *Âdâbü'l-müallimîn*, 102.

⁷² İbn Mücâhid, age, 48.

talebelerine Nafi' kıraatı dışında bir kıraat okutmamamısını emretmiştir⁷³.

3- Verş'ten, onun talebelerinden ve talbelerinin talebelerinden kıraat alanlar arasında Afrika ehlinde öğrencilerin bulunması.

Abdullah b. Talib, kıraatı Verş'ten arz yoluyla almış bulunan Yunus b. Abdü'l, A'lâ, Seklâb b. Şeybe ve Muallâ b. Dihye ile görüşmüştür. Verş'in talebeleri Yunus b. Abdü'l-A'lâ ve Davud b. Ebî Tîbe'nin tercemesini nakleden tabakat kitaplarına baktığımızda İbn Tâlib'in dışında Afrika kökenli daha pek çok kimsenin de bu şahıslardan kıraat aldığını görmekteyiz⁷⁴. İşte Afrika Ehlinde Yunus b. Abdü'l-A'lâ ve Verş'in diğer talebelerinden ders almış olan kimseler daha sonra asıl vatanlarına (Afrika'ya) dönmüşler ve burada zikri geçen kıraatın neşrinde çaba göstermişlerdir.

D- Verş Rivayetinin Afrika'da Yayılış Sebebi

Afrikada Nâfi' kıraatının hüsnü kabul görüşünün sebeplerini açıkladıktan sonra bu kıraatın rivayetleri açısından durum değerlendirmesi yaptığımızda bu yörede Nâfi' kıraatının Verş rivayeti kanalıyla temsil edildiğini görmekteyiz. Zira Nâfi' kıraatının Afrikaya duhûlünden itibaren, bu kıraatın diğer rivayetleri değil de Verş rivayetinin yöre halkı tarafından hüsnü kabul görmesi ve günümüze kadar mezkûr rivayetin bu yörede hakim olması tabii olarak bir takım sebeplere bağlıdır.

Yukarıda Nafi'den Afrika ehlinde Kerem el-Mağribi, Ebu Yahya Zekerıyya el-Vakar, Ebu Abdurrahman Abdullah b. Yezid el-Mukrî'nin kıraat aldığını söylemiştik⁷⁵. Ancak bu şahısların Nafi'den yaptıkları rivayet Verş ve Kalun rivayeti kadar şöhret bulmamıştır.

Afrika ehlinde doğrudan Kalun, Verş veya Kalun'un talebelerinden birinden kıraatı almış bir kimse de bilinmemektedir. Bu konuda bilinen tek gerçek, Afrika ehlinin Nafi' kıraatını Verş'in iki talebesi olan Yunus b. Abdü'l-A'lâ (264/877) ve Davud b. Ebû Tîbe (223/837) den aldıklarıdır⁷⁶.

Ancak Afrika ehli Verş'in talebesi olarak zikri geçen bu iki kimseden başka birinden kıraat almasa da; Verş'in talebelerinin talebelerinden kıraat aldıkları şüphe

⁷³ Mâlikî, age, I, 378.

⁷⁴ Zehebî, age, I, 189-190.

⁷⁵ Hind, age, 237.

⁷⁶ Hind, age ve yer.

götürmez bir gerçektir. Bunu Verş'in talebelerinin talebesi olan şahısların tercemelerini araştırdığımızda görmekteyiz. Mesela Ebû Ya'kup el-Ezrak'ın şu talebelerinden Afrikalılar kıraat almıştır: Ebu Bekr b. Seyf (307/919); Muhammed b. Saîd el-Enmâtî⁷⁷; Ebü'l-Hasen İsmail en-Nehhas (280/893)⁷⁸.

Verş rivayetinin Afrika'da yayılmasının bir diğer sebebi de Verş'in yaklaşık olarak 40 sene kıraat tedrisiyle iştigal ettiği Mısır'ın Afrikaya olan yakınlığıdır. Zira Afrikalılara kıraat ilmini aktaranların ekserisinin Mısır kurrâsından olması Afrika kıraatında Mısır'ın tesirini gözler önüne sermektedir. Öyle ki *el-Kırâat bi-İfrîkayye* isimli eserinde Hind Şelebî, Afrika halkının kıraatı aldığı şahısları yöresel bir sınıflandırmaya tabi tutarak, Mısır kurrâsı lehine şu sayısal tabloyu ortaya koymaktadır⁷⁹:

Mısır kurrâsı.....	31
Bağdad kurrâsı	5
Basra kurrâsı	4
Mekke kurrâsı	4
Endülüs kurrâsı	3

Afrika'da Verş rivâyetinin intişarının Ezrak tariki kanalıyla olmasının sebebi ise; Afrikalıların Verş rivâyetini aldığı kimselerin büyük çoğunluğunun yukarıda da belirttiğimiz gibi Ezrak'ın talebeleri olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Ebü'l-Fadl el-Huzâî el-Cürcânî (408/1017)'nin Mısır'ı ziyaretini hemen akabinden söylediği şu sözler bu gerçeği desteklemektedir: "Mısır ve Mağrib ehlinin Verş rivayetini Ezrak tarikinden başka yolla bilmediklerini gördüm"⁸⁰.

⁷⁷ Bkz. İbnü'l-Cezerî, age, II, 146.

⁷⁸ Zehebî, age, I, 181.

⁷⁹ Hind, age, 370-371.

⁸⁰ İbnü'l-Cezerî, age, II, 402.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VERŞ RİVÂYETİNİN TAHLİLİ

Araştırmamızın bu bölümünde Verş rivâyetine hâs olan ve bu rivâyeti diğer mütevatir kırâatlardan ayıran başlıca özellikleri ve bu özelliklerin Verş rivâyetindeki tezâhürlerini ele almaya çalışacağız. Ele alacağımız bu konular arasında, İstiâze, Besmele, Med ve Kasr, Lâm'ın Hükümleri, Râ'nın Hükümleri, Feth ve İmâle, Hemze, İdgam, Mütakellim ve Zâid Yâ'lar bulunmaktadır.

I- İSTİÂZE

Kıraat âlimlerinin ekserisi, istiâze hususunda¹ اعوذ بالله من الشيطان الرجيم sîgasını tercih etmişlerdir². Onların bu tercihlerinin sebebi, mezkûr sîganın kitâp³ ve sünnete⁴ uygun düşmesidir⁵. Bununla beraber özel olarak اعوذ بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم sîgası da dört sünen (Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî, İbn. Mâce) de rivayet olunmuş; edâ ehli⁶ tarafından da kullanılmıştır⁷. Bunun dayandığı hadis ise şöyledir: Ma'kıl b. Yesâr rivâyet etmiştir: Rasûlüllah (s.a.v.):” Kim sabahleyin üç defa اعوذ بالله السميع العليم dedikten sonra Haşr sûresinin son üç âyetini okursa Allah o kimseye akşama kadar; keza akşam okursa sabaha kadar yarlığanmasını isteyen 70 bin melek tevkîl eder”⁸ buyurmuştur.

İstiâzenin kullanılmasıyla ilgili olarak kırâat âlimleri arasında ihtilaf söz konusu olmuştur. Bir kısmı sesli (cehren), bir kısmı ise sessiz (hafî) okumuşlardır. Diğer bazı kırâat âlimlerinden de sesli veya sessiz okunacağına dâir herhangi bir

¹ İstiaze kelimesi "el-Avz" kökünden türeyip, istifal vezninde "ilticâ, sığınma" anlamına gelir.

İstilah olarak ise, Kur'an okumaya başlamadan önce اعوذ بالله من الشيطان الرجيم lâfzını okumaktır.

² İbn Ğalbûn, *Kitâbü't-Tezkira*, I, 62; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Kesf an vücûhi'l-Kırâati's-Seb' ve ilelihâ ve hucecihâ*, I, 8; Dâni, *age*, 16; Dimyâtî, *age*, I, 19; Abdülfettâh Pâluvi, *Zübdetü'l-irfân*, 6; Abdülfettâh Kâdî, *el-Büdûr'u'z-Zâhira*, 10. M. Salim Muhaysin, *İrşâdâtü'l-celiyye*, 18.

³ Nahl 16/98.

⁴ Buhârî, *Edeb*, 76.

⁵ Mekkî, *age*, I, 8; Dâni, *age*, 16-17; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 243.

⁶ Kıraatı hocasından arz, sema veya eda yolu ile telaki edip talebelerine de aynı şekilde nakleden kırâat alimleri için kullanılan bir terimdir.

⁷ İbnü'l-Cezerî, *age*, I, 250.

⁸ Dârimî, II, 329.

haber vârid değildir. Muhtar olan istiâzenin sesli olarak okunmasıdır⁹.

İstiâze ile ilgili olarak İmâm Nâfi' ve Hamza'dan gelen rivâyetler biraz farklılık arz etmektedir. Şöyle ki, İshâk el-Müseyyibî (160/776) 'nin Nâfi'den yaptığı bir nakilde onun istiâzeyi Kur'an'ın tamamında âşikâre okumayıp gizli olarak okuduğu nakledilmektedir¹⁰. Aynı şekilde Süleym de Hamza'nın istiâzeyi sadece Fâtihâ sûresinin evvelinde sesli, diğer sûrelerin evvelinde ise sessiz okuduğunu nakletmektedir¹¹. Hamza'nın Râvîleri olan Hallâd b. Hâlid (220/835) ve Halef (229/843) 'den gelen diğer bir rivâyette de onun istiâzeyi hem sesli hem de sessiz okumaya cevaz verdiği nakledilmektedir¹².

Bütün ulemânın icmâen kabul ettiği bu istiâze lafzına bir takım ziyâdelerin olup olmayacağı noktasında kırâat alimleri farklı görüşler beyan etmiş; bir kısım Nahl sûresinde geçen âyeti Kerîme ile Cenâb-ı Allah'ın istiâze lafzını nass ile belirlediğinden ziyadenin mümkün olmayacağını ifade ederken diğer bir kısım ise böyle bir sınırlamanın mümkün olmayacağını ifade etmişlerdir. Zira Ahmed b. Yezîd el-Hulvânî (250/) bu noktada "İstiâze lafzı için bir sınır söz konusu değildir dileyen ziyade kılar dileyen de kısaltır" demektedir¹³. Nitekim Ehvâzî Mısır kurrasının Verş'ten yaptıkları nakilde onun istiâze lafzını farklı olarak اعوذ بالله العظيم من الشيطان الرجيم şeklinde okuduğunu naklettiklerini bildirmektedir¹⁴. Verş'ten nakledilen diğer bir istiâze siygasıyla ilgili olarak Hüzeli ise İbn Adî'nin Verş'ten yaptığı nakilde onun bu lafzı اعوذ بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم şeklinde okuduğunu nakletmektedir¹⁵.

Gerek namaz içinde ve gerekse namaz dışında kırâattan önce istiâze'nin okunması müstehaptır. Cumhûr ulemânın görüşü bu yöndedir¹⁶.

⁹ İbnü'l-Bâziş, *Kitâbü'l-iknâ*, I, 153; İbnü'l-Cezerî, age, I, 252.

¹⁰ Dâni, age, 17; İbnü'l-Cezerî, age, I, 252; Sehâvî, age, II, 482; İbrahim el-Marğînî, *en-Nücümü't-tavâli'*, 24.

¹¹ Dâni, age, 17; İbnü'l-Cezerî, age, I, 253; Sehâvî, age, II, 482.

¹² Dâni, age, 17; Ebû Şâme, *İbrâzü'l-meânî min Hirzi'l-emânî*, 64; Dimyâtî, age, I, 20; M.Sâlim Muhaysin, *el-Mühezzeb fi'l-Kirââtü'l-Aşr*, I, 31; amlf., *İrşâdât*, s.21

¹³ İbnü'l-Bâziş, age, I, 149; İbnü'l-Cezerî, age, I, 251; Suyûtî, *el-İtkân, fi ulûmi'l-Kur'ân* (trc. Sakıp Yıldız, H. Avni Çelik), I, 298.

¹⁴ İbnü'l-Bâziş, age, I, 149; İbnü'l-Cezerî, age, I, 250.

¹⁵ İbnü'l-Cezerî, age, I, 250.

¹⁶ İbnü'l-Cezerî, age, I, 257-258; Dimyâtî, age, I, 107.

Sûre başları dışında Kur'ân'dan herhangi bir âyete yalnız istiâze ile başlandığında, bütün kırâat âlimlerine göre iki vecih câizdir ¹⁷:

a) **Vasl**: Bu vecihte istiâze kendinden sonra gelen âyete bitiştirilir. Yani, istiâzenin son harfinin harekesi okunup ara vermeden müteâkip âyete geçilir.

b) **Kat'**: Bu vecihte ise istiâze ile müteâkip âyet ayrı ayrı okunur. Yani, istiâzede durulur, nefes alındıktan sonra okunacak âyete geçilir.

Zikrettiğimiz bu iki vecih - besmele okunmaksızın - Berâe (Tevbe) sûresinin evvelinde de câizdir. Bu noktada da kırâat âlimlerinin ittifakı vardır¹⁸.

Zikrettiğimiz bu vecihlerin uygulamasını şematik olarak şu şekilde göstermemiz mümkün olmaktadır:

(Vasl) اعوذ بالله من الشيطان الرجيم ان الدين عند الله الاسلام

(Kat') اعوذ بالله من الشيطان الرجيم ان الدين عند الله الاسلام

Berâe (Tevbe) sûresinin evvelinde ise:

(Vasl) اعوذ بالله من الشيطان الرجيم براءة من الله ورسوله الى الذين عاهدتم من المشركين

(Kat') اعوذ بالله من الشيطان الرجيم براءة من الله ورسوله الى الذين عاهدتم من المشركين

İstiâze üzerinde vakıf câiz olduğu gibi, onu besmeleye bitiştirerek okumak da câizdir¹⁹. İbnü'l-Cezerî, Ebû Amr ed-Dânî (444/1052)'nin şöyle dediğini nakletmektedir: "İstiâze üzerinde vakıf câiz ise de onu besmeleye bitişirmek evlâdır. Zira istiâze de vakıf, manâ yönünden tamdır. İstiâzenin besmeleye bitiştirilmesinde ise manâ daha tam ve mükemmel olmaktadır²⁰. Aynı görüşte olan İbnü'l-Bâziş(540/1145) şunları ilâve eder: "Yalnız istiâze ile Kur'ân'dan herhangi bir âyete başlanmak istenildiğinde istiâzede vakıf daha uygun olmaktadır"²¹.

¹⁷ İbnü'l-Cezerî, age, I, 257; Kâdî, age, 11; Muhammed Emîn, *Umdetü'l-hallân fî izâhi Zübdetü'l-irfân*, 13 (kenar kayıt); Margînî, age, 25.

¹⁸ Muhaysin, el-Mühezzeb, I, 32.

¹⁹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 257; Dimyâtî, age, I, 108.

²⁰ İbnü'l-Cezerî, age, I, 257.

²¹ İbnü'l-Bâziş, age, I, 154.

II- BESMELE

Besmelenin sûre başlarındaki hükmü ile ilgili olarak Kırâat-ı Aşere imamları gerek Fâtihâ sûresinin ve gerekse Berâe sûresi dışındaki bütün sûrelerin evvelinde besmeleyi okuma hususunda icmâ etmişlerdir²².

Yine kırâat imamları, Nâs sûresinden veya başka bir sûrenin sonundan Fâtihâ sûresine geçişte besmelenin okunmasında da ittifakta bulunmuşlardır²³.

Sûreye ilk âyetinden değil de ilk âyetten sonraki herhangi bir âyetten başlanması durumunda ise besmelenin okunması ya da terki câiz olmakta; bu iki hüküm arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır²⁴.

Bütün kırâat imamları Enfâl sûresi ile Berâe sûresi arasında besmelenin terkedilmesi²⁵ hususunda da icma etmişlerdir²⁶.

Berâe sûresinin dışında herhangi bir sûreye başlandığı zaman, bütün kırâat imamlarına göre dört vecih câizdir. Bu vecihlerden her hangi birini okumak yeterli olmaktadır²⁷. Bu vecihler:

a- **Vasl-ı Kül:** İstiâzeyi besmeleye, besmeleyi de sûrenin ilk âyetine bitiştirmek.

b- **Kat'-ı Kül:** İstiâze ve besmelede vakıf yapıp, sûrenin ilk âyetini okumak.

c- **Kat'-ı evvel mea' vasli's-sânî:** İstiâzede vakfedip besmeleyi ilk âyete bitiş-

²² Dâni, age, s.18; İbnü'l-Cezerî, age, I, 263; Dimyâtî, age, I, 119; Pâluvî, age, s.6; Kâdî, age, s.11; Muhaysin, age, I, 33.

²³ İbnü'l-Cezerî, age, I, 263; Dimyâtî, age, I, 119.

²⁴ İbnü'l-Cezerî, age, I, 251.

²⁵ Kaynaklarda bu iki sûre arasında besmelenin yazılmaması ve buna bağlı olarak da okunmaması hususunda bir takım illetler ileri sürülmektedir, önemli gördüğümüz ikisini burada ele alalım: Bir rivâyette İbn Abbâs Hz. Ali'ye Tevbe sûresinin evvelinde besmelenin yazılmayıp sebebini sorduğunu Hz. Ali'nin de cevaben "besmele emândır, bu sûre ise kitâl âyetlerini ihtiva etmektedir" dediğini nakletmektedir. (Bkz. Sâbûnî, Safvetü't-Tefâsîr, I, 519) Bir başka rivâyette aynı soruyu Hz. Osman'a soran İbn Abbas ondan şu cevabı alır: "Hz. Peygamber (s.a.v.) nazil olan âyetlerin yeri ve yazılması konularında açıklamalarda bulunurdu. Tevbe sûresinin Enfâl sûresinden olup olmadığına dair bir açıklamada bulunmadan irtihâl etti. Ben de bu sebeple aralarında besmele yazmadım. (Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl fi vücûhi't-te'vîl*, II, 171)

²⁶ Dâni, age, 17; İbnü'l-Cezerî, age, I, 264.

²⁷ Kâdî, age, 10; Muhaysin, age, I, 32; amlf, *İrşâdât*, 20; Marğînî, age, 33.

tirerek okumak.

d- Vasl-ı evvel mea' kat'ı's-sânî: İstiâzeyi besmeleye bitıştırıp besmelede vakıf yapmak ve müteâkip âyeti okumak. Şimdi açıklamaya çalıştığımız bu şekilleri şema ile gösterelim:

اعوذ بالله — بسم الله الرحمن الرحيم — الحمد لله رب العالمين
----- وصل كل ----- وصل كل -----
----- قطع كل ----- قطع كل -----
----- قطع اول ----- وصل ثاني -----
----- وصل اول ----- قطع ثاني -----

Sûre ortalarından istiâze ve besmele ile okunmak istendiğinde de yine bu dört vecih câiz olmaktadır²⁸. Ancak sûre ortalarında besmele terkedilip yalnız istiâze ile kırâata başlandığında sadece “vasl” ve “kat” vecihleri caiz olmaktadır. Çünkü burada besmelenin okunup okunmaması câizdir ve yukarıda belirttiğimiz gibi kırâat alimleri bu noktada herhangi bir tercihe de gitmemişler, besmelenin alınıp alınmaması arasında fark görmemişlerdir²⁹.

Berâe sûresinin ilk âyetlerinin dışındaki âyetlerinden kıraata başlarken besmelenin okunup okunmaması hususunda kırâat alimleri arasında mutlak bir ittifak söz konusu değildir³⁰. Cumhûr bu gibi yerlerde besmelenin ihtiyârî olduğu fikrinde iken bir kısım kırâat alimi bu noktada da Berâe sûresini diğer sûrelerden farklı telakkî etmişler; “sûre ortasının hükmü sûre evvelinin hükmüne bağlıdır” prensibinden hareketle, Berâe sûresi ilk âyetinden sonraki herhangi bir âyetinden itibaren okunmak istendiğinde de besmelenin okunmayacağını ifade etmişlerdir³¹. İbnü'l-Cezerî bu noktada şunları söylemektedir:” Diğer sûrelerin ilk âyetinden sonraki herhangi bir âyetinde besmelenin terkedilmesine kail olanlar Berâe sûresinin ortasında da besmeleyi almazlar. Zirâ sûre ortasındaki besmele, (hüküm itibarıyla) sûre evveline tabidir. Söz konusu sûrenin evvelinde besmele câiz olmadığına göre,

²⁸ Muhammed Emin, age, 13; Kâdî, age, 11.

²⁹ Dâî, age, 18; İbnü'l-Cezerî, age, I, 265; Dimyâtî, age, I, 121; Muhammed Emin, age, 12; Muhaysin, age, I, 33.

³⁰ İbnü'l-Cezerî, age, I, 266.

³¹ Dimyâtî, age, I, 121; Muhaysin, age, s.21.

ilk âyeti dışındaki âyetlerinde de câiz değildir³².

Besmeleyi kendinden önceki âyete bitiştirip besmelede vakfetmek câiz olmadığı gibi, aynı şekilde besmeleyi de kendinden sonraki âyete bitişirmek câiz değildir. Çünkü besmelenin mahalli iki ayet arası olmayıp sûre evvelidir³³. Buraya kadar zikrettiğimiz hükümlerle ilgili olarak Verş rivâyetinde de herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Zîra bu vecihler de kırâat imamları ittifakta bulunmuşlardır.

Besmelenin iki sûre arasındaki durumu ise farklılık arzetye, yukarıda Kırâat-ı Aşere imamları ile ilgili olarak ele aldığımız icmâ burada mevcut bulunmamaktadır. Verş rivâyetinin bu noktadaki hüküleri ise şöyledir.

Verş Isbahânî tarîkinden gelen rivâyetinde Berâe hariç iki sûre arasını besmele ile ayırmıştır³⁴.

Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde ise Besmele, Sekt ve Vasil olmak üzere üç vecih almaktadır³⁵. Bütün bu hükümler ikinci sûrenin Kur'ân tertibinde birinci sûreden önce bulunması şartıyla söz konusu olmaktadır. Şayet zikrettiğimiz bu şarta muhalif olarak ilk sûre tertib itibariyle ikinci sûreden sonra geliyor ve bu iki sûre arasında da bir geçiş söz konusu oluyorsa (Kehf sûresinin son ayeti ile Yûnus sûresinin ilk âyetleri bir arada ve Kehf sûresi önce olarak okunuyorsa) bu durumda Ezrak tarîki için geçerli olan Sekt ve Vasil vecihleri caiz olmayıp, Verş'in her iki tarikten gelen rivâyetinde de sadece Besmele vechi mümkün olmaktadır³⁶.

Verş'in Ezrak tarîkinden gelen rivâyetiyle ilgili olarak edâ ehlinde bir kısım kırâat alimi, Müddessir-Kıyâme, İnfitâr-Tatfif, Fecr-Beled, Asr-Hümeze sûreleri arasında sekt vechinin olmayıp besmele ve vasil vecihlerinin söz konusu olduğunu nakletmişlerdir³⁷. Ancak muhakkık kırâat alimlerinden çok kimse, sûreler arasında böyle bir ayırımı nakletmemekte ve söz konusu sûreler arasında sekt vechini terketmenin herhangi bir nakle dayanmayıp tamamen ihtiyârî olduğunu ifade

³² İbnü'l-Cezerî, age, I, 266.

³³ Dimyâtî, age, I, 122.

³⁴ Kâdî, age, s.13.

³⁵ Marğîni, age, 27.

³⁶ Kâdî, age, s.13

³⁷ Kâdî, age, s.13; Marğîni, age, 28.

etmektedirler³⁸. Nitekim Şâtîbî bunu şu ifadeleriyle dile getirmektedir³⁹:

وسكتهن المختار دون تنفس وبعضهم في الاربع الزهر بسماً
لهم دون تنفس

Bütün bu bilgiler doğrultusunda Verş'in her iki tarikten gelen rivâyetinde iki sûre arası için bir takım vecihler söz konusu olmakta, bunlardan üçünde her iki tarikten gelen rivâyetler ittifak etmekte, iki vecihde de Ezrak Verş'ten rivayetinde münferid olarak nakilde bulunmaktadır.

1- Her iki tarîkin de ittifakta bulunduğu vecihler:

a- **Vasl-ı kül**: Okunan sûrenin sonunu besmeleye, besmeleyi de okunacak olan sûrenin başına bitiştirmek.

b- **Kat'ı evvel mea vasli's-sânî**: Okunan sûrenin sonunda vakfedip, besmeleyi okunacak sûreye bitiştirmek.

c- **Kat'-ı kül**: İlk sûrenin sonunda ve besmelede vakfetmek sûretiyle diğer sûreye başlamak.

Bu vecihleri şematik olarak şu şekilde göstermek mümkündür

ولا الضالين — بسم الله الرحمن الرحيم — الم
----- وصل كل ----- وصل كل
----- قطع اول ----- وصل ثاني
----- قطع كل ----- قطع كل

Zikrettiğimiz bu üç vecih sûre aralarında besmeleyi alan bütün kırâat imamı için geçerli olmaktadır. Verş her iki tarîkinden gelen rivâyetinde de besmele vechini aldığından, bu noktada Ezrak ve Isbahânî tarikleri arasında bir ittifak söz konusu olmuştur.

2- Ezrak'ın Verş'ten münferid rivâyet ettiği vecihler:

a- **Vasl bilâ besmele**: Besmele okunmaksızın ilk sûrenin sonunun ikinci

³⁸ Mekkî, age, I, 18; İbnü'l-Cezerî, age, I, 261.

³⁹ Şâtîbî, *Hurzü'l-emânî ve vechü't-tehânî*, 9; Ebû Şâme, age, 66-67. (Anlamı: Bu sûreler arasında muhtar olan sekt vechidir, bazıları ise besmele ile okumuşlardır, fakat bunlar nassa dayanmamaktadırlar).

sûrenin evveline vasl edilmesidir.

b- Sekt bilâ besmele: Besmele okunmaksızın ilk sûrenin sonunda nefes almamak sûretiyle sekt (okumayı kesmek) yapıp akabinden ikinci sûrenin evvelini okumaktır.

ولا الضالين — الم ...

----- وصل بلا بسملة -----

----- سكت بلا بسملة -----

Bu vecihler tertîb itibarıyla birbiri ardısıra gelen sûreler için câiz olduğu gibi, aralarında başka sûreler bulunan sûreler bir arada okunmak istendiğinde de câiz olmaktadır⁴⁰.

Yalnız Enfâl sûresi ile Tevbe (Berâe) sûresi arası bu noktada istisnâî hüküm arz etmektedir. Verş de dahil bütün kırâat imamları söz konusu iki sûre arasında şu üç vechin câiz olduğu noktasında da ittifak halindedirler⁴¹:

a- Vasl: Sûre (Enfâl) sonunu diğer sûreye (Tevbe) bitiştirmek.

b- Vakf: İlk sûrenin (Enfâl) sonunda durup nefes aldıktan sonra ikinci sûreye (Tevbe) geçmek.

c- Sekt: İlk sûre (Enfâl) sonunda çok kısa bir süre nefes almasızın durup, sonra diğer sûreye (Tevbe) geçmek.

Aynı vecihler Enfâl sûresi dışında herhangi bir sûreden Tevbe sûresine geçişte de geçerli olmaktadır⁴² ve belirttiğimiz gibi bu vecihlerin hiç birinde besmele alınmamaktadır.

III- MED ve KASR

Bu bölümde med ve kasrın geniş tarifleri, med çeşitleri ve sebepleri gibi konulardan⁴³ ziyade muttasıl, munfasıl, lâzımî ve ârizî medlerin Verş rivayetindeki

⁴⁰ İbnü'l-Cezerî, age, I, 270; Kâdî, age, s.12.

⁴¹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 269; M. Emin, age, s.204; Marğînî, age, 31.

⁴² İbnü'l-Cezerî, age, I, 270.

⁴³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Karaçam, İsmail, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okuma Kaideleri*, 247 vd.; Çetin, Abdurrahman, age, 71 vd.

durumunu açıklamaya çalışacağız.

Kelime olarak uzatmak, ziyade etmek ve çekmek⁴⁴ manalarına gelen med, tecvîd ıstılahında med harfleri dediğimiz (ي، و، ا)'den herhangi birinin kelimedede sâkin olarak bulunması ile bunlardan önce gelen harfin bir miktar uzatılması anlamına gelmektedir⁴⁵. Ancak zikrettiğimiz med harflerinden önce gelen harfin medli olarak okunabilmesi için bu med harflerinin sâkin olması ve (و)'dan önceki harfin zamme, (ي)'dan önceki harfin kesre, (ا)'den önceki harfin de fetha harekeye sahip olması şarttır⁴⁶.

Meddin zıddı olan Kasr ise lügatta habsetmek, men'etmek, kısa yapmak manalarına gelir⁴⁷. Tecvîd ıstılahında ise med harfine ziyâde yapmaksızın Tabî Med'di bulunduğu hal üzere bırakmaktır⁴⁸.

Med, aslî ve fer'î olmak üzere ikiye ayrılır⁴⁹. Aslî med, med harfinden ayrılmayan meddir ki, buna “tabî med” de denir. Aslî meddin bir elif miktarı uzatılması noktasında kırâat alimleri arasında herhangi bir ihtilaf vârid değildir⁵⁰.

Medd-i fer'î ise bir sebebe bağlı olarak aslî med üzerine yapılacak ziyade ile meydana gelen meddir⁵¹. Aslî med üzerine bir ilâvenin olabilmesi için gerekli olan sebebe de “sebebi med” denmektedir. Sebeb-i medler de hemze ve sükûn olmak üzere iki tanedir⁵².

Şimdi fer'î medd çeşitleri açısından Verş rivâyetinin özelliklerini tahlîl etmeye çalışacağız.

⁴⁴ Bkz. Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, II, 19-20.

⁴⁵ İbnü'l-Cezerî, age, I, 313.

⁴⁶ İbnü'l-Cezerî, age, I, 313.

⁴⁷ Bkz. Âsım Efendi, age, II, 630.

⁴⁸ İbnü'l-Cezerî, age, I, 313.

⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fi İlmi't-Tecvîd*, 173.

⁵⁰ Ebû Şâme, age, 113.

⁵¹ İbnü'l-Cezerî, age, 173.

⁵² İbnü'l-Cezerî, age, 173; amlf, *en-Neşr*, I, 313.

A- Medd-i Muttasıl⁵³:

Kırâat alimleri medd-i muttasılın meddinin, aslî med üzerine ziyade ile olacağına ittifak etmişler⁵⁴; bunun illetini ise şu şekilde belirtmişlerdir⁵⁵.

1- Med harfi zayıf, sebep-i med olan hemze ise kuvvetli ve telaffuzu zordur. Hemzeye nisbetle med harfindeki bu zayıflığı gidermek ve med harfini kuvvetlendirmek için aslî med üzerine ziyade gerekmektedir.

2- Hemzeyi sahip olduğu bütün sıfatlarıyla birlikte hakkıyla telaffuz edebilmek için de yine aslî med üzerine ziyade gerekmektedir.

İbnü'l-Cezerî bu noktada "Muttasıl meddin kasırla okunup okunmadığı meselesini iyice araştırdım ve netice olarak ne mütevâtir ne de şaz kırâatlardan birinde bu şekil bir nakle rastladım. Muttasıl med ile ilgili kırâat alimlerinin ihtilaf ettiğini tesbit ettiğim tek nokta, meddin miktarındaki ihtilaf; yoksa başka bir farklılık mevcut değildir" dedikten sonra medd-i muttasılda aslî med üzerine yapılan ziyâdenin meşrûiyetini gösteren ve İbn Mesûd (r.a.)'den naklonulan haberi⁵⁶ zikretmektedir⁵⁷.

Medd-i muttasıldaki ihtilaf hususunda kırâat alimleri farklı gruplara ayrılmışlardır:

1- Bir kısım kırâat alimi (Irak ve Mağrib kurRâsının ekserisi) medd-i muttasılda bütün kurrâ için med harfinin işba'⁵⁸ ile okunması şeklinde tek vecih olduğunu söylemişlerdir. Bu hüküm için Arap dilinin med harfini kullanım tarzına riayet etmek ve meddin miktarında mübalağada bulunmamak şeklinde iki şart

⁵³ Medd-i Muttasıl, med harfi ile sebebi medden hemzenin aynı kelime içinde yanyana bulunması sebebiyle meydana gelen meddir; örnek: جاء.

⁵⁴ Dâni, age, s.30.

⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, age, I, 313-314.

⁵⁶ Bu Hadîse göre, İbn Mesûd (r.a.) bir şahsa Tevbe sûresinin 60. âyetini okutuyordu. Bu şahıs medlere dikkat etmeden okuyunca, İbn Mesûd (r.a.) ona müdahale etmiş; Rasûlullah (s.a.v.) 'in kendisine med ile okuttuğunu söylemiş ve med ile okumuştur. İbnü'l-Cezerî, bu hadisin ricâlinin sıhhatli olması dolayısıyla med konusunda büyük bir delil olduğunu söylemektedir (Bkz:İbnü'l-Cezerî, *En-Nesr*, I, 315-316).

⁵⁷ İbnü'l-Cezerî, age, I, 315-316.

⁵⁸ İşba' ıstılahta "altı harekenin telâffuzu süretiyle miktarı tayin edilen ve kırâat alimlerinin "tûl" med ölçüsünden fazla olarak takdir ettikleri miktar nisbetindeki meddir. (Bkz. Kâdî Abdülfettâh, *el-Vâfi fî şerhi's-Şâtibiyye*, s.81.)

belirtmişlerdir⁵⁹.

2- Bir kısım kırâat alimi de medd-i muttasıldaki med miktarının iki, üç, dört ve beş elif olmak üzere dört mertebe olduğunu söylemiştir⁶⁰. Bu görüş sahiplerine göre,

Beş elif - Hamza ve Ezrak tarîkinden Verş ve Ahfeş tarîkinden İbn Zekvân.

Dört elif - Âsım

Üç elif - Ahfeş tarîkinden İbn Zekvân hariç İbn Âmir, Kisâî, Halef.

İki elif -Kâlûn, Isbahânî tarîkinden Verş, İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Ca'fer, Ya'kûb.

3- Bir diğer grup ise medd-i muttasıldaki med miktarının üç ve beş elif olmak üzere iki mertebeden ibaret olduğunu söylemiştir⁶¹. Bu anlayışa göre;

Beş elif - Hamza, Ezrak tarîkinden Verş, Ahfeş tarîkinden İbn Zekvân.

Üç elif - Hamza, Ezrak tarîkinden Verş, Ahfeş tarîkinden İbn Zekvân'ın dışındakiler.

Verş rivâyetinin Ezrak tarîkinde medd-i muttasıldaki med mertebeleri noktasında kırâat alimleri ittifak halindedir. Bütün kırâat alimleri Ezrak için işba' vechini nakletmişlerdir⁶². Bu kırâat alimleri arasında şu isimleri zikredebiliriz⁶³:

İbn Bellîme (514/1120), Ebû Amr ed-Dânî (444/1052), İbn Hayrûn el-Attâr el-Bağdâdî (539/1144).

Verş rivâyetinin Isbahânî tarîkinde ise kırâat alimleri medd-i muttasılda iki, üç, beş elif olmak üzere üç vecih nakletmektedirler⁶⁴.

1- İki elif vechini nakledenler:

Ebü'l-Alâ el-Hemezânî (569/1173); İbn Şîta (405/1014); Ebû Amr ed-Dânî (444/1052)

⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 316; Dimyâtî, age, I, 158.

⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, age, I, 316; Dimyâtî, age, I, 158.

⁶¹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 317; Dimyâtî, age, I, 159.

⁶² İbn Ğalbûn, age, I, 107.

⁶³ Yûsuf Efendi Zâde, *Risâletü'l-Meddât*, 179.

⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, age, I, 316; Yûsuf Efendi, age, 179

2- Üç elif vechini nakledenler:

Yûsuf b. Ali el-Hüzeli (465/1072)

3- Beş elif vechini nakledenler:

Tavassut vechini nakledenlerin dışındaki bütün kırâat alimleri beş elif vechinin naklinde ittifak etmişlerdir.

B- Medd-i Munfasıl⁶⁵

Medd-i Munfasılın meddinde kırâat alimleri ihtilaf etmişlerdir⁶⁶. İbn Kesîr ve Ebû Ca'fer sadece kasr vechi ile okurken Kâlûn'un her iki tarîki, Verş'in İsbahânî tarîki, Ebû Amr'ın her iki rivayeti, Hişâm'ın Hulvânî tarîki, Hafs'ın Amr b. Sabbâh tarîki ve Ya'kûb kırâatında medd-i munfasılın meddi ile ilgili nakillerde ihtilaf hasıl olmuştur⁶⁷.

Verş rivayetinin Ezrak tarîkinde medd-i muttasıl olduğu gibi medd-i munfasıl da beş elif vechi kırâat alimlerinin ittifakıyla nakledilmektedir⁶⁸. Bu noktada İsbahânî tarîkinden gelen Verş rivayetiyle ilgili olarak yapılan nakillerin farklılık arzettiğini yukarıda ele almıştık. Şimdi bu farklı vecihleri ve bu vecihleri nakleden kırâat alimlerini belirtelim⁶⁹:

1- Bir elif vechini nakledenler:

İbn Mücâhid (324/935); İbn Mihrân el-İsbahânî (381/991); İbn Süvvâr (496/1102); Ebû'l-İzz el-Kalânî (521/1127); Ebû Amr ed-Dânî (444/1052).

2- İki elif vechini nakledenler:

İbn Şîta (405/1014); Ebû'l-Alâ el-Hemezânî (569/1173); Sibtü'l-Hayyât

⁶⁵ Med harflerinden birisi ile sebebi medden hemzenin, med harfi ilk kelimenin sonunda sebebi med ise ikinci kelimenin evvelinde olmak üzere yanyana bulunurlarsa bu meddè munfasıl med denir. İki kelimeyi birbirinden ayırdığı için "meddû'l-fasl" veya "meddû'l-adl", med sebebiyle iki kelime tek kelime olarak itibara alındığı için "meddû'l-i'tibâr", aslî med üzerine ilave olup olmayacağına ihtilaf olunduğu için de "meddû'l-câiz" de denilmektedir. (Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neyr*, I, 319)

⁶⁶ Dâni, age, 30; İbnü'l-Cezerî, age, I, 321-326; Dimyâtî, age, I, 159-161.

⁶⁷ İbnü'l-Cezerî, age, I, 321; Dimyâtî, age, I, 160.

⁶⁸ Yûsuf Efendi, age, 179.

⁶⁹ Dâni, age, 30; İbnü'l-Cezerî, age, I, 321-324.

(541/1146)

3- Üç elif vechini nakledenler:

İbnü'l-Fehhâm es-Sekalî (516/1122); Yûsuf b. Ali el-Hüzelî (465/1072)

İsbahânî tarîki ile ilgili olarak kırâat alimleri tarafından ihtilafla nakledilen bu vecihleri şu şekilde şematize etmemiz mümkün olmaktadır:

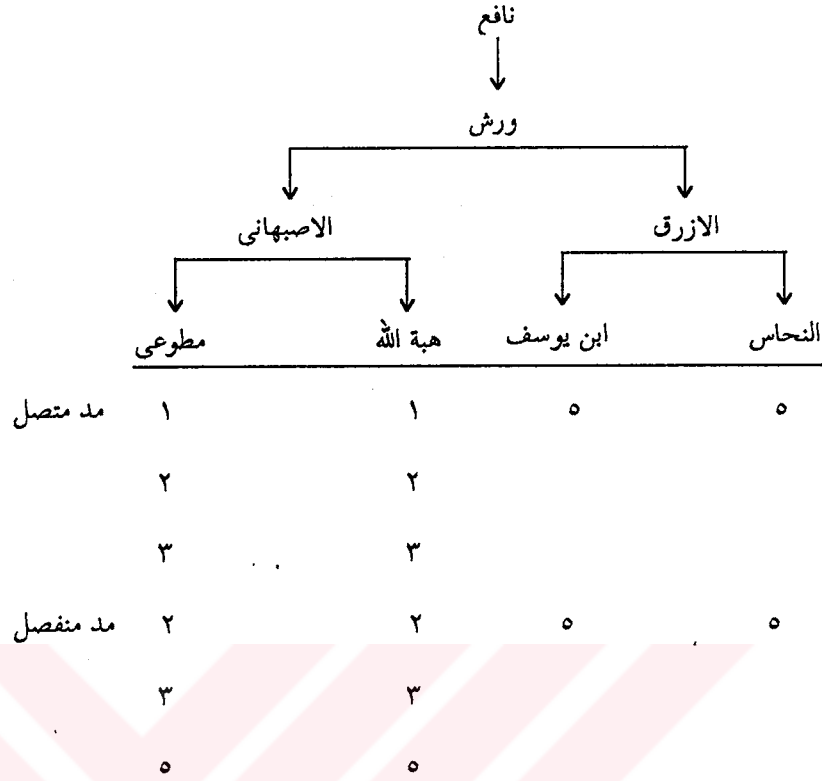
مد متصل	مد منفصل
۲	۱
۳	۲
۵	۳

İsbahânî tarîkinde medd-i munfasıl ile medd-i muttasıl aynı cümle içinde bir araya gelirlerse bu durumda aşağıdaki şekillerde uygulama gerçekleştirilir:

مد متصل	مد منفصل
۵ ، ۳ ، ۲	۱
۵ ، ۳	۲
۳	۳
مد منفصل	مد متصل
۲ ، ۱	۲
۳ ، ۱	۳
۳ ، ۱	۵

Verş'in her iki tarîkden gelen rivâyetiyle ilgili olarak kırâat alimleri tarafından nakledilen medd-i muttasıl ve medd-i munfasıl med mertebelerini ise şematik olarak şu şekilde belirtmemiz mümkündür⁷⁰:

⁷⁰ Pâluvî, age, 175.

C- Medd-i Lâzim⁷¹

Med harflerinden birisi ile med sebebi olan lâzim sükûn⁷² yanyana bulunurlarsa lâzim med meydana gelmektedir. Bu isimle anılmasının sebebi, bütün kırâat alimlerinin lâzim meddin med ile okunmasında ittifak etmeleri ya da med sebebi olan sükûnun, kelimenin hem vasıl hem de vakıf halinde sabit kalması ve düşmemesidir⁷³.

Lâzim med hem kelimede hem de harfte bulunabilmekte, her iki durumda da idğamlı (müsakkal) veya idğamsız (muhafter) şekiller altında olabilmektedir.

Kısaca genel özelliklerini arzetmeye çalıştığımız lâzim med, bütün kırâat imamları tarafından aslî med üzerine üç elif med ilave edilmek sûretiyle dört elif miktarı med ile okunmuştur. Bazı eserlerde, lâzim meddin miktarının “üç elif” olduğu şeklindeki rivâyette, yalnız aslî med üzerine yapılan ziyâde nazarı îtibara

⁷¹ Bu med çeşidine "Medd-i Adl" de denmektedir. (Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 317)

⁷² Vakf ve vasl halinde düşmeyen ve sabit kalan sükûndur. (Bkz. Dimyâtî, *İthâf*, I, 165)

⁷³ İbnü'l-Cezerî, *age*, I, 317

alınmış; aslî med ise hesaba katılmamıştır.

Genel olarak durum böyle olmakla birlikte, İbnü'l-Cezerî, bu noktada Ebü'l-Fahr Hâmid b. Ali el-Câcânî'nin "Hilyetü'l-Kurrâ" isimli eserinde Ebû Bekr b. Mihrân'dan yaptığı naklin dışında hiç bir ayrılık olmadığını ve bu noktada kırâat alimlerinin icmâi bulunduğunu söylemektedir⁷⁴. İhtilafî nakleden İbn Mihrân'ın haberinin muhtevası "bir kısım muhakkik alimin lâzîm meddi dört elif miktarı okuduğu, üç elif miktarı okuyanların da bulunduğu, hatta hadr ile okuyanların iki elif okudukları"⁷⁵ şeklindedir.

Lâzîm meddin med miktarıyla ilgili olarak küçük çaptaki bu ihtilaflara rağmen çoğunluğun ölçüsü med miktarının aslî med üzerine üç elif ziyade kılınmak sûretiyle dört elif miktarı olduğu şeklindedir⁷⁶ ve Verş rivâyetinde de bu ölçüye muhalif bir haber vârid değildir.

Lâzîm medde konu olan kelimenin idğamlı ya da idğamsız olmasının yukarıda ele aldığımız hükümde herhangi bir değişiklik yapıp yapmayacağı hususunda ise, bir kısım kırâat alimi idğamlı kelimenin medinde idğamsıza nazaran bir ziyâdelik bulunduğunu söylemişse de cumhur her iki tür kelimenin lâzîm medle okunuşunda herhangi bir farklılığın olmaması gerektiğini; zira bu iki durumda da med sebebinin aynı olduğunu ve bu açıdan bir farklılığın olmaması dolayısıyla da hükümde de farklılığın söz konusu olmayacağını ifade etmiştir⁷⁷.

D- Medd-i Ârız

Ârız med,⁷⁸ med harflerinden sonra ârız sükûnun⁷⁹ gelmesi dolayısıyla meydana gelen med çeşididir⁸⁰.

⁷⁴ İbnü'l-Cezerî, age, I, 317.

⁷⁵ İbnü'l-Cezerî, age, I, 317.

⁷⁶ M. Emin, age, 16.

⁷⁷ İbnü'l-Cezerî, age, I, 318; Dimyâtî, age, I, 166.

⁷⁸ Buna "Câiz Med" de denmektedir. (Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 335)

⁷⁹ Ârız sükûn 1-Vakf 2- İdğam olmak üzere iki sebebe bağlı olarak meydana gelmektedir. Vakf sebebiyle olan, bütün kırâatlar için geçerli olmakla birlikte, idğam sebebiyle olan ârız sükûn sadece Ebû Amr kırâatının ikinci râvîsi olan Sûsî rivâyetinde söz konusu olmaktadır.

⁸⁰ İbnü'l-Cezerî, age, I, 335.

Ârız med konusunda kırâat imamı üç vechi caiz görmüşlerdir ki bunlar da işba' (tûl), tevassut ve kasr vecihleridir⁸¹.

Bu vecihlerden tûl vechinin, lâzım medde her bir kurrânın alması gereken en uzun med miktarı (mertebe) ile bu mertebenin bir aşağısı arasında bir seviyede olacağı belirtilmektedir⁸². Bazı kaynaklarda tûl vechi dört elif⁸³, bazılarında ise üç elif⁸⁴ olarak takdîr edilmektedir. Diğer iki vecihten tevassut üç elif, kasr ise bir elif miktarında bir med olarak zikredilmektedir⁸⁵.

Verş rivâyetinde, ârız meddin hükmünün sadece işba' (tûl) vechi olduğu⁸⁶ bir kısım kırâat alimi tarafından ifade edilmiş olsa da İbnü'l-Cezerînin de belirttiği gibi sahîh olan yukarıda zikrettiğimiz üç vechin de Verş rivâyeti için de câiz olduğudur⁸⁷.

E- Medd-i Lîn

Medd-i lîn, kendilerinden önceki harfin harekesi fetha olan lîn harflerinden (ي، ي) sonra sebeb-i medden hemze veya sükûn olması durumlarında meydana gelen med çeşididir. Belirttiğimiz bu lîn harflerinin med harfi sayılıp sayılmaması noktasında kırâat alimleri arasında farklı anlayışlar söz konusu olsa da bu harfler de diğer med harfleri hükmünde kabul edilmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi medd-i lîn'de iki med sebebinden bahsetmemiz mümkün olmaktadır ki bunlar hemze ve sükûndur. Ancak kırâat alimleri arasında her ikisinin de med sebebi sayılıp sayılamayacağı noktasında farklı telakkîler meydana gelmiş; sükûn'un med sebebi oluşunda ittifak hasıl olmakla birlikte, hemze için aynı ittifak gerçekleşmemiş ve Verş bu noktada münferid kalmıştır. Bu bakımdan konuyu her iki med sebebi açısından farklı maddeler altında ele almaya çalışacağız:

⁸¹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 335.

⁸² İbnü'l-Cezerî, age, I, 336.

⁸³ Pâluvî, age, 9.

⁸⁴ Kâdî, age, 13.

⁸⁵ İbnü'l-Cezerî, age, I, 336.

⁸⁶ İbnü'l-Cezerî, age, I, 335.

⁸⁷ İbnü'l-Cezerî, age, I, 336.

1- Lîn harfleri olan (ي، ر، ي)'dan sonra med sebebi olan hemzenin gelmesi ve hemze ile bu harflerin aynı kelimedede yanyana bulunuyor olması: Bu durumda sadece Ezrak tarîkinden gelen Verş rivâyetinde farklılık söz konusu olmakta, Hamza dışındaki diğer Kurrâ vasıl halinde bu durumu med sebebi saymıyarak kasırla okumaktadır.

Zikri geçen bu durumda Verş'in Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde tûl ve tevassut şeklinde iki vecih söz konusu olmaktadır⁸⁸. Kıraat alimleri tûl vechini, munfasıl ve muttasıl medde kıyasla beş elif olarak takdir etmişler; tavassut vechinin ise bundan daha aşağı bir mertebe olduğunu belirtmişlerdir⁸⁹.

Yukarıda hemzenin medd-i lîn'de med sebebi sayılması için hemze ile lîn harfinin yanyana bulunması şartını zikretmiştik. İşte bu şarta bağlı olarak, hemze ile lîn harfi arasında fâsıla bulunması dolayısıyla ⁹⁰خلو الي ve ⁹¹ابني ادم kelimelerinde Verş med yapmamaktadır.

Zikrettiğimiz şarta uymakla birlikte kıraat alimleri Verş'in Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde bu konuda bir takım istisnalar nakletmişlerdir. Bu istisnâ hallerden bir kısmının istisnâ oluşu ile ilgili rivâyetler ittifak halindedir⁹², ki bunlar da ⁹³موتلا ve ⁹⁴المؤودة kelimeleridir. İstisnâ oluşu ile ilgili olarak gelen nakillerin farklılık arzettiği kelime ise ⁹⁵سوات kelimesidir ve bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de farklı zamirlerle birlikte geçmektedir. Bu kelimeyle ilgili olarak Verş'ten nakilde bulunan bir kısım kırâat alimi bunun istisnâ olmadığını naklederken, cumhûr yukarıda ele aldığımız iki kelime gibi bunun da istisnâ olduğunu nakletmiştir⁹⁵. İbnü'l-Cezerî bu noktada devreye girerek” Ben bu tür kelimelerle ilgili olarak Verş'ten işba' vechini nakledenlerden olup da ⁹⁶سوات kelimesini istisnâ etmeyi görmedim” demektedir⁹⁶.

⁸⁸ Marğînî, age, 59.

⁸⁹ Marğînî, age, 59.

⁹⁰ Bakara 2/14.

⁹¹ Mâide 5/27.

⁹² Marğînî, age, 60.

⁹³ Kehf 18/58.

⁹⁴ Tekvîr 81/8.

⁹⁵ Marğînî, age, 60.

⁹⁶ İbnü'l-Cezerî, age, I, 347

Diğer bir kısım kırâat alimi de merfû, mensûb ve mecrûr her üç haldeki شى kelimesi dışında hiç bir kelime için tûl ve tevassut vechinin mümkün olmayacağını ve diğer bütün kelimelerin medd-i lîn hükmünde olmadığını ifade etmekte ise de bununla ilgili olarak Verş'ten nakilde bulunan kırâat alimlerinin cumhuru yukarıdan beri ele almaya çalıştığımız ve üç istisnasını zikrettiğimiz hükmü nakletmekte ve uygulama da buna bağlı olarak gerçekleşmektedir⁹⁷.

2- Lîn harflerinden sonra med sebebi olan sükûnun gelmesi durumu: Bu durum da sükûnun ârizî ve lâzimî olması hasebiyle iki yönden ele alınmaktadır. Lîn harflerinden sonra gelen sükûnun lâzım sükûn olması halinde bütün kırâat alimlerine göre tûl ve tevassut olmak üzere iki vecih câizdir⁹⁸. Tûl dört elif, tevassut ise üç elif miktarında bir meddir. Meryem sûresinin başındaki كهيعص ile Şûrâ sûresinin evvelindeki عسق mukattaa harflerinde geçen (عين) lafzı, medd-i lînin bu bölümünün tek örneğini teşkil etmektedir.

Lîn harfini takip eden sükûnun ârizî sükûn olması durumunda ise tûl, tevassut ve kasr olmak üzere üç vecih câiz olmaktadır⁹⁹.

F- Medd-i Bedel

Med harfi hemzeden sonra gelip ve ikisinin yazıda yanyana bulunması durumunda meydana gelen medde medd-i bedel denir¹⁰⁰. Verş'in Ezrak tarîkinden gelen rivayetinde bu tür medler aslî med üzerine ziyâde kılınmak suretiyle okunur¹⁰¹.

Bu noktada hemzenin şu farklı şekiller altında bulunması mümkündür ve bu farklılık yukarıda zikrettiğimiz hükme tesir etmemektedir.

1- Hemze teshîl, ibdâl, hazfe uğramamış hakîkî bir hemze olabilir. (أمنوا)

2- Teshîle uğramış hemze olabilir. (جاء آل لوط)

3- Harekesi önceki harfe nakledilmiş olan bir hemze olabilir. (الأخرة)

⁹⁷ İbnü'l-Cezerî, age, I, 347-348.

⁹⁸ M. Emin, age, s.16-17; Marğînî, age, 63.

⁹⁹ Marğînî, age, 64; Muhaysin, age, 26.

¹⁰⁰ Marğînî, age, 53.

¹⁰¹ Dâni, age, 31; İbnü'l-Cezerî, age, I, 339; Dimyâtî, age, I, 161; Marğînî, age, 53.

Bu tür medlerin Vers'in Ezrak tarîkinden gelen rivayetinde aslî med üzerine ilave medle okunacağını İbn Süfyan, Mekkî, Mehdevî, İbn Şurayh, Hüzeli, Huzâî, İbn Bellîme, Ehvâzî, Husarî, Ebû Tâhir b. Halef, İbn Fehhâm, Ebû Amr ed-Dânî gibi kırâat alimleri nakletmişlerdir¹⁰². Ancak yapılan nakiller meddin miktarı hususunda farklılık arz etmektedir¹⁰³.

1- Tûl (beş elif) vechini nakledenler: Yukarıda ismini zikrettiğimiz kırâat alimlerinin ekserisi muttasıl ve munfasıl medle medd-i bedel arasında bir ayırıma gitmemişler, aynı hükümde olduklarını beyan etmişlerdir¹⁰⁴.

2- Tevassut (üç elif) vechini nakledenler: Ebû Amr ed-Dânî, İbn Bellîme, Ebû Ali el-Harrâs bu vechi nakleden kırâat alimleridir.

3- Kasr (bir elif) vechini nakledenler: Tâhir b. Ğalbûn, İbn Bellîme.

Farklı mertebelerde olmakla birlikte Ezrak tarîkinde medd-i bedelin tabî med üzerine ziyade medle okunacağını nakleden kırâat alimleri, bunun bazı istisnaları olduğunda ittifak etmişlerdir¹⁰⁵. Kırâat alimlerinin istisna oluşunda ittifak ettiği bu kelimeleri de “belli bir kaideye bağlı olarak gelenler” ve “müstakil özellikteki kelimeler” şeklinde ikili taksime tâbi tutmak konunun anlaşılması açısından daha uygun olacaktır.

1- Kaidevî olanlar:

a- Hemzeden önce sakın bir harfin gelmesi ve hemze ile bu sakın harfin aynı kelimede yanyana bulunması durumları¹⁰⁶:

القرآن ، الظمان ، مسولا ، منوما

b- Hemzeden sonra gelen elifin tenvinden bedel olması durumu¹⁰⁷: دعاء ، نداء ، ملجا Burada elifin lâzımî değil, ârızî oluşu illet olarak gösterilmiştir¹⁰⁸.

¹⁰² İbnü'l-Cezerî, age, I, 339; Dimyâtî, age, I, 162.

¹⁰³ İbnü'l-Cezerî, age, I, 339; Dimyâtî, age, I, 162.

¹⁰⁴ Marğînî, age, 53.

¹⁰⁵ İbnü'l-Cezerî, age, I, 340-341; Dimyâtî, age, I, 162-163.

¹⁰⁶ Dâni, age, 31; İbnü'l-Cezerî, age, I, 340; Dimyâtî, age, I, 162-163; Marğînî, age, 55-56.

¹⁰⁷ İbnü'l-Cezerî, age, I, 341; Dimyâtî, age, I, 163.

¹⁰⁸ İbnü'l-Cezerî, age, I, 341.

2- Müstakil kelimeler: **يواحد** kelimesi Kur'ân'da geçtiği bütün yerlerde kaide dışı bırakılarak kasr (tabiî med) ile okunmuştur¹⁰⁹.

İki madde altında zikrettiğimiz ve hakkında kırâat alimlerinin ittifakta olduğunu söylediğimiz bu istisnâî durumlara paralel olarak, istisnâ oluşunda kırâat alimlerinin farklı nakillerde bulunduğu kelimeler de mevcuttur¹¹⁰. Bu kelimeler ise şunlardır:

1- **اسرائل** kelimesi: Bunun istisnâ oluşunu Ebû Amr ed-Dânî nakletmiş ve kelimenin uzun, ucme oluşunu, çoğunlukla **بنو/بني** kelimesi ile birlikte gelmesi hasebiyle üç meddin bir arada bulunmasını istisnâ oluşunun illeti olarak göstermiştir. Ancak İbn Süfyân, Ebû Tâhir b. Halef, İbn Şurayh, el-Ehvâzî, Huzâî, Ebû'l-Kâsım el-Fehhâm, Ebû'l-Hasen el-Huşarî gibi alimler Ebû Amr ve ashabının hilafına nakilde bulunmuşlar ve bu kelimenin istisna olmadığını nakletmişlerdir¹¹¹.

2- **آلان** kelimesinin istifham hemzesi¹¹² ile birlikte olması durumu¹¹³. Bunun istisnâ oluşunu İbn Süfyân, el-Mehdevî, İbn Şurayh naklederken Dâî "Teysîr"inde istisnâ kılmamış; ancak "Câmi"inde istisnâsını nakletmiştir. İstisnâ kılmayanların başında Mekki de gelmektedir¹¹⁴.

3- **عادا الاولى** kelimesinin istisnâ olduğunu söyleyenler arasında Mekki, İbn Süfyân, el-Mehdevî, İbn Şurayh gibi kırâat alimlerini saymamız mümkündür. Bu alimler illet olarak söz konusu kelimede Lâm harfinin harekesinin hemzeye nakledilmesini göstermişlerdir¹¹⁵.

Zikrettiğimiz bu hükümlerin tamamı, vasl halinde söz konusu olmaktadır. Medd-i bedel hükmüne dahil olan kelimeler cümlelerin ilk kelimesi olur ve başlangıç bunlarla yapılırsa farklı hükümler meydana gelmektedir¹¹⁶.

¹⁰⁹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 340; Dimyâtî, age, I, 163; Marğînî, age, 57.

¹¹⁰ İbnü'l-Cezerî, age, I, 341-342; Dimyâtî, age, I, 163; Marğînî, age, 156.

¹¹¹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 341.

¹¹² İstifham kaydı ile **آلان** kelimesi ve benzerleri hariç tutulmuştur. (Bkz. Dimyâtî, *İthâf*, I, 163)

¹¹³ Yûnus 10/51, 91

¹¹⁴ İbnü'l-Cezerî, age, I, 341.

¹¹⁵ Marğînî, age, 57.

¹¹⁶ Bu farklı hükümler için bkz. İbnü'l-Cezerî, age, I, 343-344; Dimyâtî, age, I, 164.

1- Medd-i Bedel ve Zevât-ı Yâ'nın bir arada bulunması

Medd-i bedel hükmünde bulunan kelime ile Zevâtı Yâ olan kelime aynı cümle içinde bulunurlarsa bu durumda Verş'in Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde şu vecihler cârî olmaktadır¹¹⁷:

a- Zevâtı Yâ'nın fethi ile medd-i bedelin tul ve kasır vechi alınır

b- Zevâtı Yâ'nın taklîli ile medd-i bedelin tul ve tevassut vechi alınır. Bunu bir örnekle şu şekilde göstermemiz mümkün olacaktır.

فتلحي ادم من ربه كلمات

فتح - طول

قصر

بينه - طول

توسط

Zikrettiğimiz vecihler Zevâtı Yâ olan kelimenin medd-i bedelden önce gelmesi durumunda geçerlidir. Aksi söz konusu olduğunda, yani, medd-i bedel önce bulunduğu ise şu hükümler cârîdir¹¹⁸:

a- Medd-i bedelin tul vechi ile zevât-ı yâ'nı feth ve taklîl vechi.

b- Medd-i bedelin tevassut vechi ile zevât-ı yâ'nı taklîl vechi.

c- Medd-i bedelin kasır vechi ile zevât-ı yâ'nı feth vechi.

Bunun mîzanını ise şu şekilde şematize etmemiz mümkün olmaktadır.

مما ترك آل موسي

طول - فتح

بينه

توسط - بينه

قصر - فتح

¹¹⁷ Pâluvî, age, 22; M. Emîn, age, 65-66; Marğînî, age, 59-60.

¹¹⁸ Pâluvî, age, 22; M. Emîn, age, 66; Marğînî, age, 62.

2- Medd-i Bedel'in شئ ve bu hükümdeki kelimelerle bir arada bulunması:

Medd-i bedelin شئ ya da Verş rivayetinde bu kelime ile aynı hükme dahil olan diğer kelimelerden biri ile aynı cümlede Medd-i bedel önce gelecek şekilde bir araya gelmeleri durumunda şu vecihler söz konusu olmaktadır¹¹⁹:

a- Medd-i bedelin tul vechi ile شئ kelimesinin tul ve tevassut vechi.

b- Medd-i bedelin tevassut vechi ile شئ kelimesinin tevassut vechi.

c- Medd-i bedelin kasır vechi ile شئ kelimesinin tevassut vechi.

Bu mizanı bir örnekle şematize edelim:

اولو كان آباؤهم لا يعقلون شئ ولا يهتدون

طول	طول
توسط	
توسط	توسط
توسط	قصر

Medd-i bedel önce bulunmayıp da cümle içinde شئ veya bu hükümdeki bir kelimeden sonra gelirse zikrettiğimiz hüküm değişmekte ve şu vecihler cârî olmaktadır:

a- شئ kelimesinin tul vechi ile medd-i bedelin tul vechi.

b- شئ kelimesinin tevassut vechi ile medd-i bedelin tul, tevassut ve kasır olmak üzere üç vechi.

Konunun daha iyi anlaşılması bakımından zikrettiğimiz bu mizanı şematize edebiliriz:

¹¹⁹ Pâluvi, age, 22-23; M. Emîn, age, 67; Marğînî, age, 59.

افلم يئس الذين امنوا ان لو يشاء الله

طول طول

طول توسط

توسط

قصر

IV- CEMÎ MÎM'İ

Cemî mim'inden kasdımız, muttasıl ve munfasıl cemî zamirlerindeki mim'lerdir¹²⁰. Cemî mîm'i harekeli ya da sakin bir harften önce gelir. Sakin bir harften önce geldiğinde zammeli (merfû) okunur. Bütün kıraat imamları bu noktada müttefiktir¹²¹. Şayet müteharrik bir harften önce gelir ve bu harfe bitişik olursa bütün kıraat imamlarına göre sıla ile ve zammeli olarak okunur¹²². Ancak cemî mîm'inin müteharrik bir harften önce gelmesi ve bu harfe bitişik olmaması durumu kıraat imamları arasında ihtilafli olan noktadır.

Kıraat imamlarından İbn Kesîr ve Ebû Ca'fer bu harfleri vasıl halinde sıla ile okumakta, Kâlûn ise hem sıla ile hem de sükûn ile okumaktadır.

Verş ise Nâfi'den yaptığı nakilde Kâlûn'dan ayrılmakta, cemî mîmlerinden sonra kat' hemzesi gelmesi durumlarında bu mimleri med ile ve zammeli olarak; bunun dışındaki durumlarda ise sükûn ile okumaktadır¹²³. Yâni عليهم kelimesinin sonunda normal halde sâkin olan cemî mîminden sonra bir kat' hemzesi gelmesi durumunda bu mîmi عليهم şeklinde zamme ve medli olarak okumaktadır. Nitekim İbn Mücâhid Verş'in şöyle dediğini nakletmektedir: "Cemî zamirlerinde mîm harfleri normalde sâkindir. Ancak zamirin peşinden elif-i asliyye (hemze-i kat') gelmesi durumunda mim'den sonra vav takdir edilmek suretiyle medle okunur¹²⁴. Bu

¹²⁰ Marğînî, age, 34.

¹²¹ Muhaysin, age, 23.

¹²² Muhaysin, age, 23.

¹²³ İbn Mücâhid, age, 109; İbn Ğalbûn, age, 135; İbnû'l-Cezerî, age, I, 274; Muhaysin, age, 24; Marğînî, age, 35.

¹²⁴ İbn Mücâhid, age, 109

durumdaki bir kelimenin meddinin miktarı ise işba' (tûl), yani beş elif miktarıdır. Çünkü kelime munfasıl med hükmüne girmekte, buna bağlı olarak da beş elif miktarı bir med ile okunmaktadır¹²⁵.

Bunun illeti olarak Mekki b. Ebû Tâlib şöyle demektedir:“ Buradaki illet hemzeyi telaffuzu sağlamaktır. Zira cemî vâvından sonra hemzenin gelmesi durumunda söz konusu vâv isbât edilmiş ve med edilmek sûretiyle okunmuş olmaktadır; hemzenin olmaması durumunda ise bu illet söz konusu olmadığından med ortadan kalkmaktadır”¹²⁶.

V- RÂ'NIN HÜKMÜ

Verş rivâyetinde râ'nın farklı hükümlerini incelemek için konuyu râ'nın sahip olduğu hareke cinsinden açıklamayı uygun gördük. Bu bakımdan konuyu üç başlık altında şu şekilde ele almaktayız:

1-Fethalı Râ

Fethalı Râ'ların tefhîmle¹²⁷ okunacağı hususunda Verş rivayetinden gelen Ezrak tarîki dışında Kurrâ ittifak halindedir¹²⁸.

Verş rivâyetinin Ezrak tarîki bu noktada farklılık arz etmektedir. Zira bu tarikten gelen Verş rivâyetinde “fethalı râ”, kelimenin ortasında ya da sonunda bulunup da kendisinden önce harekesi lâzımî kesre¹²⁹ olan bir harf (بَاسِرَة) veya “sakin (ي) bulunursa (وَالطَّيْر) terkîkle¹³⁰ (ince) okunmaktadır¹³¹. Burada lâzımî kesrenin

¹²⁵ M. Emin, age, 23

¹²⁶ Mekki, age, , I, 39

¹²⁷ Büyüklük ve azamet manasına gelmektedir. İstilahta ise harfi dolgun ve kalın olarak telaffuzu anlamınadır. Bu terim "râ" harfi ile ilgili olarak kullanılır. "Tağlîz" terimi de aynı anlama gelmekle birlikte "râ" için kullanılmayıp, "lâm" harfi ile ilgili olarak kullanılmaktadır. (Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Nesr*, II, 90)

¹²⁸ İbnü'l-Cezerî, age, II, 93; amlf, *Takrîb*, 71; Dimyâtî, age, I, 296

¹²⁹ Ziyâde olmayıp kelimenin aslından olan harfin sahip olduğu kesredir. Arizî kesrenin zıddıdır. (Bkz. Ebû Şâme, *İbrâzû'l-meânî*, 55; Dimyâtî, *İthâf*, I, 304)

¹³⁰ Kelime olarak inceltme manasına gelmektedir. İstilahta ise harfi incelterek telaffuz etme manasında terim olarak kullanılmaktadır. (Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Nesr*, II, 90)

¹³¹ İbn Gâlbûn, age, I, 219; Dâni, age, 55; Ebû Şâme, age, 348; İbnü'l-Cezerî, *en-Nesr*, II, 93; Dimyâtî, age, I, 296; Marğînî, age, 137.

¹⁴¹اخراج ¹⁴²اصرا ve ¹⁴³اصبرهم الله, ¹⁴⁴فطرة الله; ¹⁴⁵قطرا ve ¹⁴⁶وقرا

Ancak burada ilk örneğimiz olan اخراج kelimesi istisnâ olarak terkikle okunmuştur¹⁴⁷. Çünkü خ harfi, hems¹⁴⁸ sıfatının zayıf olması dolayısıyla “müstefîle harfleri”nden sayılmıştır¹⁴⁹.

b-“Fethalı râ”dan sonra da isti’lâ harflerinden biri bulunmamalı. ¹⁵⁰اعراضا, ¹⁵¹اعراضهم ¹⁵²الاشراق kelimeleri buna örnek teşkil etmektedir Bu kelimelerden الاشراق lafzının terkîkli okunup okunmamasında Vers’ten nakilde bulunan kıraat alimleri ihtilaf etmişlerdir. Bir kısım kıraat alimi Râdan sonra gelen isti’lâ harfini itibara alarak tefhîm vechini naklederken, diğer bir kısım alim de isti’lâ harfinin harekesinin kesre olması sebebiyle isti’lâ sıfatında bir zayıflama meydana geldiğini ve bu sebeble terkîk vechinin geçerli olduğunu rivayet etmişlerdir¹⁵³.

Râ’dan sonra isti’lâ harfi gelmesi sebebiyle terkîk vechinin terkedilip tefhîm vechinin alınmasının illeti, isti’lâ harfinin kalınlık sıfatının çok güçlü olması ve bu sıfata sahip bir harfle birlikte terkîk vechinin mümkün olmamasıdır¹⁵⁴.

c- Râ’nın aynı kelime içinde fethalı olarak tekrar etmemesi (اسرار).

¹⁴¹ Geçtiği bütün yerler.

¹⁴² Bakara 2/286.

¹⁴³ A'râf 7/157.

¹⁴⁴ Rûm 30/30.

¹⁴⁵ Kehf 18/96.

¹⁴⁶ Zâriyât 51/2.

¹⁴⁷ Ebû Şâme, age, 249; İbnü'l-Cezerî, *en-Nesr*, II, 93; Dimyâtî, age, I, 297.

¹⁴⁸ Lûgatte sesi gizli çıkarmaya denir. Istılahta, mahreclerinden çıkmaları esnasında mahrecde aralık kalması ve mahrece fazla dayanılması sebebiyle harf telaffuz edilirken nefesin harfle birlikte akmasına denir. Harfleri ت, ث, ح, خ, س, ش, ص, ف, ك, ة dir.

¹⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, age, II, 93; Dimyâtî, age, I, 297; Marğînî, age, 139.

¹⁵⁰ Nisâ 4/128

¹⁵¹ Enâm 7/35

¹⁵² Sâd 38/18.

¹⁵³ Marğînî, age, 140-141.

¹⁵⁴ Marğînî, age, 139.

d- Kelimenin yabancı kökenli bir kelime (ucme) olmaması¹⁵⁵. Zira zikredeceğimiz şu kelimeler geçtikleri bütün yerlerde yabancı kökenli oluşları dolayısıyla tefhîmle okunmuşlardır. Bu kelimelerden Kur'ân-ı Kerîm'de dört tane geçmektedir. Bunlardan üçünün (إبراهيم، اسرائيل، عمران) ucme oluşunda ittifak vardır. Ancak Fecr sûresindeki ارم kelimesinin yabancı kökenli olup olmadığına ihtilaf vuku bulmuş; bir kısım alim yabancı kökenli olduğunu söylerken, diğer bir kısım arapça asıllı olduğunu ifade etmiştir¹⁵⁶.

Yabancı kökenli olup olmaması hususunda ihtilaf olmasına rağmen عزيز kelimesinin bu grup içinde zikretmemekteyiz. Çünkü bu kelime râ'dan önceki sâkin yâ harfi sebebiyle terkîk ile okunmakta ve bu nokta da bir ihtilaf bulunmamaktadır¹⁵⁷.

Yabancı kökenli olan bu kelimelerde terkîk vechinin alınmayışının illeti, bu kelimelerin yapısında bir ağırlık ve telaffuz zorluğunun bulunmasıdır¹⁵⁸. Zira bu tür kelimeler sahip oldukları bu ağırlık sebebiyle arapçada da gayr-ı munsarif kabul edilmişlerdir.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki yukarıdan beri zikrettiğimiz şartlara uygun düşen “fethalı râ” lar Ezrak tarîkinden gelen Verş rivâyetinde ittifakla terkikle okunmaktadır. Bu noktada herhangi bir ihtilaf nakledilmemektedir.

Terkikle okunup okunmayacakları hususunda Ezrak tarîkinden gelen rivâyetlerin ihtilafı olduğu durumları ise iki grup altında mütâlaa etmemiz mümkündür¹⁵⁹:

1- Belli bir kurala bağlı olan kelimeler:

“Kelime içinde fethalı râ'nın tenvinli olarak bulunması” şeklinde ifade edilen bu kurala bağlı kelimelerin terkikle okunup okunmamağı hususunda ihtilaf varid olmuştur. Bu ihtilafı durumu ise şu şekiller altında ele almaktayız:

a- Râ'nın kesreli bir harften sonra tenvinli olarak bulunması. Bu onsekiz keli-

¹⁵⁵ Ebû Şâme, age, 249.

¹⁵⁶ Marğînî, age, 140.

¹⁵⁷ Marğînî, age, 140.

¹⁵⁸ Marğînî, age, 141.

¹⁵⁹ Ebû Şâme, age, 250; İbnü'l-Cezerî, age, II, 94; amlf., *Takrîb*, 71; Dimyâtî, age, I, 297.

mede geçmektedir:

شاكرا ، سامرا ، صابرا ، ناصرا ، حاضرا ، طاهرا ، غافرا ، طائرا ، فاجرا ، مدبرا ، مبصرا ، مهاجرا ،
مغيرا ، مبشرا ، منتصرا ، مقتدرا ، خضيرا ، عاقرا

b- فُعْلًا veznindeki isimlerde tenvinli râ ile kesre arasında isti'lâ harfi olmayan
sakin bir harfin bulunması: (ذُكِرًا)

Kıraat alimlerinin ekserisi bu kelimelerle ilgili olarak Verş'ten tefhîm vechini
nakletmektedirler¹⁶⁰. Nitekim Ebû Amr ed-Dânî de bu vechi tercih eden alimler
arasındadır¹⁶¹. Diğer bir kısım kıraat alimi ise terkîk vechini nakletmektedir. İmâm
Şâtibî ise her iki vechi de almış ve eda ehlinin uygulaması da buna bağlı olarak
gerçekleşmiştir¹⁶².

Zikri geçen bu kelimelerden biri (ذُكِرًا) medd-i bedelle bir arada bulunursa bu
durumda Verş rivâyetinde şu vecihler söz konusu olmaktadır:

فاذكرو الله كذا كركم آباءكم او اشد ذكرا

قصر تفخيم

ترقيق

توسط تفخيم

طول تفخيم

ترقيق

c- Tenvinli râ'nın sakın yâ'dan sonra gelmesi (خَيْرًا).

Kimi zaman bu yâ harfi yukarıdaki örneklerdeki gibi lîn harfi olmayıp med
harfi olarak bulunmaktadır. Bu durumdaki kelimelerin ise bir kısmı فُعْلًا vezninde,
diğer bir kısmı تَفْعِيلًا, diğer bir kısmı ise bu veznin dışında gelmektedir.

فُعْلًا veznine bağlı olanlar:

قديرا ، خبيرا ، بصيرا ، كئيرا ، كثيرا ، بشيرا ، نذيرا ، صغيرا ، وزيرا ، عسيرا ، حريرا ، اسيرا

¹⁶⁰ Margîni, age, 141.

¹⁶¹ Dâni, age, 56.

¹⁶² Margîni, age, 141.

تَفْعِيلًا vezninde olanlar:

تقدیرا ، تطهیرا ، تکبیرا ، تبذیرا ، تدمیرا ، تنبیرا ، تفسیرا

Herhengi bir vezne bağılı olmayanlar:

قواریرا ، قمطیرا ، زمهریرا ، منیرا ، مستطیرا

Zikrettiğimiz bu kelimelerin terkîkli okunup okunmaması hususunda Ezrak'tan gelen rivayetler farklılık arzetymekte ve bu noktada bir ittifaktan söz etmek mümkün olmamaktadır¹⁶³.

2-Müstakil kelimeler

Belli bir kurala bağılı olmamakla birlikte terkîkle okunmaları hususunda rivâyetlerde ihtilafın varid olduğu kelimelerdir ki şunlardır:

سراعا ، ذراعا ، افتراء ، مرء ، ساحران ، تنتصران ، عشیرتکم ، وزرك ، وزر اخري ، ذكرک ، اجرامی ، حذرکم ، لعيرة ، کیره ، حصرت

2- Zammeli Râ

Kelimenin ortasında veya sonunda, lâzimî kesre ya da sâkin yâ'dan sonra yahut da kesre ile arasına sâkin bir harf girmiş olarak bulunması halinde terkîkle okunması noktasında Verş rivâyetinin Ezrak tarîkinde ihtilaf varid olmuştur¹⁶⁴.

Bir kısım, bu tarikte de zammeli râ'ların tefhîmle okunduğunu naklederken, Ezrak'tan nakilde bulunanların cumhûru fethalı râ'larda olduğu gibi şartlarını zikrettiğimiz zammeli râ'ların da terkîkle okunacağını nakletmektedirler¹⁶⁵.

İbnü'l-Cezerî de nass, rivâyet ve kıyâs bakımlarından terkîk vechinin daha sahîh olduğunu ifade etmektedir¹⁶⁶.

Ancak şartları gerçekleştiğinde zammeli râ'ların da terkîkle okunacağını Ezrak'tan rivâyet edenler şu iki kelimedede ihtilaf nakletmektedirler¹⁶⁷:

¹⁶³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 94; Dimyâtî, age, I, 297.

¹⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, age, II, 99; amlf., *Takrîb*, 71.

¹⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 99-100.

¹⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, age, II, 100.

¹⁶⁷ İbnü'l-Cezerî, age, II, 100; amlf., *Takrîb*, 73; Dimyâtî, age, I, 302.

عشرون¹⁶⁹; كثير ما هم¹⁶⁸

3- Meksûr ve Sâkin Râ

Meksûr râ'ların bütün durumlarda terkîkle okunması hususunda bütün kıraat alimleri icmâ halindedir¹⁷⁰. Râ'nın kesresinin lâzimî veya ârizî olması terkîkle okunmasında herhangi bir tesire sahip değildir. Aynı şekilde kesreli râ'nın kelimenin başında, ortasında, sonunda bulunması da hükümde bir değişiklik yapmamaktadır¹⁷¹.

Sâkin râ'ların farklı durumlar altındaki okunuşuyla ilgili olarak Verş rivâyetinde herhangi bir farklılığın olmadığı nakledilmektedir. Bu noktada her iki tarîkinden gelen rivâyetiyle de Verş diğer kurrâ ile ittifak halindedir¹⁷².

VI- LÂM'IN HÜKMÜ

Lâm ile ilgili hükümleri şu iki başlık altında inceleyeceğiz:

1- Hakkında kurrânın ittifak ettiği lâm:

Bu madde ile ifade edilmek istediğimiz tağlîz¹⁷³ veya terkîk¹⁷⁴ ile okunuşu hususunda kurrâ arasında herhangi bir ihtilâfın bulunmayan lâm'lardır. Bu ise الله lafzının lâm'ı ile ilgilidir. Tağlîz veya terkîk vechi ile okunuşu hususunda kıraat alimleri arasında ittifak bulunan bu lafızla ilgili hükümleri ise şu şekilde özetlememiz mümkündür:

a- Önceki harfin harekesi fetha veya zamme olur ve şeddeli de olmazsa الله lafzı ittifakla tağlîz vechi ile okunur. Bu lafzın sonuna "mîm" harfinin ziyade kılınması ise söz konusu hükümde herhangi bir değişiklik meydana getirmemektedir. (الله ربنا، (رسول الله)

b- Önceki harfin harekesi kesre olursa terkîkle okunmasında yine kurRâ ittifak

¹⁶⁸ Mü'min 40/56.

¹⁶⁹ Enfâl 8/65.

¹⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Nesr*, II, 100; Marğînî, age, 143-144.

¹⁷¹ Dâni, age, 57; İbnü'l-Cezerî, *Takrîb*, 74.

¹⁷² İbnü'l-Cezerî, *en-Nesr*, II, 101-104; Marğînî, age, 143-144.

¹⁷³ Bkz. Bu çalışma 127 nolu dipnot.

¹⁷⁴ Bkz. Bu çalışma 130 nolu dipnot.

halindedir. Ancak kesre ile lafız arasında başka bir harfin bulunmaması lazımdır. Kesrenin lâzîmî veya ârizî oluşu hükme tesir etmediği gibi, kesre ile الله lafzının aynı kelimede olup olmaması da terkîk vechiyle okunmasına manî teşkil etmemektedir¹⁷⁵. Önemli olan bu lafız ile kesrenin yazıda peşpeşe bulunmasıdır (بِسْمِ اللَّهِ، قُلِ اللَّهُ)

2- Kurrâ'nın ihtilafa düştüğü lâm:

Lâm'ın okunuşu ile ilgili olarak kurrânın ihtilafı olduğunu söylediğimiz bu bölüm ise, lâm'ın isti'lâ harflerinden (ص، ط، ظ) biri ile yanyana bulunması durumunda gerçekleşir. Zira bu noktada Ezrak tarîkinden gelen Verş rivayeti farklılık arzetye, bu tarikten gelen rivâyetiyle Verş'in dışındaki kurrâ (İsbahân tarîki de dahil olmak üzere) ihtilaf halinde bulunmaktadır.

Bu noktada Ezrak tarîkinden gelen rivayetinde Verş، ص، ط، ظ harflerinden birinin lâm'dan önce bulunup ve şu şartların da gerçekleşmesi durumunda tağlîz ile okumaktadır¹⁷⁶:

a- Lâm fethalı olmalı.

b- Lâm'dan önce gelen ص، ط، ظ harfleri fethalı ya da sakin olmalı (فَصَلِّ، طَلَّقْتُمْ، الطَّلَاقِ). Burada lâm'ın ve zikrettiğimiz harflerin şeddeli olup olmaması (فَيُصَلِّ، طَلَّقْتُمْ، الطَّلَاقِ) hükmü etkilememektedir¹⁷⁷.

Ezrak'tan rivayette bulunanlar, bazı noktalarda ihtilaf nakletmişlerdir. İhtilaf nakledilen bu yerleri ise maddeler halinde şu şekilde belirtmemiz mümkün olmaktadır¹⁷⁸:

1- Zikrettiğimiz isti'lâ harflerinden ط ve ظ ile ilgili olarak ihtilaf varid olmuştur. Nitekim bir kısım kurrâ fethalı lâm'ın tağlîzinin sadece ص harfi ile mümkün olduğunu nakletmişlerdir. Ancak ekserî kurrâ bu üç isti'lâ harfin de aynı hükümde olduğunda ittifak halindedir¹⁷⁹.

¹⁷⁵ Dimyâtî, age, I, 307.

¹⁷⁶ İbn Ğalbûn, age, I, 246; Dâni, age, 58; Ebû Şâme, age, 261; İbnü'l-Cezerî, age, II, 112-113; Dimyâtî, age, I, 308-309; Marġinî, age, 151.

¹⁷⁷ Marġinî, age, 151.

¹⁷⁸ İbnü'l-Cezerî, age, II, 113-115; Dimyâtî, age, I, 309-310.

¹⁷⁹ Dimyâtî, age, I, 309.

2- Lâm'dan sonra imâle edilen elif-i maksûre'nin gelmesi durumu:

صَلَّى، يَصَلِّي، مُصَلِّي

Bu durumda bir kısım kurrâ lâm'dan önceki isti'lâ harfine îtibarla tağlîz vechini, diğer bir kısım ise imâleye îtibarla terkîk vechini nakletmişlerdir. Üçüncü bir grup kurrâ ise, bu tür kelimelerin âyet sonlarında olup olmaması arasında ayırımı gitmiş; âyet sonu konumunda olanları terkîk vechi ile, diğerlerini ise tağlîz vechi ile nakletmişlerdir¹⁸⁰. Ebû Amr ed-Dânî, bu konumda bulunan kelimelerde her iki vechin de ihtimal dahilinde bulunduğunu ifade etmektedir¹⁸¹.

Tağlîz şartlarını içermekle birlikte lâm'dan sonra elif-i maksûre bulunan bu kelimeler âyet sonunda geldiğinde terkîk vechi cârî olmaktadır¹⁸². Bu şekildeki kelimelerden âyet sonu olarak gelenler ise Kur'ân'da şu üç yerde geçmektedir:

¹⁸⁵عَبْدًا إِذَا صَلَّى، ¹⁸⁴وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى، ¹⁸³فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى

3- Lâm ile isti'lâ harfleri arasına elif girmesi durumu:

Bir kısım kıraat alimi elif-i fâsilâ dolayısıyla terkîk vechini naklederken, edâ ehlinin ekserisi isti'lâ harfinin kuvvetini îtibara almak süretiyle tağlîz vechini nakletmiştir. İbnü'l-Cezerî de bu noktada tağlîz vechini tercih etmekte ve bu vechin kıyasa uygun olduğunu ifade etmektedir¹⁸⁶. Bu kelimeler ise şunlardır:

¹⁸⁹يُصَالِحُ، ¹⁸⁸فَصَالًا، ¹⁸⁷طَالَ

5- ان يُوصَلْ، وَلَمْ فَصَلْ، فَطَلْ، وَتَصَلَّ الْخِطَاب 5- kelimelerinde lâm harfleri üzerinde vakıf yapılması durumu:

¹⁸⁰ İbnü'l-Cezerî, age, II, 113; Marğînî, age, 153-154.

¹⁸¹ Dâni, age, 58.

¹⁸² Dâni, age, 58; Marğînî, age, 154.

¹⁸³ Kıyâme 75/31.

¹⁸⁴ A'lâ 87/15.

¹⁸⁵ Alak 96/10.

¹⁸⁶ İbnü'l-Cezerî, age, II, 114.

¹⁸⁷ Tâhâ 20/86; Enbiyâ 21/44; Hadîd 57/16.

¹⁸⁸ Bakara 2/233.

¹⁸⁹ Bakara 2/233.

Bu durumda bir grup kıraat alimi ta'liz vechini, diğer bir grup ise terkîk vechini nakletmiştir. Tağlîz vechini nakledenler buradaki vakfın arizî bir durum olduğunu ve ona itibar edilemeyeceğini ileri sürmüşler; terkîk vechini nakledenler ise vakfı itibara almışlar ve vasıl halindeki hükmün geçerliliğini kaybettiğini ifade etmişlerdir¹⁹⁰. Ebû Amr ed-Dânî ise her iki vechin de ihtimal dahilinde bulunduğunu ancak tağlîz vechinin kıyâsa uygun olması bakımından daha tercihe şayan olduğunu ifade etmektedir¹⁹¹.

Burada önemine binâen şu noktanın hatırlatılmasında fayda vardır: وَلَذِكْرُ اللَّهِ örneğinde olduğu gibi şayet râ'nın terkîki ile lafzatullah'ın tağlîz vechi aynı cümle içinde yanyana gelirlerse, bu durumda râ'nın terkîkine itibar olunmayıp lafzatullah lafzı tağlîz vechi ile okunur¹⁹².

VII- FETH VE İMÂLE

Feth, fetha hareketinin hakîkî (normal) şekildeki telaffuzuna denmektedir. Fetha harekeyi telaffuz esnasında ağzın hafif yayılması (yana doğru genişlemesi) dolayısıyla bu isim verilmiştir. "Tefhîm" ve "Nasb" isimleri ile de anıldığı olmaktadır¹⁹³.

İki kısma ayrılmaktadır:

- 1- Şiddetli (kuvvetli).
- 2- Orta dereceli (mutavassıt).

Ancak birinci çeşit fethin Kur'ân kırâatında câiz olmayacağı, hatta bu vechin Arapçada bile bulunmadığı ifade edilmektedir¹⁹⁴. İşte bu noktaya dikkat çeken kırâat alimlerinden biri olan Ebû Amr ed-Dânî " mutavassıt feth, feth-i şedîde ile mutavassıt imâle (imâle-i suğrâ) arasında bir okuyuştur ve kırâat ilminde feth ashabı olarak bilinen kurrânın uyguladığı da budur" demekte; kırâatta feth ifadesi ile neyin

¹⁹⁰ Marğînî, age, 154.

¹⁹¹ Dâni, age, 58.

¹⁹² İbnü'l-Cezerî, age, II, 117.

¹⁹³ Sehâvî, age, II, 488; İbnü'l-Cezerî, age, II, 29.

¹⁹⁴ İbnü'l-Cezerî, age, II, 30.

kasdedildiğine açıklık getirmektedir¹⁹⁵.

İmâle ise fetha harekenin kesreye ya da elifin yâya doğru meylettirilmesine denmektedir. Bu meylin derecesi fazla olursa bu “İdca”, “el-buth” terimleriyle ifade edilmekte¹⁹⁶; eğer fetha harekede söz konusu olan bu meylin derecesi az oluyorsa bu da “beyne’l-lafzeyn”, “taklîl”, “taltîf” ve “beyne beyne” şekillerinde ifade olunmaktadır¹⁹⁷.

Feth ve imâle her ikisi de Arapçada yaygın olan iki meşhur lehçedir. Nitekim feth Hicaz ehlinin, imâle ise Temîm, Esed, Kays ve diğer bütün Necid ahâlîsinin lûgatıdır (lehçesi)¹⁹⁸.

Feth ve imâleden hangisinin asıl olduğu ya da her ikisinin de asıl olup olmadığı noktalarında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir kısım kırâat alimi her ikisinin de asıl olduğunu, birinin diğerine üstünlüğünün söz konusu olmadığını söylerken diğer bir kısım âlimi feth’in asıl, imâlenin ise bu aslın fer’i olduğunu ileri sürmüşlerdir¹⁹⁹.

Sehâvî, fethin asl olduğuna dair alimler tarafından beş farklı delil ileri sürüldüğünü söylemekte; bu delilleri serdettikten sonra ise şöyle demektedir: “İmâle ve feth vecihlerinden herhangi birini tercih eden kıraat imamlarından hiç biri, bu tercihlerini söz konusu deliller sebebiyle yapmamışlardır. Zira onlar kendi ichtihadlarına değil nakle bağlı kalmakta ve bu doğrultuda iki vecihten birini almaktadırlar”²⁰⁰.

İmâleli okuyup okumama açısından kırâat alimleri iki kısımda mütalaa

¹⁹⁵ Ebû Şâme, age, 204; İbnü'l-Cezerî, age, II, 30.

¹⁹⁶ Sehâvî, age, II, 501; İbnü'l-Cezerî, age, II, 30.

¹⁹⁷ İbnü'l-Cezerî, age, II, 30.

¹⁹⁸ Sehâvî, age, II, 499; Ebû Şâme, age, 204; İbnü'l-Cezerî, age, II, 30; Süyûtî, age, I, 217.

¹⁹⁹ Sehâvî, age, II, 499; İbnü'l-Cezerî, age, II, 31, 32; Süyûtî, age, I, 218.

Her ikisinin de asıl olduğunu söyleyenler, imâle bir sebebe bağlı olarak oluştuğu gibi feth de bir sebep dahilinde meydana gelmektedir. Böyle her hangi bir sebebin var olması ise asliyyet ve ferîyyet problemini doğurmaktan uzaktır şeklinde bir gerekçelemeye giderken Feth'i asıl imâleyi ise fer' kabul edenler imâlenin ancak bir sebebe mebnî olarak meydana geleceğini, söz konusu sebebin yokluğu halinde mutlak olarak feth vechinin geçerli olacağını, sebebin mevcut olması durumunda ise imâle vechinin vacib olmayıp her iki vechinde caiz olacağını söylemek de, bütün bunlara bağlı olarak da feth'in asıl imâle'nin ise fer' olduğu neticesine varmaktadırlar.

²⁰⁰ Sehâvî, age, II, 499-500.

olunmaktadır²⁰¹:

1- İmâle yapmayanlar: İbn Kesîr, Ebû Ca'fer, Ya'kûb

2- İmale yapanlar: Bunlarda kendi arasında iki kısma ayrılmaktadır:

a- İmâle-i suğrâ yapanlar: Ezrak tarîkinden Verş, Ebû Amr.

b- İmâle-i kübrâ yapanlar: Ebû Amr, İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisâî, Halef.

İmale yapanlar aynı zamanda şu şekilde bir taksime de tabi tutulmaktadır²⁰²:

a- Nâdiren imâle yapanlar: Kâlûn, İsbahânî tarîkinden Verş, İbn Âmir ve Âsım.

b- Sık imâle yapanlar: Ezrak tarîkinden Verş, Ebû Amr, Hamza, Kisâî ve Halef'tir.

İmâle yukarıda maddeler halinde ele aldığımız gibi okunuş (yapılış) şekli bakımından iki kısma ayrılmaktadır:

1- İmâle-i suğrâ: Fetha harekeyi hâlis fetha ile kesre arasında fakat fethaya yakın bir tarzda meylettirmek süretiyle okumaktır²⁰³. Buna "taltîf", "taklîl", "mutavassîta", "beyne'l-lafzayn" ve "beyne beyne" de denmektedir²⁰⁴.

2- İmâle-i kübrâ: Fetha harekeyi kesreye doğru ve kesreye yakın bir şekilde meylettirmek süretiyle okuşu şeklidir. Buna da "imâle-i şedîde", "imâle-i mahza" ve "idca" da denmektedir. Belirttiğimiz gibi bu imâle şeklinde meylettirme işi kesreye daha yakın olmaktadır. Fakat bunu yaparken mübâlağa edilerek halis kesre şeklinde okumamak gerekmektedir²⁰⁵.

A- Zevâtü'l-Yâ

Kelimenin sonunda vâkî olup, asıl itibariyle (ي) olan, bulunduğu kelimenin aslından olabileceği gibi müenneslik alameti olarak ziyade kılınmış da olabilen ve kendinden önceki harfin harekesi fetha olan elifleri bünyesinde bulunduran

²⁰¹ Dimyâtî, age, I, 248.

²⁰² Dimyâtî, age, I, 248.

²⁰³ İbnü'l-Cezerî, age, II, 30; Dimyâtî, age, I, 247.

²⁰⁴ İbnü'l-Cezerî, age, II, 30.

²⁰⁵ İbnü'l-Cezerî, age, II, 30; Dimyâtî, age, I, 248; Marğînî, age, 115.

kelimelere zevâtü'l-yâ denmektedir²⁰⁶. Ancak evvelinde (ي) bulunan ya da kendisinden sonra zamir gelen elifler de bu grupta mütâlaa edilmelerine rağmen istisnâ olarak (إ) şeklinde yazılmaktadır (الدنيا). Bu kelimeler isim ve fiil olabilmekte, farklı vezinler altında bulunabilmektedir (يرضى، رمى، اعمى، مئوى، بلى).

Farklı vezinlerde olmakla birlikte âyet sonunda olmayan zevâtü'l-yâ'larla ilgili olarak kırâat alimleri Ezrak'tan yaptıkları nakilde ihtilafa düşmüşlerdir. Bir kısım kırâat alimi "taklîl" vechini naklederken (Ebû Tâhir b. Halef, Abdülcebbâr et-Tarsûsî, Ebü'l-Feth Fâris b. Ahmed, Ebü'l-Kâsım Halef b. Hâkân) diğer bir kısım (Tâhir b. Ğalbûn, Ebü't-Tayyib, Mekkî b. EbûTâlib, E b û Ali b. Bellîme) feth vechini nakletmiştir²⁰⁷. Ebû Amr ed-Dânî, Ebü'l-Kâsım eş-Şâtibî, Safrâvî ve bunlara tabi olanlar her iki vechi de nakletmiş ve ikisinin de sahih olduğunu ifade etmişlerdir²⁰⁸.

Bu tür kelimelerin âyet sonunda gelmesi durumunda zikrettiğimiz hüküm değişmektedir. Zira Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde Verş, yukarıda zikrettiğimiz örneklerdeki gibi yâ asıllı kelimelerin âyet sonunda gelmeleri durumunda taklîl ile okumaktadır²⁰⁹. Bu kelimeler Tâhâ, Necm, Meâric, Kıyâme, Nâziât, Abese, A'lâ, Şems, Leyl, Duhâ, ve Alak sûrelerinde söz konusu olmaktadır.

Ancak âyet sonu olarak gelen bu tür kelimelere müenneslik zamiri olan ها'nın bitişmesi durumunda kıraat alimleri Ezrak'tan yine ihtilaf nakletmişlerdir²¹⁰. Zira İbn Fâris, Ebü'l-Kâsım el-Hâkânî, Ebü'l-Kâsım et-Tarsûsî, Ebû Tâhir b. Halef gibiler müenneslik zahirine bitişmiş olan bu kelimeleri de diğerleri gibi (âyet sonunda gelenler) telakkî ederek taklîl vechini naklederken Mehdevî, Mekkî b. EbûTâlib, İbn Şureyh, İbn Bellîme, İbn Ğalbûn ise feth vechini nakletmiştir²¹¹.

Âyet sonunda bulunan ve zikri geçen müenneslik zahirine bitişen bu kelimeler Nâziât ve Şems sûrelerindeki şu lafızlardır:

²⁰⁶ Ebû Şâme, age, 205.

²⁰⁷ İbnü'l-Cezerî, age, II, 50.

²⁰⁸ Dânî, age, 50; İbnü'l-Cezerî, age, II, 50; Marġinî, age, 120.

²⁰⁹ Ebû Şâme, age, 223-224; İbnü'l-Cezerî, age, II, 48; Dimyâtî, age, I, 260.

²¹⁰ Ebû Şâme, age, 227; İbnü'l-Cezerî, age, II, 48; Dimyâtî, age, I, 260.

²¹¹ Ebû Şâme, age, 224; İbnü'l-Cezerî, age, II, 48; Dimyâtî, age, I, 261.

Nâziat Sûresi: بَنِيهَا، سَوِيهَا، ضَحِيهَا، دَحِيهَا، مَرْعِيهَا، اَرْسِيهَا

Şems Sûresi: ضَحِيهَا، تَلِيهَا، حَلِيهَا، بَنِيهَا، طَحِيهَا، سَوِيهَا، تَقْوِيهَا، زَكِيهَا

Aslı yâ olan eliften önce râ harfinin bulunması durumlarında ise Verş rivâyetinde Zevâtü'l-yâ olan kelimelerle ilgili hüküm değişmektedir. Zira Ezrak târîkinden gelen rivâyetinde Verş, اشْرِي، تَرِي، النَّصَارِي، بَشْرِي ve benzeri kelimelerdeki râ'dan sonra gelen elifleri taklîl vechi ile okumaktadır²¹². Burada kelimenin isim ya da fiil olması arasında her hangi bir fark söz konusu değildir. Ancak bu noktada Enfâl sûresinde geçen وَلَوْ اَرَاكَهُمْ kelimesi ile ilgili olarak Ezrak'tan gelen nakiller ihtilâflı durum arz etmektedir²¹³. Zira bir kısım kırâat alimi, elifin kelimenin sonuna uzak olması hasebiyle feth vechini nakletmiş²¹⁴, diğer bir kısım ise bu kelime ile yukarıda örneklerini zikrettiğimiz kelimeler arasında her hangi bir ayırıma gitmeyerek burada da Verş'in Ezrak târîkinden gelen rivâyetinde taklîl vechini nakletmiştir²¹⁵.

Ancak âyet sonunda bulunup, müenneslik zamirine bitişik olarak gelmesine rağmen bünyesinde râ harfî bulunduran kelimeler (ذِكْرَاهَا) Verş rivâyetinde ittifakla taklîl vechi ile okunmaktadır²¹⁶ ki bu zevâtü'l-yâ olup âyet sonunda bulunan ve müenneslik zamirine bitişik olan kelimelerle aynı hükümde değildir.

B- Zevâtü'l-Vâv

Zevâtü'l-vâv ise, yine kelimenin sonunda bulunup, kendisinden önceki harfin harekesi fetha olan ve yazıda (ي) şeklinde yazılan fakat asıl itibariyle vâv'dan munkalib olan elifleri bünyesinde bulunduran kelimelerdir. Bunlar şu üç şekil altında bulunmaktadır:

a- Ayet sonunda bulunanlar ki bunlar Kur'ân-ı Kerîm'de oniki yerde geçmektedir ve bunların altısı (ها) ile birikte bulunmaktadır (ضَحِيهَا). Bu kelimelerden zamirsiz olanlarla ilgili olarak Verş'ten taklîl vechi nakledilirken, zamirle birikte

²¹² Ebû Şâme, age, 224; İbnü'l-Cezerî, age, II, 51; Dimyâtî, age, I, 260; Marğînî, age, 118.

²¹³ İbnü'l-Cezerî, age, II, 51; Dimyâtî, age, I, 260; Marğînî, age, 118.

²¹⁴ Ebû Şâme, age, 222.

²¹⁵ Dimyâtî, age, I, 260.

²¹⁶ İbnü'l-Cezerî, age, II, 49.

gelenler için hem feth ve hem de taklîl olmak üzere iki vecih nakledilmektedir ²¹⁷.

b- Ayet sonu olmayanlar: Bunlar zevâtü'l-yâ olup âyet sonu konumunda bulunmayan kelimelerle aynı hükümdedir²¹⁸. Yani kıraat alimleri Verş'ten bu kelimelerle ilgili olarak ihtilaf nakletmiş, bir kısım Verş'in bu kelimeleri taklîl ile okuduğunu rivayet ederken diğer kısım feth ile okuduğunu nakletmişlerdir.

c- Yazıda (ي) değil elif olarak yazılanlar (الضُّفَاءُ الرَّبُّوا): Bunlarla ilgili olarak yapılan nakiller, Verş'in bu kelimeleri feth ile okuduğunda ittifak halindedir²¹⁹.

C- Mükerrer Râ'lar

Mükerrer râ ile cem-i teksîr elifinin ilki fethalı ikincisi ise kesreli iki râ harfi arasında bulunması durumunu kasdetmekteyiz ki şu kelimeler mecrûr oldukları durumda bu hüküm dahilindedir: الاِبرارِ، قرارِ، القرارِ، الاِشرارِ

Bu kelimeler Verş'in Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde taklîl vechi ile, Isbahânî tarîkinde ise feth vechi ile okunmaktadır²²⁰.

D- Mukatta'a Harfleri

İmâleye konu olan mukaattaa harfleri beş adet olup on yedi sûrede bulunmaktadır. Bu harfler şunlardır.

1- Râ (الراء): Yûnus, Hûd, Yûsuf, İbrâhîm ve Hicr sûrelerinin başındaki (ال) mukattaa harflerindeki râ'larla, Ra'd sûresinin evvelindeki (الر) daki râ harfi bunun örneğini oluşturmaktadır. Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde Verş zikri geçen bu râ'ların tamamını taklîl (imâle-i suğrâ) ile okumuştur²²¹.

2- Hâ (الهاء): Bu Meryem (كهيعص) ve Tâhâ (طه) sûrelerinin evvelindeki mukattaa harflerinde söz konusu olmaktadır.

Meryem sûresinin evvelindeki (كهيعص) terkîbinde geçen hâ harfi ile ilgili

²¹⁷ Marğînî, age, 125.

²¹⁸ Marğînî, age, 125.

²¹⁹ Marğînî, age, 125.

²²⁰ İbn Mûcâhid, age, 149; Ebû Şâme, age, 234; İbnü'l-Cezerî, age, II, 58-59; Dimyâtî, age, I, 273.

²²¹ İbnü'l-Cezerî, age, II, 67; Dimyâtî, age, I, 285; Marğînî, age, 128.

olarak Verş'in Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde ihtilaf vârid olmuş, Ezrak'tan nakilde bulunan bir kısım kırâat alimi feth vechini naklederken, diğer bir kısım taklîl vechi şeklinde nakilde bulunmuştur²²².

Tâhâ sûresinin evvelindeki (طه) da ise hâ harfi ile ilgili olarak yine Ezrak tarîkinden gelen Verş rivâyetinde cumhûr İmâle-i Kübrâ²²³ vechini naklederken, cumhûr dışındakiler Meryem sûresinin evvelinde olduğu gibi taklîl vechini nakletmişlerdir²²⁴.

3- Yâ (ياء): Meryem sûresinin evvelindeki (كهيعص) ve Yâsîn sûresinin evvelindeki (يس) hecâ harfleri buna örnek teşkil etmektedir.

Meryem sûresinin evvelindeki zikri geçen mukattaa harfindeki hâ'da feth vechini nakledenler hâ'dan sonraki yâ ile ilgili olarak da feth vechini, hâ'da taklîl vechini nakledenler de yâ'da da taklîl vechini nakletmişlerdir. Zikrettiğimiz bu hüküm Verş ve Kâlûn Nâfi'nin her iki râvîsi için de geçerli olup bu noktada ittifak mevcuttur²²⁵.

Yâsîn sûresinin evvelindeki yâ ile ilgili olarak cumhûr Nâfi'den feth vechini nakletmiş²²⁶, İbn Bellîme, Hüzeli gibi bazı kırâat alimleri de cumhurdan farklı olarak her iki rivayetiyle Nâfi'den taklîl vechini nakletmişlerdir²²⁷.

4- Tâ (طاء): Tâhâ sûresinin evvelindeki bu harfle ilgili olarak Verş'ten yapılan nakiller onun bunu feth ile okuduğunda ittifak halindedir. Nitekim bu noktada Nâfi'den farklı bir vecih de nakledilmemiştir²²⁸.

5- Hâ (حاء): Hâ ile başlayan sûrelerin evvelindeki bu mukattaa harfiyle ilgili olarak Ezrak tarîkinden gelen Verş rivâyetinde hem taklîl ve hem de feth vechi

²²² İbnü'l-Cezerî, age, II, 68; Dimyâtî, age, I, 285; Marğînî, age, 128.

²²³ Verş rivâyetinin Ezrak tarîkinde bu yerin dışında imâle-i kübrâ vechi mevcut değildir (Bkz. Dimyâtî, *İthâf*, I, 286)

²²⁴ İbnü'l-Cezerî, age, II, 68; Marğînî, age, 128-129.

²²⁵ İbnü'l-Cezerî, age, II, 69; Dimyâtî, age, I, 286; Marğînî, age, 128.

²²⁶ Marğînî, age, 128.

²²⁷ İbnü'l-Cezerî, age, II, 70; Dimyâtî, age, I, 287

²²⁸ Marğînî, age, 128.

nakledilmiştir²²⁹.

Zikrettiğimiz bütün bu mukatta harfleri ile ilgili olarak Isbahânî tarîkinden gelen Verş rivâyetinde feth vechi nakledilmekte, bu noktada her hangi bir ihtilaf bulunmamaktadır.

E- Müstakil Özellikteki Kelimeler

Verş rivâyetinde imâleye konu olan bir takım kelimeler de vardır ki bunları maddeler halinde genel özellikleri itibarıyla ele aldığımız bölümlerden herhangi birine dahil etmemiz mümkün olmamaktadır. Bu sebeble söz konusu kelimeleri “Müstakil Özellikteki Kelimeler” şeklinde ayrı bir başlık altında ele almayı uygun gördük.

1- التورية: Isbahânî tarîkinden Verş rivâyetinde bu kelime İmâle-i Kübrâ ile okunmaktadır²³⁰. Ezrak ise bu kelime ile ilgili olarak Verş’ten taklîl vechini nakletmiştir²³¹.

2- الكافرين: Nasb ve cer hallerinde ma’rife ya da nekre olarak geçtiği bütün yerlerde Verş’in Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde taklîl vechi ile okunmaktadır²³².

3- تراء الجمعان kelimesi üzerinde vakf yapılması durumunda Verş’in Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde hemze hem taklîl hem de feth vecihleri ile okunmaktadır²³³. Vasıl söz konusu olduğunda zikri geçen hüküm ibtal olup sadece feth vechi cârî olmaktadır.

F- Kelimenin Aynü'l-Fiilindeki Elif

Burada kelimenin aynü'l-fiilinde bulunan ya da başka bir tanımla, aslî yahut ziyâde bir harf olup kendisinden sonra kelimenin son harfi olacak şekilde meksûr bir râ bulunan elifleri (الدار، الغار، الانصار، القهار) ele almaya çalışacağız.

İşte zikrettiğimiz bu ve benzeri kelimelerdeki elifler Verş’in Ezrak tarîkinden

²²⁹ Marğînî, age, 128.

²³⁰ İbnü'l-Cezerî, age, II, 61; Dimyâtî, age, I, 281.

²³¹ İbnü'l-Cezerî, age, II, 62; Dimyâtî, age, I, 281.

²³² İbnü'l-Cezerî, age, II, 62; Dimyâtî, age, I, 281-282; Marğînî, age, 127.

²³³ İbnü'l-Cezerî, age, II, 66; Dimyâtî, age, I, 284; Pâluvî, age, 102.

gelen rivâyetinde taklîl vechi ile okunmakta, Isbahânî tarîkinden gelen rivâyetinde ise feth vechi cârî olmaktadır²³⁴. Ancak bu noktada şu kelimelerle ilgili olarak gelen rivayetler istisnâ olarak farklılık arz etmektedir²³⁵:

1- الجار²³⁶ Verş'in Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde bu kelime ile ilgili olarak bir kısım kırâat alimi taklîl vechini, diğer bir kısım feth vechini nakletmektedir²³⁷. İbnü'l-Cezerî, Şâtîbî gibi her iki vechin de sahîh olduğunu ifade etmektedir²³⁸.

2- جارين²³⁹: Verş'in Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde bu kelime ile ilgili olarak hem feth hem taklîl vechi nakledilmiş²⁴⁰, İbnü'l-Cezerî de her ikisinin de sahîh olduğunu ifade etmiştir²⁴¹.

3- أنصاري²⁴²: Verş'in her iki tarîkinden gelen rivâyetinde bu kelime ittfakla feth vechi üzere okunmaktadır. Kırâat alimleri bunun tevcîhini yaparken illet olarak râ'nın meksûr olmakla birlikte ref' mahallinde olmasını göstermektedirler²⁴³.

G- Verş'in Usûlüne Muhalefetle Naklettiği Kelimeler

1- Bu tür kelimelerden ilki olarak, fethalı nûn ile birlikte bulunan hemzeleri zikretmemiz mümkün olmaktadır. Bunun örnekleri ise نَّي²⁴⁴ ve نَّاه²⁴⁵ kelimeleridir. Verş Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde, zevâtü'l-yâile ilgili usûlüne muhalefet ederek bu kelimeleri hem taklîl hem de feth vechi olmak üzere iki vecihte okumuştur²⁴⁶.

²³⁴ İbnü'l-Cezerî, age, II, 55; Dimyâtî, age, I, 270.

²³⁵ Dimyâtî, age, I, 270

²³⁶ Nisâ 4/36.

²³⁷ Ebû Şâme, age, 234; İbnü'l-Cezerî, age, II, 56; Dimyâtî, age, I, 270; Marğînî, age, 127.

²³⁸ İbnü'l-Cezerî, age, II, 56.

²³⁹ Mâide 5/22, Şuarâ 26/130.

²⁴⁰ Marğînî, age, 127-128.

²⁴¹ İbnü'l-Cezerî, age, II, 58.

²⁴² Âlû İmrân 3/52, Saff 61/14.

²⁴³ İbnü'l-Cezerî, age, II, 58.

²⁴⁴ İsrâ 17/83, Fussilet 41/51.

²⁴⁵ Ahzâb 33/53.

²⁴⁶ Dimyâtî, age, I, 275.

2- رَأي kelimesi ki bu iki şekil altında karşımıza çıkmaktadır:

a- رأي dan sonraki harfin harekeli olması hali. Bu durumda harekeli harf zamir olabileceği gibi zamir dışında bir harf de olabilmektedir. Harfin zamir olması رَأَى الَّذِينَ zamir dışında bir harfin olması ise رَأَى قَمِيصَهُ örneklerinde görülmektedir.

b- رأي kelimesinden sonraki harfin القمر رأي örneğinde olduğu gibi sakin bir harfin gelmesi hali.

Verş Ezrak tarîkinden gelen rivâyetinde kendisinden sonra harekeli veya harekesiz bir harf gelen bütün رأي kelimelerini hem râ ve hem de hemzenin taklîli ile okumaktadır²⁴⁷.

VIII- HEMZE

Verş rivâyetinde hemzenin hükmünü incelerken meselenin daha iyi anlaşılması için konuyu şu iki kısım altında ele almayı uygun gördük:

1- Müfred (tek) hemze

2- Çift hemze

Müfred hemze, bir kelimedede tek olarak bulunan hemzedir. Çift hemze ise bir kelimedede yanyana bulunan iki hemze ile farklı kelimelerde olmakla birlikte yazı itibariyle yanyana bulunan hemzelerdir.

Müfred hemze sâkin ve müteharrik (harekeli) olmak üzere iki şekil altında karşımıza çıkmaktadır. Sakin müfred hemzeden önceki harf daima harekeli olurken, müteharrik hemzeden önceki harf sakin veya harekeli olabilmektedir. Ancak müteharrik müfred hemzeden önceki sâkin harf جزء النبي، اسرائل örneklerinde olduğu gibi elif, yâ ve zâ harflernden biri olur.

A- Müfred Hemze

1- Müfred Sakin Hemze

Verş rivâyetinde müfred sâkin hemze bazı durumlarda başka bir harfe ibdâl edilmek sûretiyle okunmaktadır. Fakat bu noktada rivâyetin tarikleri arasında fark-

²⁴⁷ İbnü'l-Cezerî, age, II, 44-46; Dimyâtî, age, I, 276.

lılık söz konusudur.

Verş rivâyetinin Isbahânî tarîkinde müfred sâkin hemze kelimenin hangi fiilinde bulunursa bulunsun, hemzeden önceki harfin harekesi ne olursa olsun kendinden önceki harfin harekesi cinsinden bir med harfine ibdâl ile okunur²⁴⁸. Kelimenin isim veya fiil olması bunu değiştirmez. Ancak bu hükmün bir takım istisnaları vardır²⁴⁹:

a- İsimlerdeki istisnalar: الرَّأْسُ، الْبَاسُ، الْكَأْسُ kelimeleri Kur'ân'da geçtikleri bütün yerlerde ibdalsiz olarak okunmaktadır.

b- Fiillerdeki istisnalar: جئت ve bu kökten gelen bütün fiiller; نَبَا ve نَبِي den türeyen bütün fiiller; تَوْرِي ve تَوْرِي fiilleri.

Verş rivâyetinin Ezrak tarîkinde ise sâkin müfred hemzenin ibdâli, hemzenin kelimenin fâü'l-fiilinde bulunması şartına bağlanmıştır²⁵⁰. Ancak bunun da istisnası vardır. Zira bu tarikden gelen rivâyette الْاِيَاء kökünden türeyen bütün kelimeler ileri sürülen şarta uymasına rağmen ibdalsiz okunurlar²⁵¹.

Kıraat alimleri bunun illeti olarak şunu ileri sürmektedirler: "İbdalde asl olan okuyuşta kolaylık sağlamaktır. Halbuki الْاِيَاء kökünden türeyen kelimelerde ibdal yapılması halinde daha zor bir okuyuş meydana gelmekte ve bu da ibdaldeki amaca ters düşmektedir. Bu sebeble söz konusu kelimelerde ibdal vechi terkedilerek hemzenin tahkiki ile okunmaktadır"²⁵².

Rivâyetin Ezrak tarîkinde müfred sâkin hemzenin ibdâli her ne kadar yukarıda zikrettiğimiz gibi hemzenin kelimenin fâü'l-fiilinde bulunması şartına bağlanmışsa da lânü'l-fiil ve aynü'l-fiilde bulunduğu bazı durumlarda da istisnâen ibdâl ile okunduğu söz konusu olmaktadır²⁵³. Bunlar الذَّبَّاءُ²⁵⁴ الْبَيْرُ²⁵⁵ بَيْسُ²⁵⁶ kelimeleridir.

²⁴⁸ İbn Mücahid, age, 132.

²⁴⁹ Dimyâtî, age, I, 199-200; Sâkin olan müfred hemzelerin ibdâli kendilerinden önceki harfin harekesi doğrultusunda olmaktadır. Nitekim sâkin hemzeden önceki harfin harekesi fetha ise hemze sâkin elife, kesre ise sâkin yâ'ya, zamme ise sâkin vâv'a ibdâl edilerek okunurlar.

²⁵⁰ İbn Ğalbûn, age, I, 135-136; Ebû Şâme, age, 148; İbnü'l-Cezerî, age, I, 391; Dimyâtî, age, I, 200.

²⁵¹ Ebû Şâme, age, 148; İbnü'l-Cezerî, age, I, 391; Dimyâtî, age, I, 200.

²⁵² Margînî, age, 83.

²⁵³ Dâni, age, 39; Ebû Şâme, age, 148, 152; Dimyâtî, age, I, 200; Margînî, age, 84.

²⁵⁴ Yûsuf 12/17.

Burada söz konusu kelimelerin istisna olarak ibdalle okunmalarının illeti, hemzenin değil, hemzeden önceki harfin harekesinin itibara alınmasıdır²⁵⁷.

2-Müfred Müteharrik Hemze

a- Müfred Müteharrik Hemzenin İbdâli

aa- Müfred müteharrik hemzenin vav'a ibdali

Verş rivâyetinde, kelimenin fâû'l-fiilinde bulunan ve fethalı olan müfred müteharrik hemze, kendisinden önce zammeli bir harf bulunması durumunda vâv harfine ibdalle okunur²⁵⁸. Meselâ, ²⁵⁹ مُوَحَّلَا kelimesi مُوَحَّلَا şeklinde ibdâlle okunmaktadır.

Bu şartlara sahip olmakla birlikte مُوَدَّن kelimesi Isbahânî tarîkinde istisnâ olarak ibdâlle değil hemzenin tahkîki ile okunmuştur. Ezrak tarîkinde ise herhangi bir farklılık söz konusu değildir²⁶⁰.

Kelimenin aynü'l-fiilinde bulunan hemzelere gelince Isbahânî tarîkinde sadece ²⁶¹ فَوَاد ve ²⁶² الْفَوَاد kelimelerindeki hemzeler vav'a ibdâl edilmek suretiyle okunmaktadır²⁶².

ab-Müfred müteharrik hemzenin yâ'ya ibdâli

Ezrak tarîkinde ²⁶³ لَيْلَا kelimelerindeki hemzeler meftûh yâ harfine ibdâl edilmektedir²⁶⁴. Isbahânî tarîkinde ise ²⁶⁵ مِلَّتْ kelimesindeki müteharrik hemze yâ

²⁵⁵ Hac 22/45.

²⁵⁶ Geçtiği bütün yerler.

²⁵⁷ İbn Ğalbûn, age, I, 130.

²⁵⁸ Ebû Şâme, age, 148; İbnü'l-Cezerî, age, I, 395; Dimyâtî, age, I, 204.

²⁵⁹ Âlû İmrân 3/145.

²⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, age, I, 395; Dimyâtî, age, I, 203-204.

²⁶¹ Hûd 12/120; Furkân 25/32; İsrâ 17/36; Kasas 28/10; Necm 53/11.

²⁶² Dimyâtî, age, I, 204.

²⁶³ Bakara 2/150, Nisâ 4/165, Hadîd 57/29.

²⁶⁴ Ebû Şâme, age, 153; Dimyâtî, age, I, 204; Paluvî, Zübde, 30.

²⁶⁵ Cinn 72/8.

harfine ibdâl ile okunmaktadırlar.²⁶⁶

Müfred müteharrik hemzeden önceki sâkin harf “yâ” olması durumunda kırâat âlimleri ihtilaf etmişlerdir. Nitekim النسيء²⁶⁷ kelimesi Verş riâyetinin Ezrak tarîkinde hemzenin yâ harfine ibdâl edilip hemzeden önceki yâ’ya da idğam edilmesi sûretiyle النسيء şeklinde okunmaktadır²⁶⁸.

b- Müfred Müteharrik Hemzenin Nakli

Verş müfred müteharrik hemzenin harekesinin bu hemzeden önceki sâkin harfe nakletmekte, sâkin harfi harekeli kılıp hemzeyi telaffuzdan düşürmektedir²⁶⁹.

Müfred müteharrik hemzenin harekesinin kendinden önceki harfe bu şekilde naklinin bir takım şartları vardır. Bu şartlar²⁷⁰:

1- Sâkin harf hemzenin bulunduğu kelimedden önceki kelimenin son harfi olmalı.

2-Hemzenin harekesinin kendisine nakledileceği bu sâkin harf med harfi olmamalı.

3-Hemze ise sâkin harfin son harf olduğu kelimedden sonra gelen kelimenin ilk harfi olmalı.

Zikrettiğimiz bu üç şarta uyan kelimelerde müteharrik hemzenin harekesinin nakledileceği sâkin harf ise şu üç şekil altında gözükmetedir²⁷¹:

1-Tenvîn: كَفُّوا أَحَدَ örneğinde olduğu gibi sâkin harf tenvîn olabilir.

2- Lâm-ı Ta’rîf: الارض، الآخرة kelimelerindeki gibi lââm-ı ta’rîf olabilir.

3- Diğer harfler: مَنْ آمَنَ deki gibi bütün harflerin sâkin şekli olabilir.

Buna ilave olarak hemzenin harekesinin nakledileceği sâkin harf kelimenin aslî

²⁶⁶ Dimyâtî, age, I, 204.

²⁶⁷ Tevbe 9/37.

²⁶⁸ Şâtübî, age, 18; Ebû Şâme, age, 153; Dimyâtî, age, I, 209; Marğînî, age, 85.

²⁶⁹ İbn Çalbûn, age, 123; Dâni, age, 35-36; İbnü'l-Cezerî, age, I, 408; Dimyâtî, age, I, 213; Muhaysin, age, 27.

²⁷⁰ Ebû Şâme, age, 153; Marğînî, age, 86-87.

²⁷¹ Dâni, age, 35-36; İbnü'l-Cezerî, age, I, 408; Marğînî, age, 87.

harflerinden olabileceği gibi ziyâde bir harf de olabilir. Sâkin harfin aslî veya ziyâde bir harf olması müteharrik hemzenin harekesinin bu sâkin harfe nakline engel teşkil etmez²⁷².

Müteharrik hemzenin harekesinin kendinden önceki sâkin harfe nakli ile ilgili ileri sürülen bütün şartlara uymasına rağmen ²⁷³كِتَابِيهِ اِنِّي ظَنَنْتُ âyeti ile ilgili olarak Verş'ten yapılan nakillerde ihtilaf meydana gelmiştir²⁷⁴. Cumhur bu kelimenin istisna olduğunu ve burada naklin olmadığını belirtirken²⁷⁵, bir diğer kısım kıraat alimi ise yukarda zikredilen şartların mevcut oluşuna itibarla nakil vechini rivayet etmiştir. Buradaki ihtilaf, كِتَابِيهِ kelimesinin sonundaki hâ harfinin hâu's-sekt olmasından kaynaklanmaktadır²⁷⁶. Nitekim Ebû Şâme cumhurun görüşünü tercih ettiğini belirttikten sonra bunun illetini şu şekilde açıklamaktadır: "Burada hemzenin harekesinin kendinden önceki sâkin harfe nakli vechi terkedilmiştir ki Arapça kullanıma uygun olan da budur. Zira ilk kelimenin son harfi olan hâ "hâu's-sekt"tir, bu sebeble hükmü sükûn üzre kalmasıdır. Bu kelimenin harekelenmesi ancak ve ancak şiir zaruretiden dolayı olabilir ki bu da aslında kerih görülmektedir"²⁷⁷.

Müteharrik hemzenin harekesinin kendinden önceki sâkin harfe nakledilmesi, hemze ile sâkin harfin ayrı kelimelerde olması durumunda gerçekleşmektedir. Ancak ²⁷⁸رَدْعَا kelimesini bu kaidenin dışında kalarak tutarak hemzenin harekesinin kendinden önceki harfe nakli ve hemzenin de hazfiyle okunmuştur²⁷⁹.

c- Müfred Müteharrik Hemzenin Teshîli

Verş rivâyetinin Isbahânî tarîkinde, ²⁸⁰اَنَّا صُنَاكُمْ ve ²⁸¹اَنَّا مَيْنَ kelimelerinde olduğu

²⁷² Dimyâtî, age, I, 213.

²⁷³ Hâkka 69/19-20.

²⁷⁴ Bu noktayla ilgili vârid olan ihtilaflar için Bkz. Dâni, age, 35-36; İbnü'l-Cezerî, age, I, 409.

²⁷⁵ İbn Ğalbûn, age, I, 124; Şâtıbî, age, 19.

²⁷⁶ Marġinî, age, 87.

²⁷⁷ Ebû Şâme, age, 165.

²⁷⁸ Kasas 28/34.

²⁷⁹ İbn Ğalbûn, age, I, 123; Ebû Şâme, age, 165; Marġinî, age, 90.

²⁸⁰ İsrâ 17/40.

²⁸¹ A'râf 7/97.

gibi müfred ve fethalı hemze yine kendisi gibi fethalı bir harften sonra başında istifham hemzesi bulunan bir kelimede gelirse teshîl ile okunur²⁸².

Aynı şekilde كَانَهُمْ، كَانَكَ، كَانَهُ، كَانُوا، كَانُوا، كَانُوا örneklerindeki gibi şeddeli veya şeddesiz olan كَانُ yahut da كَيْفَ ile birlikte bulunan müfred fethalı hemzeler de teshîl ile okunmaktadır²⁸³.

Ezrak tarîkinde ise burada ihtilâf söz konusudur²⁸⁴. Edâ ehlinin bir kısmı, bu yerlerdeki hemzeleri hakîkî elife ibdâl etmiş, meydana gelen meddi de medd-i lâzım hükmünde saymıştır. Ancak meşhur olan görüş, Ezrak tarîkinde de Isbahânî tarîkinde olduğu gibi bu tür hemzelerin teshîl ile okunduğu şeklindedir²⁸⁵.

Isbahânî tarîkinden gelen Verş rivâyetinde yukarıda zikrettiğimiz kaide çerçevesinde olmamakla birlikte şu kelimelerde hemzelerinin teshîli ile okunmaktadır²⁸⁶.

رَأَيْتُهُمْ²⁹² رَأَاهَا تَهْتَرُ²⁹¹ رَأَاهُ حَسْبُهُ²⁹⁰ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ²⁸⁹ رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ²⁸⁸ إِطْمَأْنَوْا بِهَا²⁸⁷ فَاذَّنْ²⁸⁶
رَأَاهُ مُسْتَقِرًّا²⁹⁴ تَعَجُّبُكَ²⁹³

Verş her iki tarikten gelen rivâyetinde de Ahzâb ve Mücâdele sûrelerinde

²⁸² İbnü'l-Cezerî, age, I, 398; Dimyâtî, age, I, 206.

²⁸³ İbnü'l-Cezerî, age, I, 398; Dimyâtî, age, I, 206.

²⁸⁴ İbnü'l-Cezerî, age, I, 398; Dimyâtî, age, I, 206.

Edâ ehli bu tür kelimelerin Ezrak tarîkinde okunuşu ile ilgili 1) teshîl 2) Hemzenin hazfî 3) Hemzenin elife ibdâli ile şeklinde üç görüş serdetmişlerdir.

²⁸⁵ Dimyâtî, age, I, 206.

²⁸⁶ İbnü'l-Cezerî, age, I, 398-399; Bu kelimelerden altısı farklı yerlerde geçmekte olan رَأَى kelimesidir.

²⁸⁷ A'râf 7/44.

²⁸⁸ Yûnus 10/7.

²⁸⁹ Yûsuf 12/4.

²⁹⁰ Yûsuf 12/4.

²⁹¹ Neml 27/4.

²⁹² Neml 27/10.

²⁹³ Münâfikûn 63/4.

²⁹⁴ Neml 27/40.

geçmekte olan ²⁹⁵الْأَيِّ kelimesini hemzenin teshîli ile okumaktadır²⁹⁶.

Verş rivâyetinde ²⁹⁷هَآأَنَّتُمْ kelimesinde de ihtilaf meydana gelmiştir. Cumhûr, elifin hazfı ve hemzenin teshîli ile (هَهَنَّتُمْ) olduğunu rivayet etmiş. Cumhur dışındakiler ise bu kelime ile ilgili olarak şu iki vechi nakletmiştir²⁹⁸:

1-Elifin isbâtı ve hemzenin teshîli هَآَمَّتُمْ (Bu vecih her iki tarikde de vardır)

2-Hemzenin elife ibdâli هَآَنَّتُمْ (Ezrak tarikinde nakledilmiştir)

Kırâat âlimleri arasında bazı kelimelerin hemzeli olup olmamalarıyla ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu ihtilafı kelimeler ise şunlardır:

²⁹⁹النَّبِيِّ, ³⁰⁰يَضَاهُونَ, ³⁰¹بَادِي الرَّأْيِ, ³⁰²بُضِيَاءَ, ³⁰³تَرْجِي

Bu kelimelerden ³⁰⁴النَّبِيِّ kelimesi ve bu babın bütün müştakları Nâfi kırâatında hemze ile ³⁰⁵لِلنَّبِيِّ şeklinde hemze ile okunmaktadır³⁰⁴. Ancak Nâfi kırâatında bunun iki istisnâsı söz konusudur. Bu yerler Ahzab sûresindeki ³⁰⁵إِنْ أَرَادَ لِلنَّبِيِّ âyeti ile yine aynı sûredeki ³⁰⁶لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا kelimeleridir. Yani Verş bu iki kelime ile ilgili olarak Nâfi'den yaptığı nakilde münferid kalmış, Kâlun bu kelimeleri istisna olarak hemzesiz okurken, Verş istisna etmeyerek hemze ile okumuştur.³⁰⁷

²⁹⁵ Ahzâb 33/4; Mücâdele 58/2.

²⁹⁶ İbnü'l-Cezerî, age, I, 404; Dimyâtî, age, I, 209.

²⁹⁷ Alû İmrân 3/66, 119; Nisâ 4/109; Muhammed 47/38.

²⁹⁸ İbnü'l-Cezerî, age, I, 404; Dimyâtî, age, I, 207.

²⁹⁹ Bu kelime ve müştakları.

³⁰⁰ Tevbe 9/30.

³⁰¹ Hûd 11/27.

³⁰² Kasas 28/71.

³⁰³ Ahzâb 33/51.

³⁰⁴ İbn Mücâhid, age, 158; Dimyâtî, age, I, 210.

³⁰⁵ Ahzâb 33/50.

³⁰⁶ Ahzâb 33/53.

³⁰⁷ İbn-i Mücâhid, age, 157-158.

B- İki Hemze

1- İki hemzenin aynı kelimede yanyana bulunması

Aynı kelimede yanyana bulunan iki hemze de farklı şekiller altında bulunabilirler. Bu farklı şekilleri ve buna bağlı olarak Verş rivayetinde oluşan farklılıkları şu şekilde özetlemek mümkündür:

a-Her iki hemzenin de fethalı olması hali (ءَانْذَرْتَهُمْ):

Bu gibi durumlarda Verş, Isbahânî tarîkinde ve Ezrak tarîkinden gelen rivayetin bir vechinde ikinci hemzeyi teshille okur.³⁰⁸ Ezrak tarîkinden gelen rivayetin ikinci vechinde ise Verş'in ikinci hemzeyi elife ibdalle okuduğu nakledilmektedir³⁰⁹.

Ezrak tarîkinden gelen ikinci rivayette hemzenin elife ibdali neticesinde bir med harfî meydana gelmektedir. Bu med harfinden sonra ise lâzımî bir sükûn bulunduğundan medd-i lâzım hükmünde bir med ortaya çıkmaktadır ki bu med çeşidine kıraat ilminde "mahz-ı med" denir.

İbdal vechi kıyasa muhalif olmakla birlikte kıraat alimleri nakletmiştir. İbdal vechini nakleden kıraat alimleri arasında yer alan Ebû Amr ed-Dânî, bu vechin (ibdal) rivayet açısından en sağlam vecih olduğunu ifade etmektedir³¹⁰.

Aynı kelimede iki hemze fethalı olarak yanyana bulunur, fakat ikinci hemzeden sonra gelen harf yukarıda zikrettiğimiz ءَانْذَرْتَهُمْ örneğinde olduğu gibi sakın değil de harekeli bir harf olursa³¹¹ bu durumda Isbahânî tarîkinde her hangi bir değişiklik olmazken Ezrak tarîkinde ikinci hemzenin elife ibdâli ile ortaya çıkan med hali (mahz-ı med) söz konusu olmamaktadır. Çünkü ikinci hemzeden sonraki harf harekeli olunca sebebi med olan sükûn ortadan kalkmakta, buna bağlı olarak tabî med ile okunmaktadır.³¹²

Yine aynı kelimede yanyana bulunup da her ikisi de fethalı olan hemzelerden

³⁰⁸ İbn Ğalbûn, age, 152; Dâni, age, 31-32; İbnü'l-Cezerî, age, I, 363; Dimyâtî, age, I, 178; Pâluvi, age, 16; Marġinî, age, 67.

³⁰⁹ Dâni, age, 32; Dimyâtî, age, I, 178; Marġinî, age, 67-68.

³¹⁰ Marġinî, age, 68.

³¹¹ Hûd 11/72 (ءَالِدٌ) ve Mülk 67/16 (ءَامِئْتُمْ).

³¹² Dimyâtî, age, I, 180.

sonra med harfî gelirse (ءَالِهَتُنَا)³¹³ bunu Verş her iki tarîkinden gelen rivayetinde de ikinci hemzenin teshîli ile (ءَاهِلَتُنَا) şeklinde okumaktadır. Her ne kadar aynı kelimede yanyana fethalı olarak yanyana bulunan hemzelerden ikincisi Ezrak tarîkinden gelen rivayetin bir vechinde elife ibdal süretiyle mahz-ı med ile okunsa da zikrettiğimiz bu gibi yerlerde Ezrak'ın ikinci vechi söz konusu değildir. Bu noktada Ezrak'ten nakilde bulunanlar ittifak halindedirler.³¹⁴ Nitekim İbnü'l-Cezerî burada ibdal vechinin olmayışını şu şekilde tahlil etmektedir: "Bu kelimedeki ilk hemze istifham hemzesidir. Şayet ikinci hemze elife ibdal edilirse bu durumda hemzenin İstifham hemzesi mi yoksa haber hemzesi mi olduğunu tesbît etmek mümkün olmaz ve neticede bir karışıklık söz konusu olur. Bu sebepten dolayı ibdal vechi mümkün olmamaktadır."³¹⁵

b-İlk hemzenin fethalı ikincinin kesreli olması hali: لَنَا لَآخِرًا³¹⁶ ve اِلٰهَ مَعَ اللّٰهِ³¹⁷ örneklerinde olduğu gibi durumlarda Verş ikinci hemzenin teshîli ile olmak süretiyle ؕ şeklinde okumaktadır³¹⁸. Bir kısım kırâat alimi bu gruba dahil olmakla birlikte اٰمَةً kelimesinde ikinci hemzenin Isbahânî tarîkinde meksûr Yâ'ya ibdâlini nakletmişlerdir ki İbnü'l-Cezerî her iki vechinde sahîh olduğunu ve Arapçaya uygun düştüğünü ifade etmektedir³¹⁹.

c-İlk hemzenin fethalı ikincisi ise zammeli olması hali: (قُلْ اَوْزَعُوْكُمْ). Bu tür kelimeleri ise Verş yine ikinci hemzenin teshîli ile okumaktadır³²⁰.

2- İki hemzenin farklı kelimelerde ve yanyana bulunması

Farklı kelimelerde bulunmakla birlikte yazıda yanyana bulunan iki hemze ile

³¹³ Zuhurf 43/58; Bu tür kelime Kur'an-ı Kerim de sadece zikrettiğimiz bu yerde geçmektedir.

³¹⁴ İbnü'l-Cezerî, age, I, 365; Dimyâtî, age, I, 179.

³¹⁵ İbnü'l-Cezerî, age, I, 365.

³¹⁶ Şuarâ 26/41.

³¹⁷ Neml 27/60.

³¹⁸ İbn Mücahid, age, 136; İbn Ğalbûn, age, I, 111; Dâni, age, 32; İbnü'l-Cezerî, age, I, 370-371; Marġinî, age, 66.

³¹⁹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 379.

³²⁰ Dâni, age, 32; İbnü'l-Cezerî, age, I, 374. Bu tür yerlerde Verş Nâfi'den rivâyetinde münferid olmayıp Kâlûn'la paralellik arzeder. Zira Kalûn da bu yerleri ikinci hemzenin teshîli ile okumaktadır.

kasdolunan “Farklı kelimelerde olmakla birlikte yanyana bulunan iki kat’ı hemzesidir”³²¹. İşte bu tarif مَا شَاءَ اللَّهُ ve السُّوَايَ kelimelerindeki hemzeleri konumuz dışında tutmaktadır. Zira ilk misaldeki ikinci hemze hemze-i vasıl olduğundan, ikinci misalde ise her iki hemze arasına fasıla girdiğinden zikri geçen şartlara uygunluk bulunmamaktadır³²².

Zikrettiğimiz bu tür hemzeler harekeleri itibarı ile iki kısma ayrılmakta, bu ayırıma bağlı olarak da Verş rivayetinde farklı hükümler meydana gelmektedir³²³.

a- Ayrı kelimelerde bulunan iki hemzenin harekelerinin aynı olması:

aa- Her ikisi de fethalı: (جَاءَ أَجْلُهُمْ) Bu tür kelimeler Kur’ân-ı Kerîm’de 29 yerde geçmektedir.

ab- Her ikisi de kesreli: (هُوَ لَا إِنْ) Bu tür kelimeler ise Kur’an-ı Kerîm’de 18 yerde geçmektedir.

ac- Her ikisi de zammeli: (أَرْيَاءُ الْيُك) Kur’an-ı Kerîm’de sadece Ahkâf sûresinin 32. ayetinde geçmektedir.

Zikrettiğimiz bu üç şekildeki gibi harekeleri aynı olup farklı kelimelerde olmalarına rağmen yanyana bulunan hemze-i katı’lar Verş rivayetinin Isbahânî tarîkînde ve Ezrak tarîkînden gelen rivayetin bir vechinde ikinci hemzenin teshîli ile (ة), Ezrak tarîkînden gelen ikinci vechi göre ise de ikinci hemzenin kendi harekesi cinsinden bir med harfine ibdali ile (جَاءَ أَجْلُهُمْ) okunmaktadır³²⁴. Yani, ikinci hemzenin harekesi fetha ise bu hemze elife, kesre ise yâya, zamme ise de vâva nakledilmektedir. Ancak Ezrak tarîkiyle ilgili olarak هُوَ لَا إِنْ³²⁵ ve عَلَيَّ الْبَغَاءِ إِنْ³²⁶ kelimelerinde bazı kıraat alimleri üçüncü bir vechi nakletmiştir ki o da ikinci hemzenin ihtilasla³²⁷ okunan (muhafe) bir Yâ’ya ibdâlidir³²⁸. Bütün bu örneklerde

³²¹ Marğînî, age, 71.

³²² Dimyâtî, age, I, 193

³²³ Ebû Şâme, age, 140; İbnü'l-Cezerî, age, I, 382.

³²⁴ İbn Mücâhid, age, 138; İbn Ğalbûn, age, I, 116; Dâni, age, 33; Dimyâtî, age, I, 193-194; Marğînî, age, 72.

³²⁵ Bakara 2/31.

³²⁶ Nûr 24/33.

³²⁷ İhtilâs harekenin normal ritimden daha sûratlı bir şekilde telaffuzuna denmektedir (bkz. İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd*, 69).

Ezrak tarikiyle ilgili olarak zikredilen, ikinci hemzenin bir med harfine ibdali vechinde, bu hemzeden sonra sakin bir harfin bulunması durumunda bu kelime medd-i lâzım hükmünde bir med ile okunur. Ancak ikinci hemzeden sonraki harf harekeli bir harf ise, bu durumda medd-i tabiî hükmü cârî olur³²⁹.

b- Ayrı kelimelerde bulunan iki hemzenin harekelerinin farklı olması: Bu türün örnekleri şu beş şekil altında karşımıza çıkmaktadır.

ba- İlk hemzenin meftuh ikinci hemze meksur olması hali: ³³⁰شَهْدَاءُ إِذْ ayeti buna örnek teşkil etmektedir. Bu tür hemzeleri Verş her iki tarikten gelen rivayetinde de ikinci hemzenin teshîli ile ءَ şeklinde okumaktadır.³³¹

bb- İlk hemzenin fethalı ikincinin zammeli olması hali: Bunun örneği ³³²جَاءَ أُمَّتُهُ kelimesinde görülmektedir. Bu ve benzeri yerleri Verş yine ilk hemzenin tahkîki ikinci hemzenin ise teshîli (ءَ) ile okumaktadır.³³³

Bu iki şıkta zikredilen ikinci hemzelerin teshîlle okunmasının illeti, hemzenin eserinin kelime üzerinde görülmesini sağlamaktır. Zira teshîl hemzeye en yakın olan okuyuş şeklidir³³⁴.

bc- İlk hemzenin zammeli ikinci hemzenin fethalı olması hali: ³³⁵النَّبِيُّ أَوْلى ve benzeri şekiller altında karşımıza çıkan bu tür yerleri Verş ikinci hemzenin fethalı bir vav harfine ibdali ile (ءِ) okumaktadır.³³⁶

³²⁸ İbn Mücâhid, age, 140; İbn Ğalbûn, age, I, 116; İbnü'l-Bâziş, age, I, 278; Dâni, age, 33; İbnü'l-Cezerî, age, I, 385; Dimyâtî, age, I, 194; Marġinî, age, 77.

³²⁹ Marġinî, age, 77.

³³⁰ Bakara 2/133

³³¹ İbn Mucâhid, age, 139; İbn Ğalbûn, age, I, 118; İbnü'l-Cezerî, age, I, 386; Dimyâtî, age, I, 196; Pâluvî, age, 30; Marġinî, age, 77.

³³² Mû'minûn, 23/44.

³³³ İbnü'l-Cezerî, age, I, 388; İbn Ğalbûn, age, I, 120; Dimyâtî, age, I, 196; Pâluvî, age, 97; Marġinî, age, 77.

³³⁴ Marġinî, age, 77.

³³⁵ Ahzâb 33/6.

³³⁶ İbn Ğalbûn, age, I, 118; İbnü'l-Cezerî, age, I, 388; Dimyâtî, age, I, 197; Pâluvî, age, 110; Marġinî, age, 77.

Örnekte zikrettiğimiz النبي kelimesini Verş, bu kelimenin aslını itibara almak suretiyle hemze ile okumaktadır.

bd- İlk hemzenin kesreli ikinci hemzenin fethalı olduğu durumlar: من الشهداء³³⁷ misalini ve benzeri konumdaki kelimeleri de Verş ikinci hemzeyi meftuh bir yâ harfine ibdal etmek süretiyle (يَ) okumaktadır.³³⁸

Üçüncü ve dördüncü maddelerde ikinci hemzelerin teshîl edilmeyip fethalı vâv veya yâ harfine ibdal edilmesinin illeti şudur: Teshîlli okuyuşta elife yakınlık vardır. Fakat elif kaide olarak zamme ve kesreden sonra gelmez³³⁹.

be- İlk hemzenin zammeli ikincinin ise kesreli olması hali: مَنْ يَشَاءُ إِلَى³⁴⁰ ayeti buna örnek teşkil etmektedir. Bu tür kelimelerle ilgili olarak Verş'ten yapılan nakillerde ihtilaf söz konusu olmuş ve bu noktada iki vecih zikredilmiştir. Birinci vecih, Verş'in ikinci hemzeyi teshille okuduğudur. İkinci vecih ise ikinci hemzenin meksûr bir vav harfine ibdâli şeklindedir³⁴¹.

Burada ikinci hemzenin teshille okunması vechi kıyasa bağlı olarak meydana gelmektedir. Kesreli yâ harfine ibdal ise kelimedeki birinci hemzenin harekesinin kesre olmasından kaynaklanmaktadır³⁴².

3-İki hemzeli kelimelerden bir cümlede iki tane bulunması

Müstakil bir âyet-i kerîmede kimi zaman içinde iki hemzenin yanyana bulunduğu kelimelerden iki kelime geçmektedir (إِذَا كُنَّا تُرَابًا إِنَّا لَفِي خَلْقٍ حَدِيدٍ)

Benzeri âyet-i kerîmeler altı şekil altında dokuz ayrı yerde geçmektedir. Bu farklı şekilleri şöyle özetlemek mümkündür:

a- إِذَا كُنَّا تُرَابًا إِنَّا لَفِي خَلْقٍ حَدِيدٍ³⁴³

b- إِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ³⁴⁴

³³⁷ Bakara 2/282

³³⁸ İbn Ğalbûn, age, I, 120; İbnü'l-Cezerî, age, I, 388; Dimyâtî, age, I, 197; Pâluvî, age, 39; Marġinî, age, 77.

Burada mahz-ı med meydana geldiğinden lazım med hükmünde bir med ile okunur.

³³⁹ Marġinî, age, 77.

³⁴⁰ Bakara 2/143

³⁴¹ İbn Ğalbûn, age, I, 118-119; İbnü'l-Cezerî, age, I, 388; Dimyâtî, age, I, 197; Pâluvî, age, 30; Marġinî, age, 77.

³⁴² Marġinî, age, 77.

³⁴³ Ra'd 13/5.

c- ³⁴⁵إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا فَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ

d- ³⁴⁶إِذَا كُنَّا تُرَابًا وَآبَاؤُنَا عَنَّا لَمُخْرَجُونَ

e- ³⁴⁷إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ فَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ

f- ³⁴⁸إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا فَإِنَّا لَمَدِينُونَ

Verş bu yerlerden Neml sûresi 60. ayet haric diğerlerinde hemzeli kelimelerden ilkinin ikinci hemzenin teshîli ile, ikinci kelimeyi kesreli tek hemze ile (عَهِدًا...) şeklinde okumuştur.³⁴⁹

Neml sûresi 60. âyeti ise ilk kelimeyi meksûr bir hemseze ile ikinci kelimeyi de bu kelimedeki ikinci hemzenin teshîli ile (إِذَا...عَهِدًا) şeklinde okumuştur.³⁵⁰

Bu örneklerde gördüğümüz gibi Verş'in hemzelerden birini hazfedip tek hemze ile okuması O'nun bu hemzeleri istifham hemzesi değil haberiyye hemzesi olarak telakkî etmesinden kaynaklanmaktadır. Zira istifham hemzesinin hazfi mümkün olmamaktadır³⁵¹.

IX- İDĞAM

İdğâm, lügatda, bir şeyi bir şeyin içine katmak, idhâl etmek anlamına gelmektedir³⁵². Tecvid ıstılâhında ise şöyle tarif edilmektedir:

“İdğâm iki mütemâsil (birbirinin aynı), veya mütecânis (aynı cinsten) veyahut da mütekârib (birbirlerine yakınlığı olan) bazı harflerin birincisini diğerine idhâl etmeye” idğâm denir.

İdğâmın iki rüknü vardır:

³⁴⁴ İsrâ 17/49; İsrâ 17/98.

³⁴⁵ Mû'minûn 23/82; Saffât 37/16; Vâkıa 56/47.

³⁴⁶ Neml 27/67.

³⁴⁷ Secde 32/10.

³⁴⁸ Saffât 37/53.

³⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 372-373; Dimyâtî, age, I, 186; Pâluvî, age, 76, 82, 83, 97, 110, 116, 132

³⁵⁰ İbnü'l-Cezerî, age, I, 373; Dimyâtî, age, I, 187; Pâluvî, age, 105.

³⁵¹ İbnü'l-Cezerî, age, I, 373; Dimyâtî, age, I, 187.

³⁵² Âsım Efendi, age, IV, 282.

a- Müdğam: Kendisinden sonraki harfe idğâm edilen ve sakin olan harf.

b- Müdğamün fih: İdğâm kendisinde icra edilen ve harekeli olan harf.

İdğâmın gerçekleşebilmesi için de bir takım şartlar bulunmaktadır, ki bunları da şu şekilde ifade etmemiz mümkün olmaktadır:

a- Müdğam ile Müdğamün fih'in yazı itibariyle yanyana bulunması ve bu iki harf arasına idğama mani olan bir başka harfin girmemesi³⁵³.

b- Müdğam'ın med harfi olmaması³⁵⁴. Nitekim الَّذِي يُوسُوسُ örneğinde olduğu gibi Müdğam med harfi olması durumunda idğam terkedilmektedir.

c- Müdğam'ın sâkin Müdğamün fih'in ise harekeli olması³⁵⁵.

Şimdi Verş rivâyetinde idğama konu olan harfleri ve bunların hükümlerini ele almaya çalışalım. Bu harfler şunlardır:

1- (ذ) kelimesinde zel: Verş bu harften sonra zâl(ذ), zâ (ظ) harfleri gelmesi durumunda idğam yapmakta diğer durumlarda ise ızharla okumaktadır³⁵⁶. Burada illet iki harfin aynı olması (اِذْ ذَهَبَ) yada mahreclerinin aynı olmasıdır (اِذْ ظَلَمُوا)³⁵⁷ Aynı mahreceden çıkan bir diğer harf de se (ث) dir. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de اذ den sonra sê harfi bulunmadığından bu harf idğama konu olamamaktadır³⁵⁸.

2- (قد) kelimesinde dâl: Verş bu kelimedeki dâl harfini de kendisinden sonra dâd (ض), zâ (ظ), dâl(د) ve te(ت) harflerinin gelmesi durumunda idğamla, bunun dışındaki durumlarda ise ızharla okumaktadır³⁵⁹.

Diğer iki harften dâl (د) ikisinin de aynı harf olması (قَدْ دَخَلُوا), te (ت) ise (قَدْ تَعَلَّمُونَ) mahreclerinin aynı olması dolayısıyla idğamla okunmaktadır³⁶⁰.

³⁵³ Dimyâtî, age, I, 111.

³⁵⁴ İbnü'l-Cezerî, age, I, 278.

³⁵⁵ Bu şart idğâm-ı sagîr için geçerlidir.

³⁵⁶ İbn Mücahid, age, 113-114.

³⁵⁷ Ebû Şâme, age, 192.

³⁵⁸ Ebû Şâme, age, 193.

³⁵⁹ İbn Mücahid, age, 114; Ebû Şâme, age, 187.

³⁶⁰ Ebû Şâme, age, 192-193.

3- Müenneslik te'si: Verş müenneslik te'sini kendisinden sonra te (ت), dâl (د) ve zâ (ظ) harfleriyle birlikte idğamla okumakta, zikrettiğimiz bu üç harfin dışında bir harfle yanyana gelmesi durumunda ise izhâr etmektedir³⁶¹.

Verş'in diğer iki harfle birlikte idğam yapmasının illeti ise te (ت) 'nin müenneslik te'si ile aynı harf olması (رَبِّحْتَ تِجَارَتَهُمْ), dâl (د) 'ın ise müenneslik te'si ile aynı mahreften çıkmasıdır (أَحْيَيْتَ دَعْوَتَكُمْ)³⁶².

4- (هَلْ، بَلْ، قُلْ) kelimelerindeki lâm'lar: Bu harfleri de sadece kendilerinden sonraki harf lâm ve râ olduğu zaman idğâmla, diğer durumlarda ise izhar ile okumaktadır³⁶³. Burada illet, harflerin aynı cins ya da aynı mahreften çıkıyor olmasıdır. Nitekim قُلْ رَبِّ ve بَلْ لَا تُكْرِمُونَ örneklerinden birincisinde idğama konu olan harflerin her ikisinin de aynı harf olması, ikincisinde ise mahrec birliği söz konusudur³⁶⁴.

5- Mahrec itibariyle birbirine yakın olan harflerde ise Verş يس وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ³⁶⁵ ifadesinde nûn'u vâv'a, bulunduğu bütün şekillerde اتَّخَذْتُمْ kelimesinde zel'i te'ye idğâm etmekte; يَلْهَتْ ذَلِكَ³⁶⁶ ve ارْكَبْ مَعَنَا³⁶⁷ ifadelerinde ise se ile zel'in, be ile mîm'in mahrecleri yakın olmasına rağmen izhar ile okumaktadır³⁶⁸. Kalem sûresinin evvelindeki ن وَالْقَلَمِ ifadesinde ise Verş'ten hem idğâm hem de izhar vecdi nakledilmektedir³⁶⁹.

X- MÜTEKELLİM YÂ'SI

Mütekellim yâ'sından kasdımız isim, fiil ve harfe bitişen mütekellim

³⁶¹ Ebû Şâme, age, 189, 193.

³⁶² Ebû Şâme, age, 193.

³⁶³ Ebû Şâme, age, 189, 193.

³⁶⁴ Ebû Şâme, age, 193.

³⁶⁵ Yâsîn 36/1.

³⁶⁶ A'râf 7/176.

³⁶⁷ Hûd 11/42.

³⁶⁸ Ebû Şâme, age, 198, 200.

³⁶⁹ Ebû Şâme, age, 198.

zamirleridir ki isme bitiştiğinde mahallen mecrûr, mensûb ve merfû; fiile bitiştiğinde mahallen mensub; harfe bitiştiğinde ise harfin ameline göre mahallen mensûb veya mecrûr olabilmektedir³⁷⁰. Bu yâ'lar kendisinden sonra gelen harfe göre şu şekiller altında bulunabilmektedir:

1- Kendisinden sonra fethalı, zammeli ve kesreli kat' hemzesi bulunanlar: Bu tür mütekellim yâ'ları Verş rivâyetinde fetha ile okunmaktadır. Ancak şu yerlerde istisnâ olarak Verş iskân ile okunmaktadır³⁷¹:

ولا تفتني آلا³⁷⁶, انظرنني إلي يوم³⁷⁴ ارنني انظر³⁷³, فاذا كروني اذكركم³⁷², واوفوا بعهدي اوف بعهدكم³⁷², ذروني اضقتل³⁸², يصدقني اني³⁸¹, فاتبعني اهدكم³⁷⁹, آتوني افرغ³⁷⁸, مما يدعونني اليه³⁷⁷ وترحمي آكن³⁷⁷, لولا اخرتني إلي اجل³⁸⁶, ادعوني استجب لكم³⁸⁵, انما تدعونني إلي النار³⁸³ وتدعونني إلي النار

2- Kendisinden sonra lâ-m-ı ta'rîf'in gelmesi: Bu konumdaki bütün mütekellim yâ'ları (ربي الذي) Verş rivâyetinde istisnâsız olarak fetha ile okunmaktadır³⁸⁷.

3- Kendisinden sonra vasl hemzesi gelmesi durumu: Bu konumdaki kelimeler

³⁷⁰ Ebû Şâme, age, 282; İbnü'l-Cezerî, Neşr, II, 161.

³⁷¹ Ebû Şâme, age, 287-289; İbnü'l-Cezerî, Neşr, II, 163-170.

³⁷² Bakara 2/40.

³⁷³ Bakara 2/152.

³⁷⁴ A'râf 7/143.

³⁷⁵ A'râf 7/14, Hıcr 36.

³⁷⁶ Sâd 38/79.

³⁷⁷ Tevbe 9/47.

³⁷⁸ Yûsuf 12/23.

³⁷⁹ Kehf 18/96.

³⁸⁰ Meryem 43.

³⁸¹ Kasas 28/34.

³⁸² Mü'min 40/ 26.

³⁸³ Mü'min 40/ 41. Ancak Isbahânî tarîkinden gelen rivâyette fetha vechi nakledilmiştir (Bkz. Dimyâtî, *İthâf*, I, 334).

³⁸⁴ Mü'min 40/ 43.

³⁸⁵ Mü'min 40/60.

³⁸⁶ Münâfikûn 63/10.

³⁸⁷ İbnü'l-Cezerî, age, II, 170-171; Dimyâtî, age, I, 338-339.

de üç tanesi müstesnâ Verş rivâyetinde fetha ile okunmaktadır (ان قومي اتخذوا)³⁸⁸ Bunun istisnaları ise şu kelimelerdir³⁸⁹:

يا ليتني اتخذت,³⁹² انهي اشد,³⁹¹ اني اصطفيتك³⁹⁰

4- Kendisinden sonra zikrettiğimiz harflerin dışında bir harf gelmesi durumu: Bu konumdaki mütekellim Yâ'larını ise şu yedi yer haric iskân ile okumaktadır³⁹³. Bu yerler:

ولي دين,³⁹⁹ وما لي لا اعبد الذي,³⁹⁷ وجهي لله,³⁹⁶ ومماتي لله,³⁹⁵ وجهي للذي,³⁹⁴ بيتي للطائفين

XI- ZÂİD YÂ

Zâid yâ, tilâvet durumunda ziyâde kılınan yâ'dır. İzâfet yâ'ları ile zâid yâ'lar arasında bir takım farklar vardır ki en önemlileri olarak şunları zikretmemiz mümkün olmaktadır:

1- İzâfet yâ'ları isim, fiil ve harf ile birlikte bulunabilmekte, zâid yâ'lar ise sadece isim ve fiillerde olmakta, harfle birlikte bulunmamaktadır⁴⁰⁰.

2- İzâfet yâ'ları mushafın resminde (hattında) sabit olmakla birlikte zâid yâ'lar yazıda olmayıp tilâvet esnasında telaffuz edilmektedir⁴⁰¹.

3- İzâfet yâ'ları ile ilgili ihtilaf bu harflerin fetha ile mi yoksa sükûn ile mi

³⁸⁸ İbnü'l-Cezerî, age, II, 171.

³⁸⁹ Ebû Şâme, age, 299; Dimyâtî, age, I, 340.

³⁹⁰ A'râf 7/144.

³⁹¹ Tâhâ 20/30.

³⁹² Furkân 25/27.

³⁹³ Ebû Şâme, age, 301, 304.

³⁹⁴ Bakara 2/125, Hac 22/26.

³⁹⁵ Enâm 6/79.

³⁹⁶ Enâm 6/162.

³⁹⁷ Âlû İmrân 3/20.

³⁹⁸ Yâsîn 36/22.

³⁹⁹ Kâfirûn 109/6.

⁴⁰⁰ Ebû Şâme, age, 304; İbnü'l-Cezerî, age, II, 180.

⁴⁰¹ Ebû Şâme, age, 304; İbnü'l-Cezerî, age, II, 180.

okunacağı noktasında iken zâid yâ'larla ilgili söz konusu olan ihtilaf bu yâ'ların tilâvet halinde hazfedilip edilmeyeceği noktasındadır.

Ziyâde yâ'ların Verş rivâyetindeki durumuna gelince kırâat alimleri yaptıkları nakilde Verş'in toplam 47 kelimedede vasl halinde ziyâde yâ'ları isbat ile okuduğunu, bunun dışındaki yerlerde ise hazf ettiğini ifade etmektedirler. Özet olarak söylersek Verş, Zâid yâ'ların tamamını vakıf halinde hazifle, vasl halinde ise aşağıda zikredilecek olan yerler de isbat ile, diğer yerlerde ise yine hazifle okumuştur. Verş'in vasl halinde isbat ile okuduğu yerler ise şunlardır⁴⁰²:

⁴⁰⁷يوم يأت لا تكلم, ⁴⁰⁶فلا تسئلن ما ليس لك به علم, ⁴⁰⁵ومن اتبعن, ⁴⁰⁴إذا دعان, ⁴⁰³اجيب دعوة الداع, ⁴¹¹من يهدي الله فهو المهتدي, ⁴¹⁰ان يهدين ربي لا قرب من هذا رشدا, ⁴⁰⁹لئن اخترن الي يوم, ⁴⁰⁸ربنا وتقبل دعاء, فما آتاني الله, ⁴¹⁵تتبعن افعضيت امري, ⁴¹⁴ان تعلمن مما علمت رشدا, ⁴¹³ما كنا نبلغ, ⁴¹²ان يوتين خيرا من جنتك ولا, ⁴²¹تكبير, ⁴²⁰وحفان كالجواب, ⁴¹⁹يكذبون, ⁴¹⁸سواءا العاكف فيه والباد, ⁴¹⁷اتمدونن بحال, ⁴¹⁶خير مما آتاكم

⁴⁰² Ebû Şâme, age, 316 vd.

⁴⁰³ Bakara 2/186.

⁴⁰⁴ Bakara 2/186.

⁴⁰⁵ Âlü İmrân 3/20. Yûsuf sûresindeki ⁴⁰⁶ومن اتبعني وسبحان الله ifadesinde ise hem vasl hem de vakıf halinde isbat iledir.

⁴⁰⁶ Hûd 11/46.

⁴⁰⁷ Hûd 11/105.

⁴⁰⁸ İbrâhim 14/40.

⁴⁰⁹ İsrâ 17/62.

⁴¹⁰ Kehf 18/17.

⁴¹¹ Kehf 18/24.

⁴¹² Kehf 18/40.

⁴¹³ Kehf 18/66.

⁴¹⁴ Kehf 18/66.

⁴¹⁵ Tâhâ 20/93.

⁴¹⁶ Neml 27/36.

⁴¹⁷ Neml 29/96.

⁴¹⁸ Hac 22/44.

⁴¹⁹ Kasas 28/34.

⁴²⁰ Sebe 34/13.

⁴²¹ Sebe 34/45, Mû'min 40/26, Fâtır 35/12, Mülk 67/18.

⁴²⁷ترجُمون، ⁴²⁶ومن آياته الجوار في البحر كالأعلام، ⁴²⁵يوم التناد، ⁴²⁴يوم التلاق، ⁴²³كدت لتزدن، ⁴²²ينقذون،
فذوقوا عذابي، ⁴³¹يوم يدع الداع إلى شيء نكر، ⁴³⁰فكيف كان عذابي ونذر، ⁴²⁹مهطعين إلى الداع، ⁴²⁸فاعتزلون،
التي لم يخلق مثلها في البلاد، ⁴³⁶والليل إذا يسر، ⁴³⁵من يخاف وعيد، ⁴³⁴يوم ينادي المناد، ⁴³³حق وعيد، ⁴³²ونذر،
ربي إهانن، ⁴³⁸ربي أكرمن، ⁴³⁹

⁴²² Yâsîn 36/23.

⁴²³ Saffât 37/56.

⁴²⁴ Mû'min 40/15.

⁴²⁵ Mû'min 40/32.

⁴²⁶ Şûrâ 42/36.

⁴²⁷ Duhân 44/20.

⁴²⁸ Duhân 44/21.

⁴²⁹ Kamer 54/8.

⁴³⁰ Kamer 54/6.

⁴³¹ Kamer 54/16, 18, 21, 30.

⁴³² Kamer 54/37, 39.

⁴³³ Kâf 50/14.

⁴³⁴ Kâf 50/16.

⁴³⁵ Kâf 50/45.

⁴³⁶ Feer 89/4.

⁴³⁷ Feer 89/8.

⁴³⁸ Feer 89/15.

⁴³⁹ Feer 89/16.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

VERŞ İLE HAFS VE KÂLÛN RİVAYETLERİNİN MUKAYESESİ

Bu bölümde daha önce genel özelliklerini aktardığımız Verş rivâyetinin önce ülkemizde okunmakta olan Hafs rivâyetiyle, ikinci olarak da Nâfi'in diğer kolu olan Kâlûn rivâyetiyle mukayesesini yapmaya çalışacağız.

Mukayesesı yapılan rivâyetler arasındaki farklılıkların tesbitinde şu hususlara riayet edilmiştir:

1- Belirtılmeyen farklılıklar: Feth, imâle, terkîk, tefhîm, tağlîz, ihtilas, med, kasr, idğâm, izhâr farklılıkları bu mukayaseye alınmamıştır.

2- Belirtilen farklılıklar:

- a- Kelimelerin müzekker-müennes oluşundan kaynaklanan farklılıklar.
- b- Kelimelerin tekillik-çoğulluğundan kaynaklanan farklılıklar.
- c- Kelimelerin farklı bablarda gelmesi sebebiyle meydana gelen farklılıklar.
- d- İrab farklılıkları.
- e- Vezin farklılıkları.
- f- Harf değişimi ile meydana gelen farklılıklar.
- g- Hareke değişimi ile meydana gelen farklılıklar.
- h- Mütekellim yâ'larının okunuşundan kaynaklanan farklılıklar.
- ı- Fiillerin ma'lûm ve meçûl oluşlarından kaynaklanan farklılıklar.
- j- Fiillerde siygaya bağlı oluşan farklılıklar.
- k- Harf veya kelime ziyade ve noksanlığından kaynaklanan farklılıklar.

Burada şunu da belirtelim ki, rivâyet farklılıklarının tespitinde Ebû Amr ed-Dânî'nin *et-Teyşîr fî 'l-Kırââtî 's-Seb'* isimli eseri esas alınmıştır.

I- VERŞ-HAFS RİVAYETLERİNİN MUKAYESESİ

HAFS	VERŞ	
يَخْدَعُونَ	يُخَادِعُونَ	Bakara 2/9
يَكْذِبُونَ	يُكْذِبُونَ	Bakara 2/10
أَنْتِ أَعْلَمُ	أَنْتِ أَعْلَمُ ¹	Bakara 2/30,33
نَغْفِرْ لَكُمْ	يُغْفِرْ لَكُمْ	Bakaru 2/58
الصَّابِينَ	الصَّابِينَ	Bakara 2/62
هَزُوا	هَزُّوا	Bakara 2/68
خَطِيئَتُهُ	خَطِيئَتُهُ	Bakara 2/81
عَمَّا يَعْمَلُونَ	عَمَّا يَعْمَلُونَ	Bakara 2/85
تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ	تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ	Bakara 2/85
مِثَالٍ	مِثَالٍ	Bakara 2/98
وَلَا تُسْتَلْ	وَلَا تُسْتَلْ	Bakara 2/119
عَهْدِي الظَّالِمِينَ	عَهْدِي الظَّالِمِينَ	Bakara 2/124
وَاتَّخَذُوا	وَاتَّخَذُوا	Bakara 2/125
وَوَصَّى	وَأَوْصَى	Bakara 2/132
أَمْ تَقُولُنَّ	أَمْ يَقُولُونَ	Bakara 2/140
وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ	وَلَوْ تَرَى الَّذِينَ	Bakara 2/165
خُطُوتِ	خُطُوتِ	Bakara 2/168
فَمَنْ اضْطُرَّ	فَمَنْ اضْطُرَّ	Bakara 2/173
لَيْسَ الْبِرُّ	لَيْسَ الْبِرُّ	Bakara 2/177

¹ Kendisinden sonra Kat' Hemzesi gelen mütekellim ya'larını Hafs Kur'ân-ı Kerîm'in tamamında sâkin okurken Verş fetha ile okumaktadır.

وَلَكِنَّ الْبِرَّ	وَلَكِنَّ الْبِرَّ	Bakara 2/177,179
فَدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينَ	فَدْيَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ	Bakara 2/183
الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ	الدَّاعِي إِذَا دَعَانِي	Bakara 2/186
بِي لَعَلَّهُمْ	بِي لَعَلَّهُمْ	Bakara 2/186
فِي السَّلَامِ	فِي السَّلَامِ	Bakara 2/208
حَتَّى يَقُولَ	حَتَّى يَقُولَ	Bakara 2/214
قَدَرَهُ	قَدَرَهُ	Bakara 2/236
وَصِيَّةٌ	وَصِيَّةٌ	Bakara 2/240
يَبْسُطُ	يَبْسُطُ	Bakara 2/240
فَيُضَاعَفُهُ لَهُ	فَيُضَاعَفُهُ لَهُ	Bakara 2/245
عَسَيْتُمْ	عَسَيْتُمْ	Bakara 2/246
غُرُقَةً	غُرُقَةً	Bakara 2/249
دَفَعَ اللَّهُ	دَفَاعَ اللَّهِ	Bakara 2/251
أَنَا أُحْيِي (Kasır ile)	أَنَا أُحْيِي (Medd ile)	Bakara 2/258
نُنَشِّرُهَا	نُنَشِّرُهَا	Bakara 2/259
بِرِّيَّةٍ	بِرِّيَّةٍ	Bakara 2/265
أَكْلَهَا	2 أَكْلَهَا	Bakara 2/265
يُكْفَرُ	نُكْفَرُ	Bakara 2/271
يَحْسِبُهُمْ	3 يَحْسِبُهُمْ	Bakara 2/271
إِلَى مَيْسَرَةٍ	إِلَى مَيْسَرَةٍ	Bakara 2/273
وَأَنْ تَصَدَّقُوا	وَأَنْ تَصَدَّقُوا	Bakara 2/280
تِجَارَةً حَاضِرَةً	تِجَارَةً حَاضِرَةً	Bakara 2/282
فَيَغْفِرُ	فَيَغْفِرُ	Bakara 2/284

2 Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği bütün yerlerde hükmü aynıdır. (Bkz. Dâni, *et-Teyisr*, 83)

3 Muzârif fiil şeklinde geçtiği yerlerin tamamında bu hükümdedir. (Bkz. Dâni, *et-Teyisr*, 84)

وَيُعَذِّبُ	وَيُعَذِّبُ	Bakara 2/284
بِرَّوْنَهُمْ	تَرَوْنَهُمْ	Âlû İmrân 3/13
وَكَفَّلَهَا	وَكَفَّلَهَا	Âlû İmrân 3/37
زَكْرِيَّا	زَكْرِيَّا	Âlû İmrân 3/37
فَيَكُونُ طَيْرًا	فَيَكُونُ طَائِرًا	Âlû İmrân 3/49
فَيُوقِيهِمْ	فَنُوقِيهِمْ	Âlû İmrân 3/57
تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ	تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ	Âlû İmrân 3/79
وَلَا يَأْمُرُكُمْ	وَلَا يَأْمُرُكُمْ	Âlû İmrân 3/80
لَمَّا آتَيْنَاكُمْ	لَمَّا آتَيْنَاكُمْ	Âlû İmrân 3/81
يَبْغُونَ	تَبْغُونَ	Âlû İmrân 3/83
وَالِيهِ يَرْجِعُونَ	وَالِيهِ تُرْجَعُونَ	Âlû İmrân 3/83
حِجُّ الْبَيْتِ	حِجُّ الْبَيْتِ	Âlû İmrân 3/97
وَمَا يَفْعَلُوا	وَمَا تَفْعَلُوا	Âlû İmrân 3/115
فَلَنْ يُكْفَرُوهُ	فَلَنْ تُكْفَرُوهُ	Âlû İmrân 3/115
لَا يَضُرُّكُمْ	لَا يَضُرُّكُمْ	Âlû İmrân 3/120
مُسَوِّمِينَ	مُسَوِّمِينَ	Âlû İmrân 3/125
وَسَارِعُوا	سَارِعُوا	Âlû İmrân 3/133
قَاتِلْ مَعَهُ	فُقُتِلْ مَعَهُ	Âlû İmrân 3/146
مَتَمُّ	مَتَمُّ	Âlû İmrân 3/157,158
خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ	خَيْرٌ مِمَّا تَجْمَعُونَ	Âlû İmrân 3/157
أَنْ يُغْلَى	أَنْ يُغْلَى	Âlû İmrân 3/161
وَلَا يَحْزَنُكَ	وَلَا يُحْزَنُكَ ⁴	Âlû İmrân 3/176

4 Nâfi' kıraatında Enbiyâ sûresi 103. âyet hariç Kur'ân-ı Kerîm'in tamamında yâ'nın zammesi zâ'nın da kesresi ile (if'âl babından) okunmaktadır. Enbiyâ sûresinin zikri geçen âyetinde ise Nâfi' diğer kıraat imamları ile ittifak halinde olup bu kelimeyi yâ'nın fethası zâ'nın da zammesi ile okunmaktadır. (Bkz. Dâni, *et-Teyssir*, 92)

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ	وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ	Âlû İmrân 3/188
تَسَاءَلُونَ	تَسَاءَلُونَ	Nisâ 4/1
قِيَامًا	قِيَمًا	Nisâ 4/5
وَأَنْ كَانَتْ وَاحِدَةً	وَأَنْ كَانَتْ وَاحِدَةً	Nisâ 4/11
يُوصِي بِهَا	يُوصِي بِهَا	Nisâ 4/12
يُدْخِلُهُ	نُدْخِلُهُ	Nisâ 4/13,14
وَأَحِلُّ لَكُمْ	وَأَحِلُّ لَكُمْ	Nisâ 4/24
تِجَارَةً	تِجَارَةً	Nisâ 4/29
مُدْخَلًا	مَدْخَلًا	Nisâ 4/31
وَالَّذِينَ عَقَدَتْ	وَالَّذِينَ عَاقَدَتْ	Nisâ 4/33
وَأَنْ تَكُ حَسَنَةً	وَأَنْ تَكُ حَسَنَةً	Nisâ 4/40
لَوْ تَسَوَّى	لَوْ تَسَوَّى	Nisâ 4/42
كَأَنْ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ	كَأَنْ لَمْ يَكُنْ بَيْنَكُمْ	Nisâ 4/73
غَيْرِ أُولِي الضَّرَرِ	غَيْرِ أُولِي الضَّرَرِ	Nisâ 4/95
أَنْ يَصْلَحَا	أَنْ يَصَالِحَا	Nisâ 4/128
وَقَدْ نَزَّلَ	وَقَدْ نُزِّلَ	Nisâ 4/140
فِي الدَّرَكِ	فِي الدَّرَكِ	Nisâ 4/145
سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ	سَوْفَ نُؤْتِيهِمْ	Nisâ 4/152
لَا تَعْدُوا	لَا تَعْدُوا	Nisâ 4/154
وَالَّذُنْ بِالْأُذُنِ	وَالَّذُنْ بِا لْأُذُنِ	Mâide 5/45
وَيَقُولَ الَّذِينَ	يَقُولُ الَّذِينَ	Mâide 5/53
مَنْ يَرْتَدَّ	مَنْ يَرْتَدِّدْ	Mâide 5/54
فَمَا بَلَغَتْ رِسَالَتَهُ	فَمَا بَلَغَتْ رِسَالَاتِهِ	Mâide 5/67
فَجَزَاءٌ مِثْلُ	فَجَزَاءٌ مِثْلُ	Mâide 5/95
أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ	أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ	Mâide 5/95

مِنَ الَّذِينَ اسْتَحَقُّ	مِنَ الَّذِينَ اسْتَحَقُّ	Mâide 5/107
فَتَكُونُ طَيْرًا	فَتَكُونُ طَائِرًا	Mâide 5/110
هَذَا يَوْمٌ	هَذَا يَوْمٌ	Mâide 5/119
فَتَنَّتُهُمْ	فَتَنَّتُهُمْ	En'âm 6/23
وَلَا تُكَذِّبُ	وَلَا تُكَذِّبُ	En'âm 6/27
وَتَكُونُ	وَتَكُونُ	En'âm 6/27
لَا يُكَذِّبُونَكَ	لَا يُكَذِّبُونَكَ	En'âm 6/33
فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ	فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ	En'âm 6/54
لَنُنْجِيَنَّ	لَنُنْجِيَنَّ	En'âm 6/63
قُلِ اللَّهُ يُنَجِّيكُمْ	قُلِ اللَّهُ يُنَجِّيكُمْ	En'âm 6/64
أَتَحَاجُّونِي	أَتَحَاجُّونِي	En'âm 6/80
نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ	نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ	En'âm 6/83
وَجَعَلَ اللَّيْلَ	وَجَاعَلَ اللَّيْلَ	En'âm 6/69
وَحَرَّقُوا	وَحَرَّقُوا	En'âm 6/100
قَبْلًا	قَبْلًا	En'âm 6/111
أَنَّهُ مُنْزَلٌ	أَنَّهُ مُنْزَلٌ	En'âm 6/114
كَلِمَاتُ رَبِّكَ	كَلِمَاتُ رَبِّكَ	En'âm 6/115
لِيُضِلُّونَ	لِيُضِلُّونَ	En'âm 6/119
أَوْ مَن كَانَ مَيِّتًا	أَوْ مَن كَانَ مَيِّتًا	En'âm 6/122
يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ	يَجْعَلُ رِسَالَاتِهِ	En'âm 6/124
حَرَجًا	حَرَجًا	En'âm 6/125
وَيَوْمَ يُخْشَرُهُمْ	وَيَوْمَ نُخْشَرُهُمْ	En'âm 6/128
يَوْمَ حَصَادِهِ	يَوْمَ حَصَادِهِ	En'âm 6/141
تَذْكُرُونَ	تَذْكُرُونَ	En'âm 6/152
دِينًا قِيمًا	دِينًا قِيمًا	En'âm 6/161

وَمَمَاتِي لِلّٰهِ	وَمَمَاتِي لِلّٰهِ	En'am 6/162
وَلِبَاسُ التَّقْوٰى	وَلِبَاسُ التَّقْوٰى	A'raf 7/26
خَالِصَةً	خَالِصَةً	A'raf 7/32
بُشْرًا	نُشْرًا	A'raf 7/57
اَوْ اٰمِنَ	اَوْ مِنْ	A'raf 7/98
عَلٰى اَنْ لَا	عَلٰى اَنْ لَا	A'raf 7/98
مَعِيَ بَنِي اِسْرٰٓئِيْلَ	مَعِيَ بَنِي اِسْرٰٓئِيْلَ	A'raf 7/105
اَرْجِهٖ	اَرْجِهِي	A'raf 7/111
تَلَقَّفُ	تَلَقَّفُ	A'raf 7/117
سَنَقْتُلُ	سَنَقْتُلُ	A'raf 7/128
يُقْتُلُوْنَ	يَقْتُلُوْنَ	A'raf 7/141
بِرِسَالَاتِيْ	بِرِسَالَتِيْ	A'raf 7/144
تَغْفِرْ لَكُمْ	تُغْفِرْ لَكُمْ	A'raf 7/161
خَطِيْبَتِكُمْ	خَطِيْبَتِكُمْ	A'raf 7/161
قَالُوْا مَعْذَرَةٌ	قَالُوْا مَعْذَرَةٌ	A'raf 7/164
بِعَذَابِ بَٔيْسٍ	بِعَذَابِ بَٔيْسٍ	A'raf 7/165
ذُرِّيَّتَهُمْ	ذُرِّيَّاتِهِمْ	A'raf 7/172
وَيَذَرُهُمْ	وَنَذَرُهُمْ	A'raf 7/186
لَهُ شُرَكَاءُ	لَهُ شُرَكَاءُ	A'raf 7/190
لَا يَتَّبِعُوْكُمْ	لَا يَتَّبِعُوْكُمْ	A'raf 7/193
يَمْدُوْنَهُمْ	يُمْدُوْنَهُمْ	A'raf 7/202
مُرْدَفَيْنِ	مُرْدَفَيْنِ	Enfal 8/9
مُوْهِنٌ كَيِّدٌ	مُوْهِنٌ كَيِّدٌ	Enfal 8/18
مَنْ حٰى عَنْ	مَنْ حَيَّيْ عَنْ	Enfal 8/42
وَلَا يَحْسِبَنَّ	وَلَا تَحْسِبَنَّ	Enfal 8/59

وَأَنْ يَكُنْ مِنْكُمْ	وَأَنْ تَكُنْ مِنْكُمْ	Enfâl 8/65
فَأَنْ يَكُنْ مِنْكُمْ	فَأَنْ تَكُنْ مِنْكُمْ	Enfâl 8/65
عُزَيْرُ ابْنِ اللَّهِ	عُزَيْرُ ابْنِ اللَّهِ	Tevbe 9/30
يُضَاهُونَ	يُضَاهُونَ	Tevbe 9/30
إِنَّمَا النَّسِيءُ	إِنَّمَا النَّسِيءُ	Tevbe 9/37
يُضِلُّ	يُضِلُّ	Tevbe 9/37
أَنْ تُعْفَ	أَنْ تُعْفَ	Tevbe 9/66
تُعَذِّبُ طَائِفَةً	تُعَذِّبُ طَائِفَةً	Tevbe 9/66
مَعِيَ عَدُوًّا	مَعِيَ عَدُوًّا	Tevbe 9/83
قُرْبَةً لَهُمْ	قُرْبَةً لَهُمْ	Tevbe 9/99
أَنْ صَلَوَاتِكَ	أَنْ صَلَوَاتِكَ	Tevbe 9/103
وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا	الَّذِينَ اتَّخَذُوا	Tevbe 9/107
أَقَمْنَ أَسْسَ بَنِيَانَهُ	أَقَمْنَ أَسْسَ بَنِيَانَهُ	Tevbe 9/109
إِلَّا أَنْ تَقْطَعَ	إِلَّا أَنْ تَقْطَعَ	Tevbe 9/110
يَزِغُ قُلُوبُ	تَزِغُ قُلُوبُ	Tevbe 9/117
لِسَاحِرٍ مُبِينٍ	لِسَاحِرٍ مُبِينٍ	Yûnus 10/2
يُقْصَلُ	نُقْصَلُ	Yûnus 10/5
مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا	مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا	Yûnus 10/23
كَلِمَاتُ رَبِّكَ	كَلِمَاتُ رَبِّكَ	Yûnus 10/33, 96
لَا يَهْدِي	لَا يَهْدِي	Yûnus 10/35
وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ	وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ	Yûnus 10/45
لِيُضِلُّوا	لِيُضِلُّوا	Yûnus 10/88
نُنَجِّي الْمُؤْمِنِينَ	نُنَجِّي الْمُؤْمِنِينَ	Yûnus 10/103
فَعَمِيَتْ عَلَيْكُمْ	فَعَمِيَتْ عَلَيْكُمْ	Hûd 11/28
مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ	مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ	Hûd 11/40

يَا بُنَيَّ ارْكَبْ	يَا بُنَيَّ ارْكَبْ	Hûd 11/42
فَلَا تَسْتَلِنْ	فَلَا تَسْتَلِنْ	Hûd 11/46
وَمِنْ خِزْيِ يَوْمَئِذٍ	وَمِنْ خِزْيِ يَوْمَئِذٍ	Hûd 11/66
إِلَّا أَنْ تَمُودَ كَفَرُوا	إِلَّا أَنْ تَمُودَ كَفَرُوا	Hûd 11/68
فَاسْرِ	(6) 5 فَاسْرِ	Hûd 11/81
سُعدُوا	سُعدُوا	Hûd 11/81
أَصْلَوْتَكَ	أَصْلَوْتَكَ	Hûd 11/87
وَأَنْ كَلَّا	وَأَنْ كَلَّا	Hûd 11/111
لَمَّا لِيُوقِيَهُمْ	لَمَّا لِيُوقِيَهُمْ	Hûd 11/111
يَا بُنَيَّ	يَا بُنَيَّ	Yûsuf 12/5
غِيَابَتِ	غِيَابَاتِ	Yûsuf 12/10,15
هَيْتَ لَكَ	هَيْتَ لَكَ	Yûsuf 12/23
دَابَّأ	دَابَّأ	Yûsuf 12/47
بَا لِسُوِّ الْأَ	بَا لِسُوِّ الْأَ	Yûsuf 12/53
لَفْتَيَانِهِ	لَفْتَيْتِهِ	Yûsuf 12/62
حَافِظًا	حَفِظًا	Yûsuf 12/64
تَرْفَعُ دَرَجَاتٍ	تَرْفَعُ دَرَجَاتٍ	Yûsuf 12/76
نُوحِي	يُوحِي	Yûsuf 12/109
قَدْ كَذَّبُوا	قَدْ كَذَّبُوا	Yûsuf 12/110
وَزَرَعُ وَتَخِيلُ صَنَوَانُ وَغَيْرُ	وَزَرَعُ وَتَخِيلُ صَنَوَانُ وَغَيْرُ	Ra'd 13/4
يُسْقِي بِمَاءٍ	تُسْقِي بِمَاءٍ	Ra'd 13/4
وَمِمَّا يُوقِدُونَ	وَمِمَّا تُوقِدُونَ	Ra'd 13/17
وَصَدُّوا	وَصَدُّوا	Ra'd 13/33
وَيُثْبِتُ	وَيُثْبِتُ	Ra'd 13/39

5 Geçtiği bütün yerlerde aynı hükümdedir.

وَسَيَعْلَمُ الْكَافِرُ	وَسَيَعْلَمُ الْكَافِرُ	Ra'd 13/42
اللَّهُ الَّذِي	اللَّهُ الَّذِي	Ibrâhîm 14/2
الرَّيْحُ	الرَّيْحُ	Ibrâhîm 14/18
مَا نُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ	مَا نُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ	Hicr 15/8
فَيَمُوتُ فَيُحْيِيهِ	فَيَمُوتُ فَيُحْيِيهِ	Hicr 15/54
وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ	وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ	Nahl 16/12
وَالَّذِينَ يَدْعُونَ	وَالَّذِينَ يَدْعُونَ	Nahl 16/20
تُشَاقِقُونَ فِيهِمْ	تُشَاقِقُونَ فِيهِمْ	Nahl 16/27
لَا يَهْدِي مَنْ	لَا يَهْدِي مَنْ	Nahl 16/37
مُفْرَطُونَ	مُفْرَطُونَ	Nahl 16/62
نُسْفِكُكُمْ	نُسْفِكُكُمْ	Nahl 16/66
يَوْمَ طَعْنَكُمْ	يَوْمَ طَعْنَكُمْ	Nahl 16/80
وَلَنَجْزِيَنَّ	وَلَنَجْزِيَنَّ	Nahl 16/96
بِالْقِسْطِ	بِالْقِسْطِ	Îsrâ 17/35
كَمَا يَقُولُونَ	كَمَا يَقُولُونَ	Îsrâ 17/42
وَرَجَلَكْ	وَرَجَلَكْ	Îsrâ 17/64
خَلَقَكَ	خَلَقَكَ	Îsrâ 17/76
حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا	حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا	Îsrâ 17/90
مَرْفَقًا	مَرْفَقًا	Kehf 18/16
تَزَاوَرُ	تَزَاوَرُ	Kehf 18/17
وَلَمَلَنْتَ	وَلَمَلَنْتَ	Kehf 18/18
وَكَانَ لَهُ نَمْرٌ	وَكَانَ لَهُ نَمْرٌ	Kehf 18/34
وَأَحِيطَ بِشَمْرِهِ	وَأَحِيطَ بِشَمْرِهِ	Kehf 18/42
وَحَيْرٌ عَقْبًا	وَحَيْرٌ عَقْبًا	Kehf 18/44
قَبْلًا	قَبْلًا	Kehf 18/55

لِمَهْلِكِهِمْ	لِمَهْلِكِهِمْ	Kehf 18/59
وَمَا أَنْسَانِيهِ إِلَّا	وَمَا أَنْسَانِيهِ إِلَّا	Kehf 18/63
مَعِيَ صَبْرًا	مَعِيَ صَبْرًا	Kehf 18/67,72,75
فَلَا تَسْتَلِنُ	فَلَا تَسْتَلِنُ	Kehf 18/70
نَفْسًا زَكِيَّةً	نَفْسًا زَكِيَّةً	Kehf 18/74
نُكْرًا	نُكْرًا	Kehf 18/74,87
مِنْ لَدُنِّي	مِنْ لَدُنِّي	Kehf 18/76
أَنْ يُبَدِّلَهُمَا	أَنْ يُبَدِّلَهُمَا	Kehf 18/81
فَاتَّبِعْ	فَاتَّبِعْ	Kehf 18/85
فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَى	فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَى	Kehf 18/88
ثُمَّ أَتَّبِعْ	ثُمَّ أَتَّبِعْ	Kehf 18/89,92
بَيْنَ السَّادِّينَ	بَيْنَ السَّادِّينَ	Kehf 18/93
وَبَيْنَهُمْ سَدًّا	وَبَيْنَهُمْ سَدًّا	Kehf 18/94
جَعَلَهُ دَكَاةً	جَعَلَهُ دَكَاةً	Kehf 18/98
عَتِيًّا	عَتِيًّا	Meryem 19/8,69
لَاهِبًا لَكَ	لِيَهَبَ لَكَ	Meryem 19/19
وَكُنْتُ نَسِيًّا	وَكُنْتُ نَسِيًّا	Meryem 19/23
تُسَاقَطُ	تَسَاقَطُ	Meryem 19/25
قَوْلَ الْحَقِّ	قَوْلَ الْحَقِّ	Meryem 19/34
وَأَنَّ اللَّهَ	وَأَنَّ اللَّهَ	Meryem 19/36
مُخْلِصًا	مُخْلِصًا	Meryem 19/51
جُنِيًّا	جُنِيًّا	Meryem 19/68,72
صَلِيًّا	صَلِيًّا	Meryem 19/70
تَكَادُ السَّمَاوَاتُ	يَكَادُ السَّمَاوَاتُ	Meryem 19/90
طَوًى	طَوًى	Tāhā 20/13

مَهْدًا	مِهَادًا	Tâhâ 20/53
سُورَى	سُورَى	Tâhâ 20/58
فَيُسْحِتْكُمْ	فَيَسْحَتَكُمْ	Tâhâ 20/61
قَالُوا اِنْ	قَالُوا اِنْ	Tâhâ 20/63
تَلَقَّفُ	تَلَقَّفُ	Tâhâ 20/69
وَأَنْتَ	وَأَنْتَ	Tâhâ 20/119
قَالَ رَبِّي	قُلْ رَبِّي	Enbiyâ 21/4
مَنْ مَعِيَ	مَنْ مَعِيَ	Enbiyâ 21/24
نُوحِي	يُوحِي	Enbiyâ 21/25
مِثْقَالَ حَبَّةٍ	مِثْقَالَ حَبَّةٍ	Enbiyâ 21/47
لِنُحْصِنَكُمْ	لِيُحْصِنَكُمْ	Enbiyâ 21/80
لِلْكِتَابِ	لِلْكِتَابِ	Enbiyâ 21/104
قَالَ رَبِّ	قُلْ رَبِّ	Enbiyâ 21/112
ثُمَّ لَيَقْطَعُ	ثُمَّ لَيَقْطَعُ	Hacc 22/15
سَوَاءٌ	سَوَاءٌ	Hacc 22/25
ثُمَّ لَيَقْضُوا	ثُمَّ لَيَقْضُوا	Hacc 22/29
فَتَخْطِفُهُ	فَتَخْطِفُهُ	Hacc 22/31
يُقَاتِلُونَ	يُقَاتِلُونَ	Hacc 22/39
دَفَعَ اللَّهُ	دَفَاعَ اللَّهِ	Hacc 22/40
لَهْدَمَتْ	لَهْدَمَتْ	Hacc 22/40
مُدْخَلًا	مُدْخَلًا	Hacc 22/59
وَأَنْ مَا يَدْعُونَ	وَأَنْ مَا تَدْعُونَ	Hacc 22/62
سَيِّئًا	سَيِّئًا	Mü'minûn 23/20
نُسْفِكُمْ	نُسْفِكُمْ	Mü'minûn 23/21
مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ	مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ	Mü'minûn 23/27

الى ربوة	الى ربوة	Mü minun 23/50
وأن هذه	وأن هذه	Mü'minûn 23/52
تهجرون	تهجرون	Mü'minûn 23/67
عالم الغيب	عالم الغيب	Mü'minûn 23/92
سخرىا	سخرىا	Mü'minûn 23/110
أربع شهادات	أربع شهادات	Nûr 24/6
أن لعنت الله	أن لعنت الله	Nûr 24/7
والخامسة	والخامسة	Nûr 24/9
أن غضب	أن غضب	Nûr 24/9
آيات مبينات	آيات مبينات	Nûr 24/34
ويتقه	ويتقه	Nûr 24/52
ويوم يحشرهم	ويوم نحشرهم	Furkân 25/17
فما تستطيعون	فما يستطيعون	Furkân 25/19
ويوم تشق	ويوم تشق	Furkân 25/25
ان قومي اتخذوا	ان قومي اتخذوا	Furkân 25/30
وتمودا (Kasr ile)	وتمودا	Furkân 25/38
ولم يقتروا	ولم يقتروا	Furkân 25/67
فيه مهائا	فيه مهائا	Furkân 25/69
تلقف	تلقف	Şuarâ 26/45
حاذرون	حذرون	Şuarâ 26/56
ان معي	ان معي	Şuarâ 26/62
قارحين	قارحين	Şuarâ 26/149
اصحاب الايكة	اصحاب ليكة	Şuarâ 26/176
بالقسطاس	بالقسطاس	Şuarâ 26/182
كسفا	كسفا	Şuarâ 26/187

وَتَوَكَّلْ	فَتَوَكَّلْ	<i>Şuarâ 26/217</i>
أَوْزَعْنِي أَنْ	أَوْزَعْنِي أَنْ	<i>Neml 27/19</i>
مَالِي لَا أَرَى	مَالِي لَا أَرَى	<i>Neml 27/20</i>
فَمَكْتُ	فَمَكْتُ	<i>Neml 27/22</i>
مَا تُخْفُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ	مَا يُخْفُونَ وَمَا يُعْلِنُونَ	<i>Neml 27/25</i>
فَالْقَدِيبِ الْيَهُمِ	فَالْقَهْیِ الْيَهُمِ	<i>Neml 27/28</i>
أَتُمَدُّونِ	أَتُمَدُّونَنِي	<i>Neml 27/36</i>
فَمَا آتَانِي اللَّهُ	فَمَا آتَانِي اللَّهُ	<i>Neml 27/36</i>
مَهْلِكَ	مَهْلِكَ	<i>Neml 27/49</i>
أَنَا دَمَرْتَاهُمْ	أَنَا دَمَرْتَاهُمْ	<i>Neml 27/51</i>
خَيْرٌ أَمَا يُشْرِكُونَ	خَيْرٌ أَمَا تُشْرِكُونَ	<i>Neml 27/59</i>
أَنَّ النَّاسَ	أَنَّ النَّاسَ	<i>Neml 27/82</i>
وَكُلُّ آتَوْهَ	وَكُلُّ آتَوْهَ	<i>Neml 27/87</i>
مِنْ قَزَعِ	مِنْ قَزَعِ	<i>Neml 27/89</i>
جَذْوَةٍ	جَذْوَةٍ	<i>Kasas 28/29</i>
مِنَ الرَّهْبِ	مِنَ الرَّهْبِ	<i>Kasas 28/32</i>
لَا يُرْجِعُونَ	لَا يُرْجِعُونَ	<i>Kasas 28/39</i>
سَحَرَانِ	سَاحِرَانِ	<i>Kasas 28/48</i>
يُجْبَى إِلَيْهِ	تُجْبَى إِلَيْهِ	<i>Kasas 28/57</i>
لِخَسَفِ بَنَاتِ	لِخُسْفِ بَنَاتِ	<i>Kasas 28/82</i>
مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ	مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ	<i>Ankebût 29/25</i>
وَتُمُودًا (Kasr ile)	وَتُمُودًا	<i>Ankebût 29/38</i>
مَا تَدْعُونَ	مَا يَدْعُونَ	<i>Ankebût 29/42</i>
عَاقِبَةُ	عَاقِبَةُ	<i>Rûm 30/10</i>
لِلْعَالَمِينَ	لِلْعَالَمِينَ	<i>Rûm 30/22</i>

لِيَرْبُوا	لِيَرْبُوا	Rûm 30/39
إِلَى آثَارِ	إِلَى آثَرِ	Rûm 30/50
مِنْ ضَعْفٍ	مِنْ ضَعْفٍ	Rûm 30/54
فِي أَدْنَاهُ	فِي أَدْنَاهُ	Lokman 31/7
يَا بُنَيَّ	يَا بُنَيَّ	Lokman 31/13,16,17
مِثْقَالُ حَبَّةٍ	مِثْقَالُ حَبَّةٍ	Lokmân 31/16
وَلَا تُصَعِّرْ	وَلَا تُصَاعِرْ	Lokman 31/18
وَأَنْ مَا يَدْعُونَ	وَأَنْ مَا تَدْعُونَ	Lokmân 31/30
تُظَاهِرُونَ	تُظْهَرُونَ	Ahzâb 33/7
لَا مَقَامَ	لَا مَقَامَ	Ahzâb 33/13
لَا تَوَهَا	لَا تَوَهَا	Ahzâb 33/14
أُسْوَةٌ	أُسْوَةٌ	Ahzâb 33/21
أَنْ يَكُونَ لَهُمْ	أَنْ تَكُونَ لَهُمْ	Ahzâb 33/36
خَاتَمَ	خَاتَمَ	Ahzâb 33/40
لَعْنَا كَبِيرًا	لَعْنَا كَثِيرًا	Ahzâb 33/68
عَالِمُ	عَالِمُ	Sebe 34/3
مِنْ رِجْزِ الْيَمِّ	مِنْ رِجْزِ الْيَمِّ	Sebe 34/5
كَسَفًا	كَسَفًا	Sebe 34/9
مَنْسَاتُهُ	مَنْسَاتُهُ	Sebe 34/14
مَسْكَنَهُمْ	مَسَاكِنَهُمْ	Sebe 34/15
وَهَلْ يُجَازَى	وَهَلْ يُجَازَى	Sebe 34/17
لَا الْكُفُورَ	إِلَّا الْكُفُورُ	Sebe 34/17
وَلَقَدْ صَدَّقَ	وَلَقَدْ صَدَّقَ	Sebe 34/20
وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ	وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ	Sebe 34/40
عَلَى بَيِّنَةٍ	عَلَى بَيِّنَاتٍ	Fâtûr 35/40

تَنْزِيلُ	تَنْزِيلُ	Yâsîn 36/5
سَدًّا	سُدًّا	Yâsîn 36/9
وَأَنْ كُلُّ لَمَّا	وَأَنْ كُلُّ لَمَّا	Yâsîn 36/32
الْمَيِّتَةُ	الْمَيِّتَةُ	Yâsîn 36/33
وَالْقَمَرُ	وَالْقَمَرُ	Yâsîn 36/39
ذُرِّيَّتَهُمْ	ذُرِّيَّتَهُمْ	Yâsîn 36/41
يَخْصِمُونَ	يَخْصِمُونَ	Yâsîn 36/49
فِي شُغْلٍ	فِي شُغْلٍ	Yâsîn 36/55
نُنَكِّسُهُ	نُنَكِّسُهُ	Yâsîn 36/68
أَقْلًا يَعْقِلُونَ	أَقْلًا تَعْقِلُونَ	Yâsîn 36/68
لِيُنْذِرَ	لِيُنْذِرَ	Yâsîn 36/70
بَزِينَةٍ	بَزِينَةٍ	Sâffât 37/6
لَا يَسْمَعُونَ	لَا يَسْمَعُونَ	Sâffât 37/8
يَا بُنَيَّ	يَا بُنَيَّ	Sâffât 37/102
اللَّهُ رَبُّكُمْ وَرَبُّ	اللَّهُ رَبُّكُمْ وَرَبُّ	Sâffât 37/126
عَلَى الْيَاسِينِ	عَلَى آلِ يَاسِينَ	Sâffât 37/130
أَصْحَابُ الْإِثْكَةِ	أَصْحَابُ لَيْكَةِ	Sâd 38/13
بِخَالِصَةٍ	بِخَالِصَةٍ	Sâd 38/46
غَسَّاقُ	غَسَّاقُ	Sâd 38/57
سُخْرِيَا	سُخْرِيَا	Sâd 38/63
قَالَ فَالْحَقُّ	قَالَ فَالْحَقُّ	Sâd 38/84
فُتِّحَتْ	فُتِّحَتْ	Zümer 39/71,73
كَلِمَاتُ رَبِّكَ	كَلِمَاتُ رَبِّكَ	Mü'min 40/6
وَالَّذِينَ يَدْعُونَ	وَالَّذِينَ تَدْعُونَ	Mü'min 40/20
أَوْ أَنْ يُظْهِرَ	وَأَنْ يُظْهِرَ	Mü'min 40/26

فَاطِلَعُ	فَاطِلَعُ	Mü'min 40/37
وَصْدُ	وَصْدُ	Mü'min 40/37
تَتَذَكَّرُونَ	يَتَذَكَّرُونَ	Mü'min 40/58
نَحْسَاتُ	نَحْسَاتُ	Fussilet 41/16
وَيَوْمَ يُحْشَرُ	وَيَوْمَ نَحْشَرُ	Fussilet 41/19
اَعْدَاءُ اللَّهِ	اَعْدَاءُ اللَّهِ	Fussilet 41/19
تَكَادُ السَّمَاوَاتُ	يَكَادُ السَّمَاوَاتُ	Şûrâ 42/5
فَبِمَا كَسَبَتْ	بِمَا كَسَبَتْ	Şûrâ 42/30
الرَّيْحُ	الرَّيْحُ	Şûrâ 42/33
وَيَعْلَمُ	وَيَعْلَمُ	Şûrâ 42/35
يُرْسِلُ	يُرْسِلُ	Şûrâ 42/51
فَيُوحِي	فَيُوحِي	Şûrâ 42/51
أَنْ كُنْتُمْ	أَنْ كُنْتُمْ	Zuhruf 43/5
مَهَادًا	مَهَادًا	Zuhruf 43/10
يَنْشُرُ	يَنْشُرُ	Zuhruf 43/18
عِبَادَ الرَّحْمَنِ	عِنْدَ الرَّحْمَنِ	Zuhruf 43/19
أَشْهَدُوا	أَشْهَدُوا	Zuhruf 43/19
قَالَ أَوْكُلُوا	قُلْ أَوْكُلُوا	Zuhruf 43/24
لَمَّا مَتَاعُ	لَمَّا مَتَاعُ	Zuhruf 43/35
إِذَا جَاءَنَا	إِذَا جَاءَنَا	Zuhruf 43/38
أَسُورَةٌ	أَسَاوِرَةٌ	Zuhruf 43/53
يَصْدُونَ	يَصْدُونَ	Zuhruf 43/58
وَقِيلَ	وَقِيلَ	Zuhruf 43/88
فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ	فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ	Zuhruf 43/89
رَبِّ السَّمَوَاتِ	رَبِّ السَّمَوَاتِ	Duhân 44/7

يَغْلِي	تَغْلِي	<i>Duhân 44/45</i>
فَاعْتَلَوْهُ	فَاعْتَلَوْهُ	<i>Duhân 44/47</i>
فِي مَقَامٍ	فِي مَقَامٍ	<i>Duhân 44/51</i>
مِنْ رِجْزِ الْيَمِّ	مِنْ رِجْزِ الْيَمِّ	<i>Câsiye 45/11</i>
سَوَاءٌ	سَوَاءٌ	<i>Câsiye 45/21</i>
لِيُنْذِرَ	لِيُنْذِرَ	<i>Ahkâf 46/12</i>
أَحْسَانًا	حُسْنًا	<i>Ahkâf 46/15</i>
كُرْهًا	كُرْهًا	<i>Ahkâf 46/15</i>
نَتَقَبَّلُ	يُتَقَبَّلُ	<i>Ahkâf 46/16</i>
أَحْسَنَ	أَحْسَنَ	<i>Ahkâf 46/16</i>
أَوْزَعْنِي	أَوْزَعْنِي	<i>Ahkâf 46/15</i>
نَتَجَاوَزُ	يُتَجَاوَزُ	<i>Ahkâf 46/16</i>
وَلْيُؤَقِّبَهُمْ	وَلْيُؤَقِّبَهُمْ	<i>Ahkâf 46/19</i>
لَا يَرَى	لَا تَرَى	<i>Ahkâf 46/25</i>
الْأَمْسَاكُنَّهُمْ	الْأَمْسَاكُنَّهُمْ	<i>Ahkâf 46/25</i>
فَتَلَوْا	فَاتَلَوْا	<i>Muhammed 47/4</i>
عَسَيْتُمْ	عَسَيْتُمْ	<i>Muhammed 47/22</i>
أَسْرَارَهُمْ	أَسْرَارَهُمْ	<i>Muhammed 47/26</i>
فَسَيُؤْتِيهِ	فَسَيُؤْتِيهِ	<i>Feth 48/10</i>
يُدْخِلُهُ	نُدْخِلُهُ	<i>Feth 48/17</i>
يُعَذِّبُهُ	نُعَذِّبُهُ	<i>Feth 48/17</i>
يَوْمَ نَقُولُ	يَوْمَ يَقُولُ	<i>Kâf 50/30</i>
مَيِّتًا	مَيِّتًا	<i>Hucurât 49/12</i>
وَأَدْبَارَ السُّجُودِ	وَأَدْبَارَ السُّجُودِ	<i>Kâf 50/40</i>
بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ	بِهِمْ ذُرِّيَّاتِهِمْ	<i>Tûr 52/21</i>

أَنَّهُ هُوَ	أَنَّهُ هُوَ	<i>Tûr 52/28</i>
يُصْعَقُونَ	يَصْعَقُونَ	<i>Tûr 52/45</i>
وَتُمُودَ قَمًا	وَتُمُودًا قَمًا	<i>Necm 53/51</i>
يَخْرُجُ	يُخْرِجُ	<i>Rahmân 55/22</i>
يُنْزِفُونَ	يَنْزِفُونَ	<i>Vâkıa 56/19</i>
فَيُضَاعِفُهُ لَهُ	فَيُضَاعِفُهُ لَهُ	<i>Hadîd 57/11</i>
فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ	فَإِنَّ اللَّهَ الْغَنِيُّ	<i>Hadîd 57/24</i>
يُظَاهِرُونَ	يَظْهَرُونَ	<i>Mücadele 58/2,3</i>
فِي الْمَجَالِسِ	فِي الْمَجْلِسِ	<i>Mücadele 58/11</i>
يُفْصَلُ	بُفْصَلُ	<i>Mümtehhine 60/3</i>
أَسْوَةٌ	أَسْوَةٌ	<i>Mümtehhine 60/4,6</i>
مُتِمُّ نُورِهِ	مُتِمُّ نُورِهِ	<i>Saff 61/8</i>
أَنْصَارَ اللَّهِ	أَنْصَارًا لِلَّهِ	<i>Saff 61/14</i>
لَوْأَ	لَوْأَ	<i>Münâfikûn 63/5</i>
يُكْفَرُ	نُكْفَرُ	<i>Teğâbü'n 64/9</i>
يُدْخِلُهُ	نُدْخِلُهُ	<i>Teğâbü'n 64/9</i>
بَالِغُ أَمْرِهِ	بَالِغُ أَمْرِهِ	<i>Talak 65/3</i>
نُكْرًا	نُكْرًا	<i>Talak 65/8</i>
مُبَيِّنَاتٍ	مُبَيِّنَاتٍ	<i>Talak 65/11</i>
يُدْخِلُهُ	نُدْخِلُهُ	<i>Talak 65/11</i>
أَنْ يُبَدِّلَهُ	أَنْ يُبَدِّلَهُ	<i>Tahrîm 66/5</i>
وَكُتُبِهِ	وَكُتَابِهِ	<i>Tahrîm 66/12</i>
أَنْ يُبَدِّلَنَا	أَنْ يُبَدِّلَنَا	<i>Kalem 66/32</i>
لِيُرْلَقُونَكَ	لِيُرْلَقُونَكَ	<i>Kalem 68/51</i>
سَأَلَ	سَأَلَ	<i>Meâric 70/1</i>

يَوْمَئِذٍ	يَوْمَئِذٍ	Meâric 70/11
نَزَاعَةٌ	نَزْعَةٌ	Meâric 70/16
بِشَهَادَتِهِمْ	بِشَهَادَتِهِمْ	Meâric 70/33
إِلَى نَصَبٍ	إِلَى نَصَبٍ	Meâric 70/43
وَدَا	وُدَا	Nûh 71/23
وَأَنذُ	وَأَنذُ	Cin 72/3-14
يَسْلُكُهُ	نَسْلُكُهُ	Cin 72/17
قُلْ إِنَّمَا	قَالَ إِنَّمَا	Cin 72/20
مُسْتَنْفَرَةٌ	مُسْتَنْفَرَةٌ	Müddessir 74/50
وَمَا يَذْكُرُونَ	وَمَا تَذْكُرُونَ	Müddessir 74/56
فَإِذَا بَرِقَ	فَإِذَا بَرِقَ	Kıyâme 75/7
يُحْمَى	تُحْمَى	Kıyâme 75/37
سَلَسَلًا	سَلَسَلًا	İnsân 76/4
قَوَارِيرَ	قَوَارِيرًا	İnsân 76/15,16
عَالِيَهُمْ	عَالِيَهُمْ	İnsân 76/21
نُذْرًا	نُذْرًا	Mürselât 77/6
فَقَدَرْنَا	فَقَدَرْنَا	Mürselât 77/23
جَمَالَاتٍ	جَمَالَاتُ	Mürselât 77/33
فُتِحَتْ	فُتِحَتْ	Nebe 78/19
غَسَاقًا	غَسَاقًا	Nebe 78/25
رَبُّ السَّمَوَاتِ	رَبُّ السَّمَوَاتِ	Nebe 78/37
الرَّحْمَنِ	الرَّحْمَنِ	Nebe 78/37
طَوَى	طَوَى	Nâziât 79/16
أَنْ تَزْكَى	أَنْ تَزْكَى	Nâziât 79/18
فَتَنْفَعُهُ	فَتَنْفَعُهُ	Abese 80/4

تَصَدَّقْ	تَصَدَّقْ	<i>Abese 80/6</i>
أَنَا صَبَبْنَا	أَنَا صَبَبْنَا	<i>Abese 80/25</i>
فَعَدَّ لَكَ	فَعَدَّ لَكَ	<i>İnfitâr 82/7</i>
فَكَهَيْنَ	فَكَهَيْنَ	<i>Mülaaffîsîn 83/31</i>
وَيُصَلِّي	وَيُصَلِّي	<i>İnşikâk 84/12</i>
مَحْفُوظٌ	مَحْفُوظٌ	<i>Bürûc 85/22</i>
لَمَّا عَلَيْهَا	لَمَّا عَلَيْهَا	<i>Târık 86/4</i>
لَا تَسْمَعُ فِيهَا لِأَغْيَةٍ	لَا تُسْمَعُ فِيهَا لِأَغْيَةٍ	<i>Ğâşiye 88/11</i>
وَلَا تَحَاضُّونَ	وَلَا تَحْضُونُ	<i>Fecr 89/18</i>
وَلَا يَخَافُ	فَلَا يَخَافُ	<i>Şems 91/15</i>
الْبَرِيَّةِ	الْبَرِيَّةِ	<i>Beyyine 98/6,7</i>
حَمَّالَةٌ	حَمَّالَةٌ	<i>Leheb 111/4</i>
كُفُّوْا	كُفُّوْا	<i>İhlas 112/4</i>

II- VERŞ-KÂLÛN RİVAYETLERİNİN MUKAYESESİ

VERŞ	KÂLÛN	
الْبُيُوتَ	الْبُيُوتَ	<i>Geçtiği her yerde</i>
الدَّاعِي إِذَا دَعَانِي	الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ	<i>Bakara 2/186</i>
لَا تَعْدُوا	لَا تَعْدُوا	<i>Nisâ 4/154</i>
أَوْ مِنْ	أَوْ مِنْ	<i>A'râf 7/98</i>
أَرْجَاهِ	أَرْجِهْ	<i>A'râf 7/111</i>
إِنَّمَا النَّسِيءُ	إِنَّمَا النَّسِيءُ	<i>Tevbe 9/12</i>
قُرْبَةً لَهُمْ	قُرْبَةً لَهُمْ	<i>Tevbe 9/99</i>
إِنَّا وَرِثْنَا	إِنَّا وَرِثْنَا	<i>Meryem 19/74</i>
وَلِي فِيهَا	وَلِي فِيهَا	<i>Tâhâ 20/18</i>
ثُمَّ لَيَقْطَعُ	ثُمَّ لَيَقْطَعُ	<i>Hacc 22/15</i>
ثُمَّ لَيَقْضُوا	ثُمَّ لَيَقْضُوا	<i>Hacc 22/29</i>
وَمَنْ مَعِيَ	وَمَنْ مَعِيَ	<i>Şuarâ 26/118</i>
فَالْقَهْ	فَالْقَهْ	<i>Neml 27/28</i>
أَوْزَعْنِي	أَوْزَعْنِي	<i>Neml 27/19; Ahkâf 46/15</i>
الْأَيِّ	الْأَيِّ	<i>Ahzâb 33/7; Mücâdele 58/2; Talak 65/4</i>
أَوْ عَابَاؤُنَا	أَوْ عَابَاؤُنَا	<i>Saffât 37/17; Vâkıa 56/48</i>

⁶ Çalışmamızın ilk bölümünde, Verş ile Kâlûn arasında 3000'den fazla farklılık olduğu zikredilirken burada bu denli az farklılığın ortaya çıkışı, sözkonusu farklılıkların daha ziyade kelimenin feth, imâle, terkik, teshîm, med, kasr, idğâm, izhâr gibi edâ farklılıkları şeklinde oluşundan kaynaklanmaktadır. Biz yukarda da belirttiğimiz gibi buraya bu denli edâ farklılıklarını almadık.

SONUÇ

Kıraat farklılıkları Yedi Harf gerçeğine bağlı olarak ortaya çıkmış bir olgudur. Kur'ân'ın ilk muhataplarının içinde bulundukları sosyal yapı ve lehçeye bağlı karakteristik dil özellikleri, onların bir bütün olarak Kur'ân'ı tek harf üzere okumalarını zorlaştırmış; Hak Teâlâ'nın rahmet ve mağfiretinin bir tecellisi olarak da Kur'ân'ın Yedi Harf'le okunabilmesi ruhsatı gerçekleşmiştir.

Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen Mushaf'ın istinsahı işinde her ne kadar Kureyş lehçesi esas alınmış olsa da müslümanlar arasında yaygın olan ve daha sonra mütevatir kıraatlar bünyesinde yaşayacak olan vecihler de muhafaza edilmiştir.

Bu farklı okuyuş şekillerinden birini teşkil eden, Kıraat-ı Seb'a ve Kıraat-ı Aşera içinde yer alan, bugün ise tatbikatta en yaygın ikinci kıraat olma özelliğini haiz bulunan Nâfi' kıraatının Verş rivâyetinin nisbet edildiği Osman b. Saîd el-Mısrî'nin hayatını, naklettiği rivâyetinin genel karakteristik özelliklerini ele aldığımız bu çalışmamızda öncelikle Verş'in bu rivâyetinin son derece sağlam senedlerle Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ulaştığını tesbit ettik.

Verş rivâyetinin intişarının genel tarihçesini aktardıktan sonra bu kıraatın bu gün yaygın olduğu beldelerde intişarının ana sebeblerini tahlil ettik. Bu noktada şöyle bir sonuçla karşılaştık. Bir yörede herhangi bir kıraatın yaygınlık arzemesi bir takım sebeblere bağlı olmakla birlikte öncelikle o bölgede yaygın olan fikhî mezheple alakalıdır. Nitekim tarih boyunca bir yöreye hangi şehrin fikhî mezhebi hakimse yine aynı şehre mensup kıraat bu yörede hakim konuma geçmiştir. Bu durum Nâfi' kıraatı için de böyle olmuştur. Bu gün bu kıraatın yaygın bulunduğu bölgelerde ilk zamanlarda Hanefî mezhebinin hakimiyeti söz konusu iken yaygın olan kıraat da Irak

ekolüne mensup Hamza kıratı olmuştur. Ancak söz konusu yöredeki mezhep hakimiyeti zamanla Medîne (Hicaz) ekolünden Mâlikî mezhebine geçince, kıraat noktasındaki hakimiyet de bu şehre mensup olan Nâfi' kıraatına geçmiştir. Çalışmamızda gösterdiğimiz bir takım sebeblere bağlı olarak da Nâfi' kıraatının bu yöredeki intişarı bu kıratın Verş rivâyeti kanalıyla gerçekleşmiştir.

Verş rivâyeti son derece sağlam senedlerle Peygamber (s.a.v.)'e ulaştığı gibi, aynı sağlamlıkla bizlere kadar gelmiştir. Nitekim çalışmamızın içinde ele aldığımız, bu rivâyeti daha sonraki nesillere aktaran senedler söz konusu sağlamlığın vesikasını teşkil etmektedir.

Usûl ihtilaflarını ve münferid vecihlerini ele aldığımız üçüncü bölümde ise Verş rivâyetine has edâ farklılıklarını gösterdik. Neticede Verş'in özellikle medd miktarları, medd-i lîn, medd-i bedel, cemî mîm'i, râ'nın terkîki, lâm'ın tefhîmi, hemze ile ilgili genel hükümler noktasında diğer kıraat imamlarından ve Nâfi'in diğer râvîsi Kâlûn'dan münferid rivayetlerde bulunduğu görülmüştür.

Verş rivâyetinin, bu gün ülkemizde yaygın olan Hafs rivâyeti ve Nâfi' kıraatının diğer rivâyeti olan Kâlûn rivâyeti ile aralarındaki okuyuş farklılıklarını tablolar halinde ele aldığımız son bölümde ise; aynı imamın kıraatını nakleden iki râvî arasında zannedildiği gibi çok fazla ihtilafın olmadığını; bu nevi okuyuş farklılıklarının bir kaç kelimeden öte geçmediğini, râvîler arasındaki farklılıkların daha 'ziyade kelimenin imâle-feth, idğam-izhar, terkîk-tefhim şeklindeki okuyuş farklılıkları bulunduğu sonucuna vardık. Bu ise kıraat farklılıklarının çok aşırı boyutlarda olduğu, aynı imamdan rivâyette bulunan râvîler arasında bile binlerce okuyuş farklılıkları olduğu şeklindeki kanaatin yanlış olduğunu ortaya koymuştur. Aynı şekilde Verş-Kâlûn arasındaki farklı okuyuş şekillerinden hiç birinde tamamen kelime değişikliği şeklinde bir farklılık bulunmamaktadır. Daha ziyade kelimenin farklı vezinlerde okunuşu şeklindeki farklılıklardır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDÜLAZİZ** Sâlim; *Târîhu 'd-devleti 'l-arabiyye*, I-II, İskenderiye, 1979.
- AHMED** Emîn; *Duha 'l-İslâm*, I-III, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübi'l-Arabî).
- ; *Fecru 'l-İslâm*, Beyrut 1969.
- ASIM EFENDİ** (1234/1819); *Kâmus Tercemesi*, I-V, İstanbul 1305/1887.
- ATVÂN**, Hüseyin; *ed-Da'vetü 'l-Abbâsiyye: Mebâdî ve esâlîb*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Cil).
- AYDINLI**, Abdullah; *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul 1987.
- AYKAÇ**, Mehmet; *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdârî Teşkilatında Divanlar* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993.
- BELÂZÜRÎ**, Ahmed b. Yahyâ(279/892); *Ensâbü 'l-esrâf* (thk. Abdülaziz ed-Dûrî), Beyrut 1398/1978.
- BUHÂRÎ**, Muhammed b. İsmâîl(256/870); *es-Sahîh*, I-IX, Beyrut 1405/1985.
- BÜSTÎ**, Muhammed b. Hibbân(354/965); *Meşâhîru ulemâi 'l-emsâr*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye).
- CERRAHOĞLU**, İsmail; *Tefsir Tarihi*, I-II, Ankara 1988.
- ÇAKAN**, İsmail Lütfi; *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1989.
- ÇETİN**, Abdurrahman; *Kıraatların Tefsire Etkisi*, Bursa 1996.

———, “Kıraat ve Tecvid İlimleri Bibliyografyası”, U.Ü.İ.F.D., II (1987), 309-317.

———; *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerîm Tarihi*, İstanbul 1982.

———; *Kur’ân Okuma Esasları*, İstanbul, ts. (Sahaflar Kitap Sarayı Yayınları).

DÂNÎ, Ebû Amr Osman b. Saîd(444/1053); *et-Teysîr fi’l-Kirâati’s-Seb’* (thk. Otto Pretzl), Beyrut 1404/1984.

DİMYÂTÎ, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ(1117/1705); *İthâfû fudalâi’l-beşer bi’l-Kirâati’l-Erbeate Aşer* (thk. Şa’ban Muhammed İsmail), I-II, Beyrut 1408/1987

DİNEVERÎ, Ahmed b. Dâvûd(282/895); *el-Ahbâru’t-tivâl* (thk. Abdülmünim Amir), Kahire 1379/1960.

EBÛ ŞÂME, Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim(665/1266); *İbrâzü’l-meânî min Hurzi’l-emânî fi’l-Kirâati’s-Seb’ li’l-imâm eş-Şâtîbî* (thk. İbrahim Atva Avd), Kahire 1402/1982.

EBÛ ZEHRA, Muhammed; *Târîhu’l-mezâhibi’l-İslâmiyye fi’s-siyâse ve’l-akâid ve târîhu’l-mezâhibi’l-fıkhiyye*, Kahire, ts. (Dâru’l-Fikri’l-Arabî).

ENDERÂBÎ, Ahmed b. Ebû Ömer(VI. asır); *Kirââtü’l-kurrâi’l-ma’rûfîn bi rivâyeti’r-ruvâti’l-meşhûrîn* (thk. Ahmed Nasîf el-Cenâbî), Beyrut 1408/1986.

ERDOĞAN, Mehmet; *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul 1990.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Ya’kûb(816/1413); *el-Kâmûsu’l-muhît* , I-IV, İstanbul 1304-1305.

HAMÎDULLAH, Muhammed; *Mecmûatü’l-vesâiki’s-siyâsiyye li’l-ahdi’n-nebevî ve’l-hilâfeti’r-râşide*, Beyrut 1403/1983.

HAMMÂŞ, Necde; *el-İdâra fi'l-asri'l-Ümevî*, Dimeşk 1400/1980.

HASAN-AHMED: Hasan Ahmed Mahmud-Ahmed İbrahim eş-Şerîf; *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-asri'l-Abbâsî*, Kahire, ts. (Dâru'l-Fikri'l-'Arabî)

HASAN, İbrâhim Hasan; *Târîhu'l-İslâm: es-Siyâsî ve 'd-dînî ve 's-sekâfî*, I-IV, Kahire 1976 (trc. Sadrettin Gümüş, Yakup Çiçek, A. Turan Arslan, İsmail Yiğit, Hamdi Aktaş), I-VII, İstanbul 1985-86).

HİTTİ, Philip K.; *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1980-81.

İBN ABDÜLHAKEM; Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (257/871), *I'ttâhu Mısır ve ahhâruhâ* (thk. Charles C. Torrey), Leiden 1922.

İBN HACER EL-ASKALÂNÎ; Şihâbüddîn Ahmed b. Ali(852/1448); *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XII, Beyrut, ts. (Dâru'l-Ma'rife).

----- ; *Tehzîbü't-tehzîb* , I-XII, Beyrut 1325-27/1907-1909..

İBN ĞALBÛN, Ebü'l-Hasen Tâhir b. Abdülmünim; *Kitâbü't-tezkira fi'l-kirâât* (thk. Eymen Rüşdî Süveyd), I-II, Cidde 1412/1991.

İBN HALDÛN; Abdurrahman b. Muhammed(808/1406), *Mukaddimetü İbn Haldûn* (thk. Ali Abdülvâhid Vâfi), I-III, Kahire 1401/1980.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed(681/1282); *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân* (thk. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut, ts. (Dâru Sadır).

İBN MÜCÂHİD, Ebû Bekr(324/935); *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâât* (thk. Şevkî Dayf), Kahire, ts. (Dâru'l-Meârif).

İBN SA'D, Muhammed(230/845); *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (thk. İhsan Abbâs), I-X, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır).

İBN SÜHNÛN, Muhammed(240/854); *Kitâbü âdabi'l-muallimîn* (thk. Hasan Hüsni Abdülvehhâb), Tûnus 1392/1972.

İBN TAĞRİBERDÎ, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf(874/1469); *en-Nüccümü 'z-zâhira fî mülûki Mısır ve 'l-Kâhira*, I-XXII, Kahire 1383/1963.

İBNÜ'L-BÂZİŞ, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Ensârî(540/1145); *Kitâbü 'l-İkna' fî 'l-Kırâati 's-Seb'* (thk. Abdülmecid Kuddâmîş), I-II, Mekke 1983.

İBNÜ'L-CEZERÎ, Ebü'l-hayr Muhammed b. Muhammed(833/1429); *Ğâyetü 'n-nihâye fî tabakâti 'l-kurrâ* (thk. G. Bergstraesser), I-II, Mısır 1932.

----- *en-Neşr fî 'l-Kırâati 'l-Aşr* (thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ', Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye).

----- *Takrîbü 'n-neşr fî 'l-Kırâati 'l-Aşr* (thk. İbrahim Atva), Kahire 1381/1961.

----- *et-Temhîd fî ilmi't-tecvîd* (thk. Ğânim Kaddûrî Hamed)Beyrut 1407/1986.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ali b. Ebü'l-Kerem (630/1233); *el-Kâmil fî 't-târîh* (thk. C.J.Tornberg), I-XII, Leiden 1968.

İBNÜ'L-FARDÎ, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Ezdî(403/1012); *Târîhu 'l-ulemâ ve 'r-ruvât li 'l-ilmi bi 'l-Endelûs*, I-II, Kahire 1408/1988.

İBNÜ'L-İMÂD, Abdülhay b. Ahmed(1089/1678); *Şezerâtü 'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, I-VIII, Kahire 1350-51.

İBNÜ'L-KÂSİH, Ebü'l-Kâsım Ali b. Osman b. Muhammed b. Ahmed b. Hasen; *Sirâcü 'l-kârii 'l-mübtedî ve tizkâru 'l-mukrii 'l-müntehî*, Mısır 1401/1981.

İSBAHÂNÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Mihrân(381/991); *el-Ğâye fî 'l-Kırâati 'l-Aşr* (thk. Ramazan el-Cündî, Mustafa Müslim), Riyad 1411/1990.

İTR, Nureddin; *Menhecü 'n-nakd fî ulûmi 'l-hadîs*, Dımaşk 1401/1981.

KÂDÎ, Abdülfettâh; *el-Büddürü 'z-zâhira fî 'l-Kırâati 'l-Aşerati 'l-mütevâtıra min tarîkayi 'ş-Şâtıbiyye ve 'd-Dîra*, Beyrut 1401/1981.

-----; *el-Vâfi fî şerhi 'ş-Şâtıbiyye fî 'l-Kırâati 's-Seb'*, Medine 1403/1983.

KAMHÂVÎ, Muhammed Sâdık; *Talâiu 'l-beşer fî tevcîhi 'l-Kirâati 'l-Aşr*, Kahire 1397/1977.

KARAÇAM, İsmail; *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okuma Kaideleri*, İstanbul 1980.

-----; *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûllü ve Kiraatı*, İstanbul 1981.

KARAMAN, Hayreddin; *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, ts. (İrfan Yayınevi).

KASTALÂNÎ, Ahmed b. Muhammed(923/1517); *Letâifü 'l-işârât li fînûni 'l-kirâât* (thk. Amir Seyyid Osman-Abdüssabûr Şâhin), Kahire 1392/1972.

KÂŞİF, Seyyide İsmail; *Mısr fî fecri 'l-İslâm*, Beyrut 1406/1986.

KAYRAVÂNÎ, Ebû'l-Arab Muhammed b. Temîm(333/944); *Tabakâtü ulemâi İfrîkiyye ve Tûnus* (thk. Ali eş-Şâbî-Naîm Hasen el-Yâfi), Tûnus 1985.

KAYSÎ, Mekkî b. Ebî Tâlib(437/1045); *el-Keşf an vücûhi 'l-Kirâati 's-Seb' ve ilelihâ ve hıcehâ* (thk. Muhyiddîn Ramazan), Beyrut 1401/1981.

KEHHÂLE, Ömer Rıza; *Mu'cemü 'l-müellifîn: Terâcimu musannifi kütübi 'l-Arabiyye*, I-XV, Dimaşk 1376-81/1957-61.

KİNDÎ, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf(350/961); *Kitâbü 'l-vülât ve Kitâbü 'l-kudât* (thk. Rhuvon Guest), Beyrut 1325/1908.

MAHMASÂNÎ, Subhî; *Felsefetü 't-teşri' fi 'l-İslâm*, Beyrut 1381/1952.

MAKRİZÎ, Ahmed b. Ali(845/1441); *Kitâbü 'l-mevâiz ve 'l-i'tibâr bi zikri 'l-hıtat ve 'l-âsâr*, I-II, Bulak 1270.

MÂLİKÎ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed(4./10. asır); *Riyâdu 'n-nüfûs fî tabakâti 'ulemâi 'l-Kayravân ve İfrîkiyye ve zühhâdihim ve nüssâkihîm ve seyrü min ahhâdihim ve fedâilihim ve evsâfihim* (thk. Bekr Bekkûş), I-III, Beyrut 1403/1983.

MARĞİNÎ, Seydî İbrahim(1349/1930); *en-Nücûmü 't-tavâli' ale 'd-düreri 'l-levâmi'*, Tunus, ts. (Dâru't-Tibâati'l-Hadîse)

MES'ÛDÎ, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin (346/957); *Mürücü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Mısır 1384/1964.

MOLLA EFENDÎ, Muhammed Emin; *Umdetü'l-hallân fî izâhi Zübdeti'l-irfân*, İstanbul 1270/1853.

MUHAYSİN, Muhammed Sâlim; *el-İrşâdâtü'l-celiyye fî'l-Kirâati's-Seb' min tarîki 'ş-Şâtıbiyye*, Kahire 1390/1971.

-----; *el-Mühezzeb fî'l-Kirâati'l-Aşr ve tevcîhihâ min tarîki Tayyibeti'n-Neşr*, Kahire 1389/1969.

NEVVÂR, Abdülaziz Süleyman; *Târîhu Misri'l-ictimâî*, Kahire, ts. (Dâru'l-Fikri'l-Arabî).

ÖMER, Ferrûh; *Târîhu sadri'l-İslâm ve 'd-devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1395/1976.

ÖZDEMİR, Mehmet; "Endülüs", DİA, XI, 211-225.

ÖZKUYUMCU, Nadir; *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika* (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993)

PÂLUVÎ, Abdülfettâh(1252/1836); *Zübdetü'l-irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*, İstanbul, ts. (Hilâl Yayınları).

RÂFİÎ Abdurrahman-ÂŞÛR Abdülfettah; *Mısır fî'l-usûri'l-vustâ*, Kahire 1412/1992.

SÂBÛNÎ, Muhammed Ali; *Safvetü't-tefâsîr*, I-III, Beyrut 1402/1981

SALİH, Subhi; *Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuhû* (trc. M. Yaşar Kandemir), Ankara 1988.

SANDER, Oral; *Siyâsî Târih: İlkçağlardan-1918'e*, Ankara 1989.

SEHÂVÎ, Alemüddîn Ali b. Muhammed(643/); *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ* (thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb), I-II, Mekke 1408/1987.

- SEZGİN, Fuat; *Geschichte Des Arabischen Schrifttums (GAS)*, I-VI., Leiden 1967
(Birinci cilt Fehmi Ebü'l-Fadl tarafından *Târîhu't-türâsi'l-'arabî* adıyla
Arapça'ya çevrilmiş ve 1390/1971'de Kahire'de basılmıştır).
- SÜYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr(911/1505); *Hüsnü'l-Muhâdara fî
ahbâri Mısır ve'l-Kâhire* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim), I-II,
Kâhire 1387/1967.
- ; *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Beyrut, ts. (Dâru'l-Fikr) (trc. Sâkıp Yıldız,
Hüseyin Avni Çelik)
- ŞÂTİBÎ, Ebû Muhammed el-Kâsım b. Firrûh(590/1193); *Hırzû'l-emânî ve vechü'l-
tehânî*, Mısır 1286/1869.
- ŞELEBÎ, Abdülfettah İsmail; *el-İmâletü fî'l-kirââtî ve'l-lehecâtî'l-arabiyyeti*,
Kahire, ts. (Dâru Nehdati Mısır).
- ŞELEBÎ, Hind; *el-Kirâât bi İfrîkiyye mine'l-fethi ilâ muntasafî'l-karni'l-hâmisi'l-
hicrî*, Kahire 1403/1983.
- ŞEVKÎ, Dayf; *el-Medârisü'n-nahviyye*, Kahire, ts. (Dâru'l-Meârif).
- TABERÎ, Ebû Ma'ser Abdülkerim b. Abdüssamed(478/1085); *et-Telhîs fî'l-
Kirââtî's-Semân* (thk. Muhammed Hasan Akîl Mûsâ), Cidde 1412/1992.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr(310/923); *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (thk.
Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim), I-XI, Beyrut, ts. (Dâru Sadır).
- UŞ, Yûsuf; *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dimaşk 1406/1985
- YÂFÎÎ, Abdullah b. Es'ad(768/1366); *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yekzân* (thk.
Abdullah el-Cubûrî), Beyrut 1405/1984.
- YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshak(292/905); *Târîh* (thk. M. Th. Houtsma), I-II, Beyrut, ts.
(Dâru Sâdır)
- YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdullah Şihâbüddîn(626/1229); *Mu'cemü'l-büldân*
(thk. F. Wüstenfeld), I-VI, Beyrut 1376/1957.

-----; *Mü'cemü'l-üdebâ: İrşâdü'l-erîb* (thk. Ahmed Ferîd Rifâî), I-XX, Kahire 1355-57/1936-38

YILDIRIM, Suat; *Kur'ân-ı Kerîm ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, İstanbul 1983.

YILDIZ, Hakkı Dursun; "Abbâsiler", DİA, I, 31-40.

YİĞİT, İsmail; "Emeviler", DİA, XI, 87-104.

YUSUF EFENDİ ZÂDE, Abdullah b. Muhammed; *Risâletü'l-meddât (Zübdetü'l-İrfân içinde bir risâle)*

ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed(748/1347); *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şu'ayb el-Arnâûd vdğr.), I-XXV, Beyrut 1401-1409/1981-88.

-----; *Marifetü'l-kurrâi'l-kibâr ale't-tabakâti ve'l-a'sâr* ((thk. Şuayb el-Arnâûd vdğr.), I-II, Beyrut 1404/1984.

ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin; *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I-II, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse)

ZEMAHŞERÎ, Cârullah Mahmud b. Ömer(538/1143); *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, I-IV, Beyrut, ts. (Dâru'l-Ma'rife)

ZİRİKLÎ, Hayruddîn; *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim*, I-X, Kahire 1373-78/1954-59.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ